

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

HAREZM TÜRKÇESİNDE EYLEM KİPLİĞİ

DOKTORA TEZİ

Muhammet Yasin ÇAKIR

ARALIK - 2023

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

HAREZM TÜRKÇESİNDE EYLEM KİPLİĞİ

DOKTORA TEZİ

Muhammet Yasin ÇAKIR

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem USTA

ARALIK - 2023

TRABZON

ONAY

Muhammet Yasin ÇAKIR tarafından hazırlanan ‘‘Harezmi Türkçesinde Eylem Kipliği’’ adlı bu çalışma 29.01.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Programı’nda **doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri yesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. A. Mevhibe COşAR	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Talip DOĞAN	ye	☐	☐	
Prof. Dr. Erhan DURUKAN	ye	☐	☐	
Doç. Dr. Ümit HUNUTLU	ye	☐	☐	
Dr. ÖĞr. Üyesi iğdem USTA	ye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen Ğretim üyelerine ait olduklarını onaylıyorum.

Prof. Dr. Tülay İLHAN NAS

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu Çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Muhammet Yasin ÇAKIR

13.12.2023

ÖNSÖZ

Kip veya kiplik (modalite) terimini kullanmadan önermelerin modalitesi üzerinde duran ilk kişi Aristo'dur. Onun kipliğe dair görüşleri, kiplik mantığı alanına başlangıç teşkil etmiştir. Mantıkta sistemli bir şekilde işlenen kiplik, sonrasında dilbilim de dâhil olmak üzere pek çok disiplin tarafından ele alınmıştır. Kipliğin tarihi çok eskiye gitmekle birlikte dilbilimde kiplik çalışmaları görece yenidir. Türkçeye dair kiplik incelemeleri ise nicelikçe azdır. Bu çalışma, Harezmi Türkçesi metinlerinde eylem kipliği kategorilerinin ve bu kategorileri kodlayan işaretleyicilerin tespiti amacıyla hazırlanmıştır. Harezmi Türkçesindeki eylem kipliği işaretleyicilerini ve bu biçimbirimlerin ikincil, üçüncül işlevlerini ortaya koymak, Türkçenin semantik haritalandırılması açısından önem teşkil etmektedir. Bu amaçlar doğrultusunda Harezmi Türkçesi ile yazılmış ve yayımı yapılmış metinler (Nehcü'l-Ferâdis, Husrev ü Şîrîn, Mukaddimetü'l-Edeb, Kısasü'l-Enbiyâ, Mu'înü'l-Mürîd, Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi, Mirâc-nâme) çalışmaya dâhil edilmiştir.

Çalışma; önsöz, içindekiler, tablolar listesi, kısaltmalar listesini takip eden giriş bölümü ile "Kuramsal Çerçeve, Harezmi Türkçesi Dönemi ve Eserleri, Harezmi Türkçesinde Eylem Kipliği" başlıklı üç ana bölümden oluşmakta ve sonuç, kaynakça bölümleri ile tamamlanmaktadır.

Çalışmanın başlığını belirlediğimiz ilk günden itibaren olumlu telkinleriyle bu çalışmayı yürütebileceğime beni inandıran; salgın, deprem ve hayatın kendisi gibi zorlu süreçlerden geçilirken yazılan bu çalışmada her zaman nahif bir ses ve ışık olan kıymetli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem USTA'ya; Tez İzleme Komitesinde yer alan ve çalışmanın her safhasında bilgi ve desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR ve Prof. Dr. Erhan DURUKAN hocalarıma katkıları için ne kadar teşekkür etsem azdır. Süreç boyunca cümlelerin ve örneklerin anlaşılabilirliği noktasında sürekli danıştığım kıymetli mesai arkadaşlarım Arş. Gör. Dr. Muhammed Mücahid DALKILIÇ, Arş. Gör. Yeliz SAYGILI SAVAŞ, Arş. Gör. Kübra SOLMAZ, Arş. Gör. M. Fatih AYDIN ve son okuma noktasında desteğini esirgemeyen sevgili eşim Özlem ÇAKIR'a müteşekkirim. Maddi-manevi desteklerini her zaman yanımda hissettiğim tüm aile bireylerime ve canım kızım Umay ÇAKIR'a minnettarım. Son olarak eğitim hayatım boyunca bilgilerinden istifade etme şansı bulduğum tüm hocalarımı saygıyla anarken dikkatle ve özenle yapılan bu çalışmadaki eksikliklerin tamamlanması için yapılacak her türlü katkıya minnettar olacağımı belirtmek isterim.

Aralık, 2023

Muhammet Yasin ÇAKIR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET.....	X
ABSTRACT	XI
TABLolar LİSTESİ.....	XII
KISALTMALAR LİSTESİ	XIII

GİRİŞ	1-3
-------------	-----

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KURAMSAL ÇERÇEVE	4-34
1.1. Temel Kavramlar, İlişkiler ve Teorik Çerçeve	4
1.1.1. Kiplik	4
1.1.1.1. Kiplik Nedir?	4
1.1.1.2. Kiplik Tanımları	5
1.1.1.3. Kiplik İşaretleyicileri	13
1.1.1.3.1. Biçimbirimsel (Morfolojik) İşaretleyiciler	14
1.1.1.3.2. Sözlüksel (Leksik) İşaretleyiciler	15
1.1.1.3.3. Biçimsel-Sözdizimsel (Morfosentaktik) İşaretleyiciler	15
1.1.1.3.4. Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı İşaretleyiciler.....	16
1.1.1.4. Kiplik Çalışmaları ve Sınıflandırmaları.....	16
1.1.2. Kavramsal İlişkiler.....	27
1.1.2.1. Kip-Kiplik İlişkisi.....	28
1.1.2.2. Zaman-Kiplik İlişkisi.....	29
1.1.2.3. Görünüş-Kiplik İlişkisi	31
1.1.2.4. Zaman-Görünüş İlişkisi	33

İKİNCİ BÖLÜM

2. HAREZM TÜRKÇESİ DÖNEMİ VE ESERLERİ	35-50
2.1. Harezmi Türkçesi.....	35

2.2. Harezmi Türkçesi Metinleri.....	38
2.2.1. Mukaddimetü'l-Edeb	38
2.2.2. Kısasü'l-Enbiyâ.....	40
2.2.3. Mu'înü'l-Mürîd.....	41
2.2.4. Husrev ü Şîrîn	43
2.2.5. Nehcü'l-Ferâdis.....	44
2.2.6. Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi.....	47
2.2.7. Mirâc-nâme	49

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HAREZMİ TÜRKÇESİNDE EYLEM KİPLİĞİ.....	51-128
3.1. Yükümlülük Kipliği.....	52
3.1.1. Zorunluluk Kipliği	53
3.1.1.1. Zayıf Zorunluluk Kipliği	54
3.1.1.1.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler	54
3.1.1.1.1.1. -ğU	54
3.1.1.1.1.2. -{Ø} Sıfır Biçimbirim	55
3.1.1.1.2. Sözlüksel İşaretleyiciler.....	56
3.1.1.1.2.1. Kiplik Fiiller.....	56
3.1.1.1.3. Biçimsel-Sözdizimsel İşaretleyiciler	57
3.1.1.1.4. Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı İşaretleyiciler.....	59
3.1.1.2. Güçlü Zorunluluk Kipliği	59
3.1.1.2.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler	59
3.1.1.2.1.1. -ğU	59
3.1.1.2.1.2. -GAy.....	60
3.1.1.2.2. Sözlüksel İşaretleyiciler.....	61
3.1.1.2.2.1. Kiplik Fiiller.....	61
3.1.1.2.2.2. Kiplik İsimler	62
3.1.1.2.3. Biçimsel-Sözdizimsel İşaretleyiciler	63
3.1.1.2.4. Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı İşaretleyiciler.....	63
3.1.2. İzin Kipliği	65
3.1.2.1. İsteğe Bağlı Olan İzin Kipliği.....	67
3.1.2.1.1. Koşula Bağlı Olan İzin Kipliği	67
3.1.2.1.1.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler.....	67
3.1.2.1.1.1.1. -Ø, (-GII).....	67
3.1.2.1.1.1.2. -η/-ηIz/(I)ηIAr	68

3.1.2.1.1.1.3. -sXn/-sXnlAr.....	69
3.1.2.1.1.1.4. -(X)r.....	69
3.1.2.1.1.1.5. -gA.....	70
3.1.2.1.1.2. Sözlüksel İşaretleyiciler	70
3.1.2.1.1.2.1. Kiplik Fiiller.....	70
3.1.2.1.1.2.2. Kiplik İsimler	71
3.1.2.1.1.2.3. Kiplik Zarflar	71
3.1.2.1.2. Koşula Bağlı Olmayan İzin Kipliği	72
3.1.2.1.2.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler.....	72
3.1.2.1.2.1.1. -Ø (-GII).....	72
3.1.2.1.2.1.2. -sXn/-sXnlAr.....	73
3.1.2.1.2.2. Sözlüksel İşaretleyiciler	73
3.1.2.1.2.2.1. Kiplik Fiiller.....	73
3.1.2.1.2.3. Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağlantılı İşaretleyiciler	75
3.1.2.2. İsteğe Bağlı Olmayan İzin Kipliği.....	75
3.1.2.2.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler	75
3.1.2.2.1.1. -gU	75
3.1.2.2.1.2. -η.....	76
3.1.2.2.2. Sözlüksel İşaretleyiciler.....	76
3.1.2.2.2.1. Kiplik Fiiller.....	76
3.1.2.2.2.2. Kiplik İsimler	77
3.1.3. İsteme Kipliği.....	78
3.1.3.1. Emir Kipliği.....	79
3.1.3.1.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler	80
3.1.3.1.1.1. -Ø (-GII)	81
3.1.3.1.1.2. -sUn/-sU	89
3.1.3.1.1.3. -AlIη/-gAlIη	91
3.1.3.1.1.4. -(X)η/-(X)ηXz/-(X)ηlAr	92
3.1.3.1.1.5. -sUnlAr/-sUlAr	93
3.1.3.1.1.6. -GAy.....	94
3.1.3.1.2. Sözlüksel İşaretleyiciler.....	95
3.1.3.1.2.1. Kiplik Fiiller.....	95
3.1.3.1.2.2. Kiplik İsimler	98
3.1.3.1.2.3. Yardımcı Kiplik Sözler	99
3.1.3.2. İstek Kipliği	99
3.1.3.2.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler	100

3.1.3.2.1.1. -Ø (-GII)	100
3.1.3.2.1.2. -sUn/ -sU	102
3.1.3.2.1.3. -(X)η/-(X)ηXz	103
3.1.3.2.1.4. -sUnlAr	104
3.1.3.2.1.5. -sA	104
3.1.3.2.1.6. -GAy	105
3.1.3.2.2. Sözlüksel İşaretleyiciler	105
3.1.3.2.2.1. Kiplik Fiiller	106
3.1.3.2.2.2. Yardımcı Kiplik Sözler	106
3.1.3.2.3. Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı İşaretleyiciler	107
3.1.3.3. Yalvarma Kipliği	107
3.1.3.3.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler	108
3.1.3.3.1.1. -Ø (-GII)	108
3.1.3.3.1.2. -sXn	110
3.1.3.3.1.3. -(I/U)η	111
3.2. Devinim (İç Edim) Kipliği	113
3.2.1. Yeterlilik/Yetersizlik Kipliği	113
3.2.1.1. Fiziksel Yeterlilik/Yetersizlik Kipliği	114
3.2.1.1.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler	114
3.2.1.1.2. Sözlüksel İşaretleyiciler	115
3.2.1.1.2.1. Kiplik Fiiller	115
3.2.1.1.3. Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı İşaretleyiciler	116
3.2.1.2. Ussal Yeterlilik/Yetersizlik Kipliği	116
3.2.1.2.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler	116
3.2.2. Gereklilik Kipliği	118
3.2.2.1. Biçimsel-Sözdizimsel İşaretleyiciler	119
3.2.2.2. Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı İşaretleyiciler	119
3.2.3. Gönüllülük-Dilek Kipliği	121
3.2.3.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler	122
3.2.3.1.1. -(G)AyIn	122
3.2.3.1.2. -sUn/-sU	123
3.2.3.1.3. -AlIη/-gAlIη/-AlIm	123
3.2.3.1.4. -sA (erdi)	124
3.2.3.2. Sözlüksel İşaretleyiciler	125
3.2.3.2.1. Kiplik Fiiller	125
3.2.3.2.2. Yardımcı Kiplik Sözler	125
3.2.3.3. Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı İşaretleyiciler	126

SONUÇ ve ÖNERİLER.....	129
KAYNAKÇA	134
ÖZGEÇMİŞ.....	155

ÖZET

Dil çalışmalarının tarihi çok eskiye gitmekle birlikte kiplik, görece yeni bir çalışma alanıdır. Batıda dilbilimde *sistemli* kiplik çalışmalarının başlangıcı, 20. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Türkçede ise son on yılda kiplik incelemeleri hız kazanmıştır. Bu çalışmada *Harezm Türkçesinde eylem kipliği* incelenmiş ve böylece Türkçenin semantik haritasına katkı sunmak amaçlanmıştır. Çalışmanın birinci bölümünü oluşturan *Kuramsal Çerçeve* başlığında, kipliğin felsefede ve dilbilimde nasıl ele alındığı, nasıl tanımlandığı üzerinde durulmuş; kip, zaman, görünüş kavramlarıyla ilişkisine değinilmiştir. *Harezm Türkçesi Dönemi ve Eserleri* başlıklı bölümde kiplik bakımından incelenecek olan metinler ve metinlerin dönemi hakkında bilgi verilmiştir. Bu eserler, Nehcü'l-Ferâdis, Husrev ü Şîrîn, Mukaddimetü'l-Edeb, Kısasü'l-Enbiyâ, Mu'înü'l-Mürîd, Harezm Türkçesi Kur'ân Tercümesi, Mirâc-nâme'dir. *Harezm Türkçesinde Eylem Kipliği* başlıklı üçüncü bölümde Palmer (2001)'in ve Aslan Demir (2008)'in tasniflerinden hareketle oluşturulan sınıflandırma temelinde, bahsi geçen metinlerdeki eylem kiplikleri detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Harezm Türkçesi metinlerinin daha iyi anlaşılabilmesi, Harezm Türkçesindeki eklerin kiplik işlevlerinin tespit edilebilmesi ve sonraki çalışmalarda Türkiye Türkçesi ile Harezm Türkçesinin eylem kipliği işaretleyicileri bakımından karşılaştırılabilmesi amacıyla yapılan bu çalışmada, dönem metinleri aracılığıyla Harezm Türkçesinde eylem kipliğinin işaretleyicileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu tespiti ulaşmak için nitel araştırma yöntemlerinden tasvirî usulle doküman analizi tekniği kullanılarak kaynak kitaplardaki veriler kiplik türlerine göre fişlenmiş ve elde edilen veriler, nitel veri analizi türlerinden kategorisel betimsel analiz tekniğiyle çözümlenmiştir.

Harezm Türkçesinde eylem kipliği; yükümlülük ve devinim (iç edim) olmak üzere iki başlıkta incelenmiştir. Yükümlülük kipliği; zorunluluk (zayıf zorunluluk, güçlü zorunluluk), izin (isteğe bağlı olan izin, isteğe bağlı olmayan izin), isteme (emir, istek, yalvarma) alt başlıklarına ayrılmıştır. Devinim kipliği ise; yeterlilik/yetersizlik (fiziksel yeterlilik/yetersizlik, ussal yeterlilik/yetersizlik), gereklilik, gönüllülük-dilek alt başlıklarına bölünmüştür. Tüm alt başlıklar; biçimbirimsel, sözlüksel (kiplik fiiller, kiplik isimler, kiplik zarflar, yardımcı kiplik sözler), biçimsel-sözdizimsel, sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı işaretleyiciler yönünden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kiplik, Eylem Kipliği, Harezm Türkçesi, Kiplik İşaretleyicileri.

ABSTRACT

While language studies have a long history, the study of modality is a relatively recent topic. In Western linguistics, systematic modality studies first emerged in the latter part of the 20th century. However, modality studies have become more popular in Turkish for the past ten years. This study aims to contribute to the semantic map of Turkish by analyzing the event modality in Khwarezm Turkish. The first chapter of the study, the Theoretical Framework, looks at how modality is treated in linguistics and philosophy, the chapter also defines the modality term and explains the relations of modality with ‘modal’, ‘tense’, and ‘aspect’ are also explained. The chapter on the Khwarezm Turkish Period and Studies gives information on the texts and about the period that will be the focus of modality tagging. These texts are: *Nehcü’l-Ferâdîs*, *Husrev ü Şîrîn*, *Mukaddimetü’l-Edeb*, *Kısasü’l-Enbiyâ*, *Mu’înü’l-Mürîd*, *Harezm Türkçesi Kur’ân Tercümesi*, *Mirâc-nâme*. The third chapter of the study, Event Modality in Khwarezm Turkish, provides a detailed analysis of the mentioned event modalities organized under subheadings based on Palmer’s (2001) and Aslan Demir’s (2008) classifications.

This study aims to provide a better understanding framework of the texts of Khwarezm Turkish, identify the modal functions of the affixes in Khwarezm Turkish, and compare Khwarezm Turkish and Turkish in terms of verb modality markers for future research. In this sense, this study determines the boundaries and all verb modality markers in Khwarezm Turkish through the texts of the time. This conclusion was drawn from the data from the source books, which were grouped according to the different kinds of modalities. The collected data were then subjected to one of the qualitative research methods, categorical content analysis, a qualitative data analysis technique.

Two categories are used to analyze the modality of events in Khwarezm Turkish: Deontic and Dynamic. The deontic modality is subdivided into the following subheadings: obligative (weak obligative and strong obligative), permissive (optional, non-optional), and requestive (commissive, request, entreaty). The dynamic modality is subdivided into the following subheadings: abilitive (physical ability and mental ability), necessitative and volitive. All subheadings have been analyzed according to markers that correlate syntax-lexicology-morphology, morpho-syntactic, lexical (modal verbs, modal nouns, and auxiliary modal words), and morphemic markers.

Keywords: Modality, Event Modality, Khwarezm Turkish, Markers of Modality.

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo Nr.	Tablo Adı	Sayfa Nr.
1	Otto Jespersen (1924)'in Kip Tasnifi.....	17
2	Wright (1951)'in Kiplik Tasnifi	18
3	Palmer (2001)'in Kiplik Tasnifi	20
4	J. Bybee, R. Perkins ve W. Pagliuca (1994)'nın Kiplik Tasnifi	23
5	Auwers-Plungian (1998)'in Kiplik Tasnifi.....	24
6	Zaefferer (2005)'in Kiplik Tasnifi.....	25
7	Nordström (2010)'ün Kiplik Tasnifi.....	26
8	Aslan Demir (2014)'in, Johanson'un Sınıflandırmasını Genişleterek Oluşturduğu Görünüş Tasnifi	32
9	Benzer (2012)'in, Smith'in Sınıflandırmasını Genişleterek Oluşturduğu Görünüş Tasnifi	32
10	Harezmsâhlar Hükümdarlığının Tarihi Seyri	36
11	8-13. Yüzyıllar Arası Alfabe, Yazı Dili, İnanç, Tarih ve Siyasi Durum	37
12	Palmer (2001)'in Kiplik Tasnifinin Yeniden Düzenlenmiş Biçimi.....	52
13	Harezmi Türkçesinde Zorunluluk Kipliği İşaretleyicileri.....	65
14	Harezmi Türkçesinde İzin Kipliği İşaretleyicileri	78
15	Emir, İstek ve Yalvarmada Önerme Yönü.....	79
16	Literatürde Emir Kipi Olarak Adlandırılan Paradigma	80
17	Harezmi Türkçesinde İsteme Kipliği İşaretleyicileri.....	112
18	Harezmi Türkçesinde Yeterlilik/Yetersizlik Kipliği İşaretleyicileri.....	118
19	Harezmi Türkçesinde Gereklilik Kipliği İşaretleyicileri	121
20	Harezmi Türkçesinde Gönüllülük-Dilek Kipliği İşaretleyicileri	128
21	Palmer (2001)'in Kiplik Tasnifinin Yeniden Düzenlenmiş Biçimi.....	130
22	Harezmi Türkçesindeki Eylem Kipliği İşaretleyicilerin Türleri	130
23	Harezmi Türkçesinde Kiplik İşaretleyen Biçimbirimler.....	131

KISALTMALAR LİSTESİ

‘ahimās	: ‘alayhimā’s-salām
‘al	: ‘alayhi’l-la’na
‘as	: ‘alayhi’s-salām
āvs	: āmannā wa şaddaqnā
b.	: baskı
C.	: cilt
H.	: hicri
HŞ	: Husrev ü Şîrîn
HT	: Harezmi Türkçesi
KE	: Kısasü’l-Enbiyâ
KT	: Harezmi Türkçesi Kur’ân Tercümesi
M.	: miladi
ME	: Mukaddimetü’l-Edeb
MM	: Mu’înu’l-Mürîd
MN	: Mirâc-nâme
NF	: Nehcü’l-Ferâdis
rahmhā	: rahmatu’llāhi ‘alayhā
rahmhi	: rahmatu’llāhi ‘alayhi
razhā	: rażiya’llāhu ‘anhā
razhū	: rażiya’llāhu ‘anhu
razhumā	: rażiya’llāhu ‘anhumā
s.	: sayfa
S.	: sayı
ş’as	: şalla’llāhu ‘alayhi wa sallam
tv	: tabāraka wa ta’ālā
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu ve Amacı

Diller, kimi zaman açık, kimi zaman örtük anlamları ifade etmek için çok çeşitli kodlar ve yapılar kullanır. Bu kod ve yapıların kullanıldığı yazılı ve sözlü iletişim anında her ifade, bağlamla şekillenir ve mutlaka bağlı bulunduğu zamandan, üreticisinden ve alıcısından izler taşır. Gramer kitaplarında yapılar adlandırılırken çoğu zaman bu izler göz ardı edilmiş; yapıların ilk işlevine odaklanılmıştır. Örneğin *-mİş* bağımlı biçimbirimi uzun yıllar geçmiş zaman eki olarak ifade edilmiş, ekin ikincil ve üçüncül işlevini bildiren görünüş ve kiplik özellikleri gramer kitaplarında yer almamıştır. Ancak son dönemlerde yapılan anlambilim ve özellikle bu alan içindeki kip-kiplik çalışmaları, bütüncül bir yaklaşımla bu problemlere çözüm bulmaya çalışmaktadır.

İnsanın duygularını, ruhunu, dünya görüşünü, karakterini ifadeye yansıtmaya dair olan kiplik, semantik bir kavram olması nedeniyle yoruma açıktır. Bu durum kipliğin ayrıntılı bir biçimde ele alınmasını ve art zamanlı olarak çalışılmasını gerektirmektedir. Bu çalışma, Harezmi Türkçesi metinlerindeki eylem kipliği kategorilerinin bütüncül biçimde incelenmesi amacıyla hazırlanmıştır. Harezmi Türkçesinde eylem kipliğini ve bu kipliğin işaretleyicilerini tespit ederek bahsi geçen birimlerin anlamsal işlevleri belirlenmeye çalışılmıştır. Böylece Türkiye Türkçesi ile Harezmi Türkçesini eylem kipliği işaretleyicileri bakımından karşılaştırma imkânının doğacağı öngörülmüştür. Kiplik tasnifinin farklı bir materyale uygulanması ile Türkçenin semantik haritası bakımından önemli verilere ulaşılabileceği düşünülmektedir.

Çalışmanın Sınırlılıkları ve Kapsamı

Tarihî metinlerde kiplik konusunu incelemenin zorluk ve sınırlılıklarına bu çalışmada da rastlanılmıştır. Metinlerin şahit olunmayan bir konuşma ortamının ürünü olması, kiplik yorumunda tonlama, vurgu, beden dili gibi işaretleyicilerden yoksun olunması, eserlerin çoğunun dini içerikli olması, bu zorluklardan bazılarıdır. Bu nedenle bağlamın yol göstericiliğinden yararlanabilmek adına alıntılar, bağlamı yansıtacak şekilde alınmıştır.

Çalışma; giriş, üç ana bölüm ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, sınırlılıkları, kapsamı ve yöntemi üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde “Kiplik” başlığında kiplik tanımları, kiplik işaretleyicileri, kiplik çalışmaları ve sınıflandırmaları

anlatılmıştır. Kiplik kavramına, terimin Felsefe kökenine inilerek başlanmış, dönem dönem ilerlenerek konunun dil bilgisi ve dilbilim çalışmalarında nasıl ele alındığı gösterilmiştir. Kiplik tanımları verilirken kronolojik bir sıra takip edilmiştir. Kipliğin tam olarak anlaşılabilmesi için “Kavramsal İlişkiler” başlığında ise kip-kiplik, zaman-kiplik, görünüş-kiplik, zaman-görünüş ilişkileri ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde “Harezmi Türkçesi Dönemi ve Eserleri” başlığı altında Harezmi Türkçesi ile Mukaddimetü'l-Edeb, Kısasü'l-Enbiyâ, Mu'înü'l-Mürîd, Husrev ü Şîrîn, Nehcü'l-Ferâdis, Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi, Mirâc-nâme eserleri hakkında bilgiler verilmiş ve eser üzerine yapılmış bazı çalışmaların künyesi aktarılmıştır.

Üçüncü bölümde “Harezmi Türkçesinde Eylem Kipliği” başlığıyla incelenen metinlerden hareketle kiplik kategorisi ele alınmıştır. Palmer (2001) ve Aslan Demir (2008)'in tasniflerini esas alan, Bybee vd.'nin yol göstericiliğinden faydalanan yeni bir tasnifle kipliklerin Harezmi Türkçesinde hangi işaretleyicilerle kodlandığı gösterilmiş ve örneklerle açıklanmıştır. Sonuç bölümünde ise Harezmi Türkçesinde tespit edilen kiplikler ve işaretleyiciler özetlenmiş, analizi yapılmış ve işaretleyicilerin belirlenen tasnifle uyumluluğu yorumlanmıştır.

Kiplik üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında Harezmi Türkçesi döneminde kipliğin incelendiği bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Kipliği, tarihi Türk lehçeleri çerçevesinde ele almak, hem kiplik kavramı ve alanı açısından hem de bütüncül bir yaklaşımla işaretleyicilerin işlevlerini eksiksiz bir biçimde belirlemek noktasından önem arz etmektedir. Dönem metinleri aracılığıyla Harezmi Türkçesinde eylem kipliğinin çerçevesinin ve tüm işaretleyicilerinin tespit edilmesi amacıyla oluşturulan bu çalışmada, işaretleyicilerin ve özellikle de işlevleri isimleriyle sınırlandırılmış olan eklerin kiplik işlevleri ortaya konulmuştur. Böylece Türkiye Türkçesinde eylem kipliği işaretleyicilerinin kiplik işlevleri kazanma sürecine de ışık tutacak bir aşama aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışma kapsamında doküman çözümlemesinde kullanmak için Harezmi Türkçesi döneminde yazılmış ve yayımı yapılmış olan metinler kullanılmıştır: Nehcü'l-Ferâdis, Husrev ü Şîrîn, Mukaddimetü'l-Edeb, Kısasü'l-Enbiyâ, Mu'înü'l-Mürîd, Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi, Mirâc-nâme. Çalışmanın kuramsal sınırlılığında ise kipliği tipolojik açıdan ele alan ve kiplik araştırmalarında sıkça başvuru Palmer (2001)'in kiplik sınıflaması ve Aslan Demir (2008)'in isteme kipliği sınıflaması temel alınmıştır. Palmer'in sınıflamasında eylem kipliği, önerme kipliği ile birlikte iki ana başlıktan biridir. Eylem kipliği; yükümlülük ve iç edim kipliği olmak üzere iki alt başlık içermektedir. Yükümlülük kipliği izin, zorunluluk, taahhüt kipliğini; iç edim kipliği ise yeterlilik ve gönüllülük kipliğini kapsamaktadır. Palmer'in sınıflamasının yanı sıra Aslan Demir'in “isteme kipliği” başlığında yaptığı sınıflama ve diğer kiplik sınıflamaları da gözetilerek eylem

kipliğinin daha geniş bir biçimde tasnifine odaklanılmıştır. Belirlenen tasnif çerçevesinde metinler, artzamanlı bir çalışma düzleminde eylem kipliği ve alt başlıkları açısından incelenmiştir.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmanın başlangıcında kiplik, kiplikle bağlantılı olan zaman, görünüş gibi diğer kavramlar ve kipliğin mantık temellerini anlamaya yardımcı olacak kaynaklar üzerine literatür taraması yapılmış, Harezmi Türkçesi döneminin tarihi ve dili üzerine yazılmış kaynak kitaplar okunmuştur. Ulaşılan yayınlar dikkatle incelenmiş ve kuramsal bir çerçeve oluşturulmuştur. Eylem kipliğinin kategorilerini belirleyebilmek için kiplik üzerine yapılan tasnifler incelenmiş ve Palmer (2001) ile Aslan Demir (2008)'den hareketle oluşturulan daha geniş bir tasnifte karar kılınmıştır. Palmer tipolojik bir bakış açısıyla birçok dili incelemiş ve oluşturduğu tasnif kiplik alanında çoğu araştırmacı tarafından kabul görmüştür. Aslan Demir de eylem kipliğinin önemli bir alt başlığı olan “isteme kipliği” için bir sınıflama yaparak eylem kipliğinin daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmasına katkı sağlamıştır.

Tasnif şeması belirlendikten sonra nitel araştırma yöntemlerinden tasvirî usulle doküman analizi tekniği (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 189; Kırıl, 2020: 173) kullanılarak kaynak kitaplardaki veriler kiplik türlerine göre fişlenmiştir. Elde edilen veriler, nitel veri analizi türlerinden kategorisel betimsel analiz tekniğiyle çözümlenmiştir. Fişlenen cümleler Türkiye Türkçesine aktararak metinde parantez içinde verilmiştir. Aktarma, orijinal eserin çalışıldığı kaynaktan mevcutsa ondan faydalanılmış, değilse aktarma yapılmıştır. Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi'nin Türkiye Türkçesi aktarması içinse Altuntaş-Şahin (2011)'in Kuran-Meali'nden yararlanılmıştır. Anlamı tam olarak anlaşılamayan cümlelerde Harezmi Türkçesi sözlüklerine ve konu hakkında yetkin akademisyenlere danışılmıştır. Cümleler yazılırken kiplik anlamıyla vurgulanmak istenen unsur *italik* bir biçimde gösterilerek belirgin hâle getirilmiştir. Kiplik türler tespit edildikten sonra ifadeler, tasnif şeması ile mukayese edilerek uygun bir şekilde gruplandırılmıştır. Her bir kiplik başlığı, işaretleyicisinin türüne göre kategorize edilmiştir. Her işaretleyici, kaynak metinlerden alınan örneklerle analiz edilmiştir. Çalışmanın sonunda elde edilen bulgulardan hareketle araştırmanın sonuçları yazılmıştır. Ayrıca, kiplik terimlerinin adlandırılması noktasında, araştırmacıların aynı terime farklı Türkçe karşılıklar verdiği görülmüş ve bu nedenle terimlerin ilk kullanımlarında parantez içerisinde İngilizce karşılıkları da verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Temel Kavramlar, İlişkiler ve Teorik Çerçeve

“Kiplik nedir, kipliğin literatürdeki tanımları ve işaretleyicileri nelerdir, kiplik çalışmaları ve sınıflandırmaları nasıldır, kipliğin kip-zaman-görünüş kavramlarıyla ilişkisi nedir?” sorularından hareketle tezin bu bölümü “kiplik” ve “kavramsal ilişkiler” olarak iki alt başlığa ayrılmıştır.

1.1.1. Kiplik

1.1.1.1. Kiplik Nedir?

Kiplik kavramı, ilk olarak felsefeciler tarafından ele alınmıştır. Özellikle önermelerin doğruluğu, yanlışlığı, kaynağı gibi dil-doğruluk ilişkisi üzerine yoğunlaşan mantık, kipliğin doğduğu alandır. Mantığın bir alt alanı olan modal mantık (modal logic) kiplik incelemelerinin temelini oluşturan soruları sormuş, bugünkü kiplik sınıflandırmalarının da dayandığı ana öğeleri belirlemiş ve bu öğeler etrafında bir mantık geleneği oluşturmuştur. Alanın ismi ise modus (>modal “kipsel”) kelimesinden türetilmiştir (Kerimoğlu, 2011: 9). Daha sonra çeşitli disiplinler modal mantığın attığı temelleri gözeterek ancak farklı bakış açılarıyla kipliği ele almıştır. Bu çalışmada da “kiplik” teriminin kökeni, bahsi geçen “kipsel mantığa” dayansa da “dilbilimsel kiplik” bakış açısıyla hareket edilecektir. Kipsel mantık ve dilbilimsel mantığın kiplik kavramına bakışının aynı olmadığı sıkça vurgulanır (Kiefer, 1987: 67). Ancak dilbilimsel kipliği anlayabilmek için kipsel mantık kavramını ve onun dilbilimsel kiplikle ilişkisini detaylandırmak önemlidir.

Doğru ve düzgün akıl yürütme formlarını inceleyen mantık, ilk defa sistemsal olarak Aristoteles tarafından ele alınmıştır. Elbette Aristoteles’ten önce de mantık vardır, ancak sistemli değildir. Aristoteles, mantığı sistemli bir hâle getirmiştir. O nedenle mantığın tarihçesi dört başlıkta incelenir: Aristoteles öncesi mantık, Aristoteles/klasik mantığı, Orta Çağ’da mantık, modern mantık. Aristoteles mantığı diğer adıyla klasik mantık, iki temel konudan oluşur: kavramlar mantığı ve önermeler mantığı. Kavramlar mantığı; terim ve kavramları açıklar, onların tanımlarını, çeşitlerini, ilişkilerini inceler. Önermeler mantığı ise *yargı bildiren önerme türündeki cümleleri* mantığın bakış açısına göre inceler. Aristoteles, önermeleri kuruluşları bakımından (basit ve bileşik önermeler), kiplikleri bakımından (gerçek veya yalın, zorunlu, olanaklı veya mümkün önermeler) ve ilişki

bakımından (kategorik, koşullu ve ayrık önermeler) olmak üzere üç başlıkta değerlendirir. Kiplik açısından belirlendiği önermeler, kiplik çalışmalarının temelini teşkil eder. “Tebeşir” ve “beyaz olma” üzerinden bu önermeler şöyle örneklendirilebilir:

Tebeşir beyazdır (gerçek/yalın önerme)

Tebeşirin beyaz olması zorunludur (zorunlu önerme)

Tebeşirin beyaz olması olanaklıdır (mümkün/olanaklı önerme) (Çüçen, 2018: 54-305).

Buradan hareketle kipsel mantığın yargı bildiren önermelerdeki olasılık ve zorunluluk ilişkilerini incelediği, “bilgi” ile sınırlandığı görülebilir. Lyons (1977)’a göre kiplik mantığından farklı olarak dilbilimsel kiplik bilginin dile nasıl yansıdığıyla ilgilenmektedir (Göktaş Ayas, 2019: 9). Ayrıca Kerimoğlu (2011: 14)’nın ifade ettiği gibi mantıkçılar; zorunluluk ve gereklilik gibi terimlerle mantığın önemli özelliklerini anlama ve sistemli bir hâle getirme hedefleri doğrultusunda, dilbilimciler tarafından önemli görülen, modal ifadelerin anlamlarının önemli pek çok özelliğini reddetmişlerdir.

Felsefenin yüzyıllar boyu konu edindiği ancak 19. yüzyıldan itibaren dilbilgisel, 20. yüzyıldan itibaren ise dilbilimsel (yapısal, anlam bilimsel, edim bilimsel) yaklaşımlarla incelenen kiplik (bkz. Kazanlar Ürkmez, 2019: 1), Narrog (2009: 7)’a göre ilk olarak 19. yüzyılda Johann Cristian August Heyse’nin *Theoretisch-Praktische Deutsche Grammatik oder Lehr-Buch der Deutschen Sprache* (1849) adlı çalışmasında dilbilimsel bakış açısıyla ele alınmıştır. Narrog, dilbilimde üç farklı yaklaşım ve temelde üç değişik kiplik tanımı olduğunu belirtir. İlk tanıma göre kiplik, olasılığın ve zorunluluğun anlatımıdır. Bu tanım kiplik çerçevesinde Aristo’nun çizdiği rotaya gönderme yapar. İkinci tanıma göre kiplik, gerçeklik-gerçekdışılık farkının anlatımıdır. Dilbilimde daha geniş bir şekilde ele alınan üçüncü tanıma göre ise kiplik konuşurun önermeye yansıttığı tutumdur (bkz. Usta, 2013: 5-6). Bu çalışmada üçüncü tanım temel alınmaktadır.

1.1.1.2. Kiplik Tanımları

“Kiplik Nedir?” başlığında kısaca kipliğin ne olduğundan, kökeninden, kipsel mantık ve dilbilimsel mantık ayrımlarından söz edilmiştir. Bahsi geçen açıklamaların ardından kiplik tanımlarına da bakmak gerekmektedir. Aristoteles’ten beri üzerinde durulan kiplik kavramı için birçok tanım ve tasnif çalışması yapılmıştır. Ancak çoğu araştırmacının da ifade ettiği gibi kiplik; tanımlanması, tasniflenmesi, işaretleyicileri ve işlevleri yönünden tartışmaların odağında kalmış bir kavramdır. Kerimoğlu (2018: 6)’na göre kiplik kavramı etrafındaki bu tartışmaların sebepleri şu şekilde belirlenebilir:

- a) Kipliğin semantik bir kavram olması
- b) Kipliğin kesin ölçü konulması güç bir alan olması

- c) Kiplik yapılarında bölümlmeyi güçleştiren pek çok olgu ile (çok anlamlılık, belirsizlik gibi) karşılaşılması
- d) Zaman ve görünüş kategorilerine göre belirgin bir işaretleyicisinin olmaması

Yukarıda sayılan nedenlerden dolayı kiplik üzerine çalışanlar, kipliğin birçok farklı tanımını yapmış, bazı çalışırlar da belirledikleri ölçütlerden hareketle bu tanımları kategorize etmeye gayret etmişlerdir. Narrog, *On Defining Modality Again* (2005: 168) adlı çalışmasında yukarıda özetlendiği üzere dilbilimsel bakış açısıyla yapılan kiplik tanımlarını tespit ettiği ortaklıklar yönünden üç başlıkta toplamıştır: 1. Konuşurun tutumunun veya öznelliğin ve konuşurun görüş ve duygularının ifadesi olarak yapılan kiplik tanımları (örn. Lyons, 1968, 1977; Palmer, 1986; Bybee vd., 1994; Japonca için Nitta, 1989, 2000), 2. Önerme (proposition) dışındaki tüm dilbilimsel ifadeleri dâhil eden bir şey olarak kiplik tanımları (örn. Fillmore, 1968; Gerstenkorn, 1976) 3. Gerçeklik/gerçekdışılık (realis/irrealis) ayrımının ya da olgusalılığın (factuality) ifadesi olarak yapılan kiplik tanımları (Givon, 1995; Palmer, 1998, 2001; Almanca için Dietrich, 1992; Narrog, 2002; Japonca için Nomura, 2003). Bazı çalışırlar ise 1. ve 2. maddeleri birleştirirerek tanım yapmışlardır (örn. Almanca için Sandhöfer-Sixel: 1988, İngilizce için Nakau: 1994, Japonca için Masuoka: 1991, 2000).

Salkie, *Degrees of Modality* (2009: 79-80) adlı çalışmasında kipliğe dört farklı yaklaşım olduğunu söyler: kapsamlı tanım (a broad interpretation), sınırlı tanım (a narrow definition), kipliğin alt başlıklarının listelenmesi ile oluşturulan tanımlar (a list of sub-types of modality), kiplik ifadelerin anlamlarının tamamını içeren tanımlar (modality is then taken to include whatever these expressions mean). Salkie, kapsamlı tanım için Palmer (2001)'ın; sınırlı tanım için van der Auwera ve Plungian (1998)'ın; kipliğin alt başlıklarının listelenmesi ile oluşturulan tanımlar için Downing ve Locke (2002)'nin; kiplik ifadelerin anlamlarının tamamını içeren tanımlar için Coates (1983)'in tanımını örnek olarak verir. Salkie, tipolojik bir kategori olarak kipliğin yeni bir açıklamasını ortaya koyduğu ve bunu İngilizce'ye uyguladığı çalışmasında (2009), kipliğin açık ve net sınırlarla kabul edilebilir bir tanımını yapmanın mümkün olmadığını, bunun yerine açıkça tanımlanmış bulanık sınırları olan bir öze ihtiyaç olduğunu söylemiştir. Salkie, bu sınırları çizebilmek için dört kıstas belirlemiştir: olasılık ve gereklilik, bilgi ve yükümlülük, öznellik (subjectivity), kiplik ölçeğinin aşırı uçları.

Kamacı Gencer, *Anlamsal Bir Fenomen Olarak Kiplik: Dede Korkut Örneği* (2018a: 45) adlı çalışmasında kiplik tanımlarını; *biçimsel tanımlar* (Bybee vd., 1994; Nuyts, 2006; Coates, 1983); *anlamsal tanımlar* (Barbiers, 2002; Fintel, 2006; Larreya, 2009; Erk Emeksiz, 2008); *mantıksal tanımlar* (Frawley, 2009; Palmer, 2001; Güven, 2015) ve *felsefi tanımlar* (Chung ve Timberlake, 1985; Çapak, 200; Cevizci, 2010) olmak üzere dört başlıkta ele alır. Kamacı Gencer, bu tanım kategorileri içinde en uygun yaklaşımın mantıksal tanımlar olduğunu söyler. Bu durumun nedenini de biçimsel tanımların daha çok kiplik işaretleyicilerine odaklanmaları, anlamsal tanımların yalnızca anlamsal kategorilere bağlı kalmaları, felsefi tanımların ise terminoloji sorunları olduğu gibi gerekçelerle açıklamıştır (2018a: 44-49).

Kiplik kavramının felsefenin bir alt dalı olan mantık biliminden doğduğu “Kiplik Nedir?” bölümünde ele alınmıştır. Buradan hareketle kiplik tanımlarına felsefe sözlüklerinden başlamak doğru olacaktır. Akarsu’nun *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (1975: 109)’ne göre “varlığın ya da olayların varoluş biçimi, tarzı; bir şeyin nasıl var olduğu, nasıl olup bittiği ya da nasıl düşünüldüğünün türlü biçimleri” kiplik olarak yorumlanmıştır. Hançerlioğlu’nun *Felsefe Ansiklopedisi* (1977: 292)’ndeki kiplik maddesinde “Önermelerin yalın, belkili ya da zorunlu olma nitelikleri. Bu anlam Kant anlayışına göre verilmiştir. Kant, bu üç önerme kipliğinin karşısına üç ulam koymuş ve bunlara kiplik ulamları adını vermiştir. Bu ulamlar olanak, gerçeklik ve zorunluluk ulamlarıdır.” ifadelerine yer verilmiştir. Frolov’un *Felsefe Sözlüğü* (1991: 271)’nde kiplik “Öne sürme derecesine göre bir önermenin kendi bir özelliği; bir önerme, zorunlu, olanaklı, ilineksel, olanaksız vb. olabilir.” tanımıyla verilmiştir. Kiplik, Cevizci’nin *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (1999: 512)’nde “Bir ifade ya da tümcenin, ilişkili başka bir tümce ya da önermenin ne şekilde, nasıl ya da ne tarzda doğru olduğunu belirtmesi durumu” olarak ifade edilmiştir. Kiplik, Timuçin’in *Felsefe Sözlüğü* (2004: 323)’nde, “Bir varlığın biçimler alma özelliği. Bir varlığın özel biçimi. Kant’da yargı biçimlerinden ve zihnin kategorilerinden biri. Kant’da kiplik yargıları, sorunlu (olasıyla ilgili), savlı (olanla ilgili) ve zorunlu (kesin olanla ilgili) olmak üzere üç çeşittir.” biçiminde tanımlanmıştır. Felsefe sözlüklerindeki kiplik tanımlarının “önerme” kavramı etrafında şekillendiği ve onun olasılık durumuyla ilgilendiği görülmektedir. Felsefede önermenin olasılığından bahsedildiğinde, onun özünde bulunan bir özelliğinden ve başka önermelerle arasındaki mantıksal bağıntıdan söz edilir (Alfred, 1998: 76).

Kip ve kipliğin dil çalışmalarında ele alınışı ise çeşitlilik göstermektedir. Hennig Brinkmann, *Die Deutsche Sprache* (1962: 347) adlı Alman dilinin gramerini beş bölümde anlattığı kitabının dördüncü bölümünde “Fiil” başlığı altında kiplik sistemlerine (Das Modalsystems) değinmiştir. Bu bölümde kiplik, ifadeyi bir durumla ilişkilendiren ve bu ilişki aracılığıyla ifadenin geçerliliğini belirleyen bir araç olarak tanımlanmıştır.

Charles Bally’e göre kiplik “düşünen bir öznenin algılama ya da düşüncesini sunması konusundaki zekâ, duygu ya da yargı ile ilgili değerlendirmenin dilsel biçimidir (bkz. Günay, 2018: 295).”

Fowler vd. tarafından yazılan *Language and Control* (1979: 200) adlı kitabın Fowler ve Kress tarafından oluşturulan “Critical Linguistics” adlı onuncu bölümünde kiplik, “konuşucu/yazarların ‘kendi’lerine, diğerlerine ve işledikleri ‘konu’ya ilişkin tutumlarını dile getirmek için başvurdukları önemli bir dilsel ulam (Oktar ve Cem Değer, 1999: 46)” olarak değerlendirilmiştir.

Zaman, görünüş ve kip konusunu ele alan Chung ve Timberlake (1985: 241)’e göre kip, diğer iki kategori yanında daha karmaşık bir yapıdadır. Olayın gerçekleştiği dünya ile referans dünyasını

karşılaştırarak olayın gerçekliğini karakterize eder. Temel olarak kip, önermedeki gerçek olma veya gerçek olmama durumu ile ilgilidir.

Kip-kiplik kavramlarının zaman ve görünüş terimleriyle kolayca açıklanamayacağını söyleyen Bybee, Perkins, Pagliuca, *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World* (1994: 176) adlı eserlerinde kipliğin sıklıkla konuşurun öznel (subjective) tavır ve görüşlerinin dilbilgiselleşmesi olarak tanımlandığını ancak kiplik kavramının bu tanımların çok ötesinde anlamlar taşıdığını, gramatikal olarak ifade etmenin ve kategorize etmenin zor olduğunu belirtmişlerdir.

Bussmann, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics* (1996: 754) adlı çalışmasında kipliği cümlede anlatılana karşı konuşurun tutumunu ifade eden semantik bir kategori olarak tanımlamıştır. Bunun yanı sıra kipliğin bağlamsal değişkenlerle birleştiğinde çeşitli biçimsel ve sözcüksel anlamlar ifade edebildiğini yazmıştır.

Tipolojik bir çalışma yaparak kipliğin anlamsal bir haritasını çıkarmaya çalışan van der Auwera ve Plungian (1998: 80)'a göre kiplik ve onun türleri farklı şekillerde tanımlanabilir ve adlandırılabilir. van der Auwera ve Plungian, terim karmaşası olmaması adına daha geleneksel terimlerden hareketle bir tanım oluşturmuşlardır. Onlara göre kiplik, paradigmatic değişken gibi *olasılık* ve *gerekliliği* içine alan anlamsal alandır.

Çalışmasında kip ve kiplik olgularını ele alan Karabağ (2000: 275)'a göre kiplik “Fiil tarafından belirlenen bir olayın veya eylemin nasıl oluştuğunu veya nasıl düşünüldüğünü ifade eder.” Karabağ, kipliğin daha çok diyalog sürecinde ortaya çıkan bir olgu olduğunu ve dildeki karşılıklı etkileşimleri de açıkça gösterdiğini söylemiştir.

Yarar (2001: 89), Palmer'dan hareketle cümlelerin iki düzlemde oluştuğunu, bunlardan ilkinde tümcenin önermesinin, bilginin bulunduğunu, ikinci düzlemde ise konuşucunun bu önermeye karşı öznel tutumunun, tavrının yer aldığını ifade etmiştir. Yarar, kipliğin ikinci düzlemde yer aldığını söylemiştir. Ona göre kiplik, konuşucunun öznel değerlendirmesi ile ilgili bir kategoridir.

Barbiers (2002: 1)'e göre kiplik; olasılık, gereklilik, olabilirlik, zorunluluk, izin, yeterlilik ve gönüllülük gibi kavramları kapsayan; söz dizimsel olarak yardımcı fiillerle, fiil çekimleriyle, kiplik belirteçleriyle ve kipsel parçacıklarla ifade edilebilen anlamsal bir kategoridir.

Çapak (2004: 145), kipliğe felsefi açıdan yaklaşan çalışarlardan biridir. O kipliği kısaca “bir önermenin işaret ettiği şeyin mümkün, mümkün veya zorunlu olup olmaması” olarak değerlendirmiş ve görüşünü alandaki “Kiplik, hüküm üzerine verilmiş hükümdür.” (bkz. Emiroğlu, 1999: 131) tanımıyla güçlendirmiştir.

Corcu (2005: 33) çalışmasında kipliğin bütün cümle öğeleriyle biçimlenebilmesinden dolayı diğer eylem ulamlarından daha karmaşık bir yapı gösterdiğini söyleyerek kipliğin “tümcelerinin aktardığı önermenin konuşucu tarafından yorumunu ya da konuşucunun önermeye yönelik tutumunu aktaran bir eylem ulamı” olduğunu ifade etmiştir.

Kırgız Türkçesinde algısal delile dayalılık (kanıt kipliği) konusunu işleyen Kılıç (2005: 69), kipliğin tanımlanması ve tasvir edilmesi en zor konulardan biri olduğunu belirtmiştir. Ona göre kiplik önermenin geçerliliği ve değeri karşısında konuşurun bakışını, fikrini, bildirimle ilgisini ya da ilişkisini ortaya koyan bir anlam bilimi kategorisidir.

Göksel ve Kerslake (2005: 283)’e göre kiplik, konuşmacının bir ifadenin gerçekliğine bağlılık derecesiyle, bir şeyin olması veya olmaması arzusuyla, aynı zamanda olasılık ve zorunlulukla ilgilenen karmaşık bir kategoridir.

Downing ve Locke (2006: 380)’un ilk baskısı 1992 yılında yapılan gramer kitabının dokuzuncu bölümünü “Zaman, Görünüş ve Kiplik” başlığı oluşturmaktadır. Burada kiplik için “Olasılık, olabilirlik, gereklilik, gönüllülük, zorunluluk ve izin gibi kavramları kapsayan anlamsal bir kategori olarak anlaşılmalıdır.” tanımı yapılmış ve bunların temel kiplikler olduğu söylenmiştir.

Von Fintel ve Iatridou (2006: 1)’ya göre kiplik, olasılık ve gerekliliğin ifade edilmesiyle oluşan dilsel anlam kategorisidir. Tanımdan da anlaşılacağı üzere Von Fintel ve Iatridou, kipliği tanımlarken mantık bakışıyla yaklaşmışlardır.

Demirgüneş, kipliği tanımlarken Narrog’un “Kiplik, konuşucunun tavrının açıklanmasını ve konuşucunun görüş ve duygularını içine alan bir ulamdır.” ifadesine katıldığını belirtmiş, kipliği kısaca üreticinin (konuşucu-yazıcı) tavrı olarak nitelendirmiştir (2007: 54).

Aslan Demir (2008: 17-18), kipliğin anlambilimle ilgili bir kavram olduğunu belirttikten sonra onu en temel hâliyle “doğal anlamların dil anlamlarına dönüşümünü inceleyen bir ulam” olarak tanımlar. Bu dönüşüm gerçekleşirken insanların idrak süzgeci devrede olduğu için kipliğin bireye ait tutum ve yargıları da içerisinde barındırdığını söyler. Aslan Demir (2008: 33) ayrıca, emir-kiplik ilişkisini incelediği bölümde şu tanıma yer verir: “Kiplik, kâinatta bulunan anlamların ifadesini konu alan semantik bir alandır.” Aslan Demir (2008: 43), -AcAk ekinin kiplik ve zaman işlevlerini sorguladığı bölümde kiplik için “Konuşurun tutumunu, aktardığı bilginin gerçekliğine dair yargısını/yorumunu, delillerini; anlatılan olayın koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren bir anlam kategorisidir.” tanımını yapmıştır.

Erk Emeksiz (2008: 57) kipliği “Dillerde anlamın doğruluk değeri açısından olasılık veya gereklilik olarak kodlanması” şeklinde tanımlamıştır. Ona göre kiplik, “Önerme boyutunda yalnızca yüklemi değil, tüm tümceyi kapsayan ve bakış açısı yansıtan anlamsal bir ulamdır ve bu nedenle tek bir dilbilgisel yapıya indirgenemez.”

Hengirmen, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (2009: 256)’nde kipliği, “kip ile birlikte olumluluk, sorululuk gibi kategorileri de içeren üst dilbilgisel kategori” olarak değerlendirmiştir.

Çalışmasında kipliğe tipolojik açıdan yaklaşan Larreya (2009: 9), kipliği; olasılık ve gereklilik kavramlarıyla karşılıklı ilişki içinde olan zihinsel bir sistem (mental system) veya alt sistem (sub-system) olarak tanımlamıştır. Ancak Larreya, tümce kipliğini (sentence modality), olasılık ve zorunluluk arasındaki ilişkinin bir parçası olan olumsuzluğu, gerçeklik dışılığı kapsamadığı; kanıt ve istek kipliğini dışarıda bıraktığı için bunun dar bir tanım olduğunu kabul eder.

Portner (2009: 1), çalışmasının giriş bölümünde kipliğin bir tanımını yaparken çok rahat olmadığını ancak başlangıç için bir tanım vermesi gerektiğini söyleyerek kipliği “Dil bilgisinin gerçek olması gerekmeyen durumlar hakkında veya bunlara dayanarak bir şeyler söylemesine izin veren dilbilimsel görüngü” olarak tanımlamıştır. Ancak bu tanımın tam olarak hangi dil özelliklerinin kiplikle ilişkili olduğunu açıklamadığını da eklemiştir.

Olumsuzluk ve kiplik arasındaki ilişkiyi ele aldığı çalışmasında Çürük (2010: 59), kipliği anlam bilim açısından değerlendirmiştir. Ona göre en genel tanımıyla kiplik, “konuşurun ifade edilen önermeye karşı ne yaptığını; önerme hakkındaki bilgi durumunu, öznel bakışını, görüş ve duygularını içeren anlam bilimsel bir ulamdır.”

Declerck (2011: 27) kipliği, bir durumun gerçek dışı dünyada konumlandırılmış görüngüsü (phenomenon) olarak tanımlamıştır. Bunun cümlelerin altında yatan önermenin kipsel bir dünya için “doğru” olabileceği anlamına geldiğini ve söz konusu gerçek dışı dünyanın çeşitli yollarla gerçek dünya ile ilişkilendirilebileceğini söylemiştir.

Türkçede zaman eklerinin üç farklı işlevi olduğunu ve bu işlevlerden birinin kiplik olduğunu söyleyen Benzer (2012: 127), kipliği “fiilin gösterdiği sürecin hangi şartlar altında gerçekleştiğini bildiren, konuşucunun ruh durumunu, duygularını, niyetini, isteğini belirten ve dilde biçim olarak hazır bulunmayan ve eklerin ikincil ya da üçüncül işlev olarak üstlendikleri anlamlar” olarak tanımlamıştır.

Türkiye Türkçesinde emir kipliği konusunu ele aldığı tezinde Usta (2013: 9-10), kipliğin kipi kapsayan bir üst kategori olduğunu ifade etmiştir. Kipi, “bireyin, yükleme eklerle kodladığı/yüklediği önerme karşısındaki tutumu” olarak tanımlamıştır ve kiplik teriminin sadece

yükleme değil, tüm cümleye, hatta sözcüye yüklenen önerme tutumlarını kapsadığını; yalnızca eklerle değil, başka dil birimleriyle de işaretlenebildiğini söylemiştir.

Hirik (2013: 250), Türkçede kip-kiplik terimlerinin tanımları üzerine yaptığı çalışmasında kipliği “konuşurun dış dünyadan algıladıklarını kendi idrak süzgecinden geçirdikten sonra elde ettiği (ya da tam olarak elde edemediği) bilgilerden hareketle konuşmasına yansıttığı ve konuşmasında kullandığı çeşitli dil işaretleyicileri” olarak değerlendirmiştir. Bahsi geçen bilgilerin farklı anlam alanlarını karşılayabildiğini ve bunların dilde bir karşılıklarının olduğunu söylemiştir.

İmer, Kocaman ve Özsoy’un hazırladığı *Dilbilim Sözlüğü*’nde “bir konuşmacının karşılıklı bildirişimde bir olay ya da durum karşısındaki tutumunu anlatma biçimi” kiplik olarak tanımlanmış ve “Türkçe’de kiplik, biçimbirimler *-(y)Abil, -mAlI*) ve *mutlaka, elbette, belki, ola ki* gibi kiplik belirteçleri ile anlatılır.” ifadesiyle işaretleyicilere değinilmiştir (2013: 178).

Türkiye Türkçesinde gerçekleşmemiş olanak kipliği konusunu ele alan Yılmaz (2014: 137), kipliği tanımlarken onun anlamsal bir kategori olduğunu ve birçok farklı araçla ifade edilebildiğini belirtmiştir. Ona göre kiplik, “anlatım içeriğinin gerçekle bağıntısının karakterini veya anlatım içeriğinde yansıtılan nesnel ilişkilerin karakterini ya da konuşanın, anlatımın içeriği ve doğruluğu üzerine tutumunu, görüşünü yansıtan anlamsal bir ulamdır.”

Anlama ve anlatma süreçlerinde kip/kiplik konularını ele alan Seçkin (2014: 10), kipliğin konuşurun durum karşısındaki tutumu, bilgisi, beklentisi, şüphesi, zorunluluğu vb. durumları yansıtan ifade biçimleri olduğunu söylemiştir. Seçkin, ayrıca kiplik bildiren ifadelerin yoruma açık olması, bağlama göre yorumun değişmesi ve kapsama alanının geniş olması nedeniyle kipliğin belirli işaretleyicilerden oluştuğunu söylemenin güç olduğuna da dikkat çekmiştir.

Güven (2015: 2) kiplik tanımına ilk olarak kipliğin anlamsal bir kategori olduğunu söyleyerek başlamış; kipliği konuşurun önermeyle ilgili öznel tutumu olarak tanımlamış ve bunun yanında kipliği olasılık, zorunluluk, yeter(li)lik, istek gibi kategorilerle de ilişkili olarak ifade etmiştir.

Bulut (2015: 587), kipliğin semantik ve pragmatik ile bağlantılı olan, insanı merkeze alan bir kategori olduğunu söyleyerek kiplik için “olayların nasıl algılandığı, hangi kaynaktan edinildiği, eylemin yaptırım derecesinin ne olduğu (istek mi emir mi) gibi gerçek ve gerçek-dışı dünyadaki olayların konuşurun algılayışı neticesinde şekillenmesidir.” tanımını yapmıştır.

Yazıcı Ersoy (2015: 53), Türk yazı dillerindeki iyelik işaretleyicilerinin kiplik anlamlarını incelediği yazısında kipliği “Konuşucunun cümlesindeki oluş ya da kılışın gerçek olup olmama durumu karşısında takındığı tutumunu, görüşünü, bakış açısını, değerlendirmesini gösteren bir anlam bilimi kategorisi” olarak tanımlamıştır.

Sebzecioğlu (2016: 230), kipliği konuşucunun olaylar karşısındaki yorumu, önerme karşısındaki psikolojik tutumu, dünyevi gerçeklik karşısındaki ruhsal tavrı olarak değerlendirmiştir. Sebzecioğlu, bu tanımıyla kipliği anlamsal ve edimbilimsel açıdan ele almıştır.

Kamacı Gencer kipliği, “konuşucunun önermedeki olay ya da durum karşısındaki öznel yaklaşımını ifade eden anlamsal bir fenomen” olarak değerlendirirken (2018a: 49), Hasane Aydın ise (2018: 278) “vericinin olaya bakışı, konu hakkındaki tutumu” olarak kabul etmiştir.

Telhab Halaççasındaki kiplik yapıları inceleyen Güzel (2019: 46), kipliğin bir olay ya da durum karşısında konuşurun öznel tutum ve görüşlerini belirten bir dil bilgisi kategorisi olduğunu söylemiş, Üzümlü (2019: 48) ise kipliği “genel olarak konuşucunun önermeye karşı yaklaşımı ve ifadesini kendisiyle ilişkilendirmesi” olarak tanımlamıştır.

Karabulut ve Kazanlar Ürkmez (2020: 74), Türkçede “istek” unsurunu inceledikleri yazılarında kipliği “Önermenin doğruluk değerine yönelik konuşurun bilgisel ve gerçekleştirebilecek bir eyleme yönelik yönlendirici tutumlarını kodlayan dilsel işaretleyiciler” olarak tanımlamışlardır. Ayrıca anlamsal boyut düşünüldüğünde kipliğin kapsamının daha da genişlediğine değinmişlerdir.

Rzazade (2022: 4), Azerbaycan Türkçesinde kipliği ele aldığı çalışmasında, “Kiplik, yargının gerçekliğini, konuşurun haber verilene, tasarlanana, belirlenene karşı tutumunu ifade eden dilbilimsel bir kategoridir.” tanımını yaparken Saat (2022: 4), Türkçede bilgi kipliği alanını incelediği tezinde kipliği “konuşurun bir durum, olay veya kişiye yönelik tutumunun dil bilgisel ve söylemsel araçlarla gönderiminin sağlandığı semantik alanı içine alan bir kavram” olarak ele almıştır.

Araştırmacıların yaptığı kiplik tanımları incelendiğinde çoğunun kipliğin farklı işlevlerine vurgu yaparak tanım yaptıkları görülmektedir. Bu durumun sebebi kiplik kavramının sınırlarının ve kapsamının net olarak çizilememesidir. Tanımlarda bir kısım araştırmacı biçime odaklanırken bir kısmı anlama odaklanmış, bazı araştırmacılar ise her ikisini bir arada tutarak tanım yapmaya çalışmışlardır. Bu noktada bölümün başında verilen Kamacı Gencer (2018a: 45)’in kiplik tanımları için yaptığı dört başlıklı kategori (biçimsel tanımlar, anlamsal tanımlar, mantıksal tanımlar, felsefi tanımlar) burada ele aldığımız tüm tanımları kapsayıcılığı yönünden önemlidir. Ayrıca Çürük’ün kiplik tanımları için söylediği “Bu kadar farklı tanımlama içerisinde hemfikir olunan tek nokta kipliğin, durumun/olayın herhangi bir niteliğinden ziyade önermeye bütünüyle işaret etmesidir.” sözü de kiplik tanımlarının ortak noktasını belirtmesi yönüyle dikkate değerdir (2010: 69). Bu çalışmada genel bir bakış açısıyla kipliğin “önerme karşısında konuşurun tutumu” şeklindeki tanımı temel alınacaktır.

1.1.1.3. Kiplik İşaretleyicileri

Kiplik anlambilimsel bir kategori olmakla birlikte biçimbilimsel olarak da değerlendirilmesi gereken bir kategoridir. Bunun sebebi kipliğin çeşitli işaretleyicilerinin olmasıdır. Benzer (2012: 127)'e göre fiilin gösterdiği sürecin hangi şartlar altında gerçekleştiğini bildiren, konuşucunun ruh durumunu, duygularını, niyetini, isteğini belirten ve dilde biçim olarak hazır bulunmayan ve eklerin ikincil ya da üçüncül işlev olarak üstlendikleri anlamlar olan kiplik; yazılı ve sözlü anlatımda bu özellikleri gösterebilmek için kiplik işaretleyicileri kullanır. Kiplik işaretleyiciler, kiplik anlamları dile yansıtan enstrümanlardır. Manap (2013: 1)'a göre kiplik ifadeler, anlam bilimin yorumuna açık, çoğunlukla bağlama dayalı ve kapsama alanı geniş olan parçaları olduğu için onların belirli işaretleyicilerden oluştuğunu söylemek zordur. Ancak yine de kiplik işaretleyiciler belirli biçimsel özelliklerine göre birçok araştırmacı tarafından kategorize edilmiştir.

Kipliğin dilde çok çeşitli yollarla ifade edilebileceğini söyleyen Bybee ve Fleischman (1995: 2), kiplik işaretleyicileri dört başlıkta toplamıştır: *morfolojik, leksikolojik, sentaktik ve bürünsel işaretleyiciler*. Palmer (2001: 19) ise kipliğin gramatikal işaretleyicilerini temelde üçe ayırır:

- a) müstakil ekler, edatlar ve zarflar (individual suffixes, clitics and particles)
- b) büküm/çekim (inflection)
- c) kiplik yardımcı fiil (modal verb).

Aslan Demir (2008: 18-20), isteme kipliği işaretleyicileri için bir tasnif yapmıştır. *Bağlamın* önemine değinerek yaptığı ve tüm kiplik alanlara uygulanabilir olan bu tasnifle kipliğin, yalnızca kip ekleri ile değil, başka birimlerle de kodlandığını ayrıntılı şekilde göstermiştir:

- a) morfolojik işaretleyiciler: *-AcAk, -(X)yor, -mAll, -(X/A)r* gibi kip ekleri
- a) sözlüksel işaretleyiciler: *emret-, iste-* gibi kiplik yüklemeler; işaretleyici olmaktan ziyade kiplik için gerekli dil içi bağlamı oluşturan *derhal, hemen* gibi kiplik zarflar; *Allah aşkına, lütfen* gibi kiplik sözler
- b) morfoloji-leksikoloji bağıntılı işaretleyiciler: “*Yalvarıyorum çocuğumu bana getir.*” cümlesinde olduğu gibi kipliği işaretlemek için beraber çalışması gereken morfolojik ve sözlüksel birimler
- c) sözdizimsel işaretleyiciler: *eksilteli cümleler* gibi belirli bir söz dizimiyle öne çıkan ifadeler
- d) sözdizimi-leksikoloji bağıntılı işaretleyiciler: “*Sizden istediğim bölgenin güvenliğini sağlamanız.*” ifadesinde olduğu gibi belirli bir sözdizimi ve sözlüksel ögenin eşgüdümüne dayalı işaretleyiciler
- e) sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı işaretleyiciler: “*İstiyorum ki çocuklar hiç susmasın*” cümlesinde olduğu gibi sentaktik, leksik ve morfolojik düzeyleri aynı anda ilgilendiren işaretleyiciler

f) söyleme dayalı işaretleyiciler: *sezdirimler* gibi söyleme dayalı stratejiler

Kipliği işaretleyen birimlerin bağlamına göre farklı kiplik alanları işaretleyebildiği aşikârdır. Bununla birlikte literatürde eklerin tek işlevli olduğunu savunan (bkz. Uzun 2004) görüşler de mevcuttur. Bu anlamda Wittgenstein (1999: 55)'in “her bir sembol için tek bir anlam ve her bir olgu (nesne) için tek bir sembol” ifadesi ve gramatikal morfeimlerle ilgili benzer görüşü dile getiren Bolinger (1977: 19)'in “Bir dilin doğal koşulu bir şeklin bir anlama ve bir anlamın bir şekle tahsisidir.” sözleri dikkate değerdir (Bacanlı 2010: 72). Ancak yine de Plungian (1999: 312)'ın dediği gibi “aynı dilbilgisel işaretleyici, bağlamına göre birkaç evrensel değeri (veya bunların bir kombinasyonunu) ifade edebilir ve doğal dillerdeki dilbilgisel işaretleyicilerin çoğu gerçekte çok anlamlıdır.”

Kiplik; biçimsel, sözlüksel, sözdizimsel, söylemsel ögelerle işaretlenebildiği gibi tonlama gibi bürünsel kodlayıcılarla da işaretlenebilir. Çalışmanın içeriği yazılı metinlerle sınırlı olduğu için bürünsel kodlayıcılar ele alınamamıştır. Bu çalışmada Harezmi Türkçesi metinlerindeki kiplik işaretleyicilerin tespiti için biçimbirimsel, sözlüksel, biçimsel-sözdizimsel, sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı işaretleyiciler değerlendirilmiştir.

1.1.1.3.1. Biçimbirimsel (Morfolojik) İşaretleyiciler

Biçimbirimsel işaretleyiciler kategorisine ekler ve kiplik yardımcı fiiller dâhil edilebilir. Kiplik yardımcı fiiller, Hint- Avrupa dillerinde bulunan fakat eklemeli bir dil olduğu için Türkçede bulunmayan kodlayıcılardır (Usta, 2013: 14). Türkçede kiplik için işleyen eklerin çoğu aynı zamanda görünüş ve zaman da kodlayabilir. Geleneksel gramer kitaplarında bildirme kipleri olarak adlandırılan kısım, eklerin kip değil zaman görevleriyle ilgilirken tasarlama kipleri bahsi kip ve dolayısıyla kiplikle ilgilidir. Görünüş işlevine ise bu çalışmalarda değinilmemiştir. Tasarlama kipleri genelde dilek-şart, emir, istek ve gereklilik kipi olarak ayrılmıştır. Her bir kategori için belli morfolojik işaretleyiciler verilmiş ve o işaretleyicinin sadece o kategori için kullanıldığı varsayılmıştır. Ancak belirtildiği üzere bir işaretleyici çoklu okumalar sebebiyle farklı kiplik türlerini kodlayabilir (Kazanlar Ürkmez, 2019: 45). Aşağıdaki 1 numaralı örnekte “-Abil” eki olasılık bildirerek bilgi kipliğine, 2 numaralı örnekte yeterlik kipliğine atıfta bulunmaktadır.

(1) Gösteri için havuzlara hapsedilen yunuslar, çektikleri acı yüzünden intihar edebiliyor (Servi, 2017).

(2) Atlar çok güzel yüzebilir. Bazı ülkelerde atları koşulara hazırlamak için idmanlarını suda yaptırırlar (Bayezit ve Özdemir, 2010: 60).

1.1.1.3.2. Sözlüksel (Leksik) İşaretleyiciler

İsim, fiil, zarf, bağlaç, edat gibi bağımsız biçimbirimler sözlüksel (leksik) işaretleyiciler olarak adlandırılmaktadır. Fiillerin yanı sıra kiplikte öne çıkan unsurlardan biri zarflardır. Zarflar, genellikle birden fazla kiplik anlam ifade ederek çok anlamlılık gösteren kiplik işaretleyicilerin anlam alanlarını belirlediği için dünya dillerinde en çok kullanılan unsurlardandır (Kerimoğlu, 2011: 101-102).

Çalışmada metinlerden elde edilen veriler doğrultusunda sözlüksel işaretleyiciler dört alt başlığa ayrılmıştır: *kiplik fiiller*, *kiplik isimler*, *kiplik zarflar*, *yardımcı kiplik sözler*. Aşağıdaki alıntılarda, emret- ve yalvar- fiilleri, sırasıyla emir ve yalvarma kipliğinin işaretleyicileri olarak kiplik fiilleri örneklerken “emir” ve “ferman” isimleri ise emir kipliğini kodlayan kiplik isimleri temsil etmektedir.

(3) “Ah, öyleyse,” dedi kral. “Sana esnemeni *emrediyorum*. Yıllardır esneyen birini görmedim. Esneme, bende merak uyandıran bir şeydir. Haydi, yeniden esne! Bu bir *emirdir*.” dedi (de Saint Exupery, 2020: 58).

(4) Ama bu şehirden onu almadan gitmeyeceğim. Aylarca onu aradıktan sonra onu buldum. Bana yaşattığı acılara karşı savunmasızım. Size *yalvarıyorum*, efendim, onunla bir konuşsanız. Beni dinlemek istemiyor, onu eve götürmeliyim... Ah, ona gitmek zorunda olduğunu söyleyemez misiniz? Lütfen, efendim, bir denesiniz... Bu şekilde yaşayamam (Zweig, 2020).

(5) Paşa: Pek makul. Ey Kethüda, nasihatine göre amel edeyim ve sen dahi adalet ve cömertliğimi gösterecek bir fırsat olsa bana haber ver, *fermanımdır*. Kethüda: Başım, gözüm üstüne... Emr ü ferman devletli Paşa hazretlerinin... (İz, 1958: 53).

Yardımcı kiplik sözler ise zaman zaman bir kiplik anlamı kodlamakla birlikte daha çok onu çeşitli yönlerden tamamlayan, pekiştiren, anlam ayırtıları katan, iç bağlamın yapılandırılmasına yardım eden sözlerdir. 6 numaralı örnekte yer alan “belki” zarfı, bu alıntıda -Abil ile işaretlenen ihtimal kipliğini kuvvetlendirmektedir.

(6) Ben burada bir gölgeyim. Asıl hayatım orada geçiyor. Bir kuşa kafese *belki alışabilir*; kafeste eşini, yavrularını *belki unutabilir*; fakat bir insan -mümkün değil- esirliğe alışmıyor. Ailesini hatırlından çıkaramıyor. Hatta zaman gittikçe tahammülü azalıyor, iştiyâkı ise bil'akis artıyor (Tansel, 1989: 366).

1.1.1.3.3. Biçimsel-Sözdizimsel (Morfosentaktik) İşaretleyiciler

Morfosentaktik işaretleyiciler, morfolojik unsurların belli bir söz dizimi ile beraber işledikleri yapılara işaret ederler. Kazanlar Ürkmez bunları, morfolojik ve sentaktik öğelerin birleşerek tek bir yapıyı meydana getirdiği işaretleyiciler olarak tanımlamaktadır (2019: 45). 7 numaralı örnekte “ma” isim-fiil eki, iyelik eki ve “lazım” birimi belirli bir söz dizimiyle zorunluluk kipliğini kodlayan bir yapı hâlinde.

(7) Geriye kalan on bir sene dört ayın her gününü çok muhtemel bir zehirlenme korkusu ile geçirmektense kaçarken boynunu kırıp ölmeyi göze almanın daha iyi olacağını ifade ettiler. Bir ay müddetle odanda, düğümlü bir halatla inip çıkma idmanı *yapman lazım*. Daha sonra, kale garnizonundaki askerlerin şarap ikramiyesi aldıkları bir bayram günü, büyük işe teşebbüs edersin (Stendhal, 2021).

1.1.1.3.4. Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağlantılı İşaretleyiciler

Söz dizimsel, sözlüksel, morfolojik katmanların birlikte çalıştığı durumlarda söz konusu olan işaretleyicilerdir. Aslan Demir (2007a: 10), bu işaretleyicileri istek kipliği özelinde “ilgi çekici sözdizimi ile öne çıkan, sözlüksel ve morfolojik istek işaretleyicilerinin düzenini ve organizasyonunu sağlayan gramatikal kod ya da kodlardan oluşmaktadır.” şeklinde açıklamaktadır. Kiplik semantiği yaratan fiillerin *ki* ile birlikteliği, “-den başka çare (+iyelik) yok” gibi yapılar, bu tipte işaretleyicilerdir.

(8) “Çeviri Bürosu’na *gitmekten başka çaren yok*,” demişti Baytar. “Oğlum, yabancı dilde yazılmış bu mektup. Ama öyle İngilizce, Almanca falan değil. Fransızca olsa zaten ben anlarım, gençliğimde Sylvie Vartan’a hayrandım. Müthiş kadındı. Altmışlarda fırtınaydı resmen. Sonra gitti o herifle...Neyse...Fransızca’da değil bu mektup (Kopan, 2016).

(9) Zülfettin sen Galatasaray-Beşiktaş maçıyla Brecht’in yarıda kestirilen oyunu arasında nasıl bir ilişki var diye şaşacaksın. Oysa ben bu spor yazılarında bu ilişkiyi sana anlatmaya çalışıyorum ve *istiyorum ki gerçekler artık kafana dank etsin*. Spor yazarı değilim ama senin gazeteyi önce tersinden, yani spor sayfasından okuduğunu, sana spor adına yutturulan afyonla uyuşturulmuş bir yurttaş (daha doğrusu bir seçmen) olduğunu bildiğim için senin spor sayfası tiryakiliğinden yararlanarak bu yazılarımı sana okutmak istiyorum (Sporcu Milletiz Vesselam, 2018: 64).

1.1.1.4. Kiplik Çalışmaları ve Sınıflandırmaları

Kiplik çalışmalarının ilk olarak mantık ve felsefe kökenli olduğuna “Kiplik Nedir?” başlığında değinilmişti. Felsefe-mantık kökenli kiplik incelemelerinde tüm kiplik anlam alanlarının olasılık ve zorunluluktan çeşitlendiği düşünülür. Gardies (1990: 1643)’e göre mantıkta veya felsefede kiplikten söz edebilmek için önermenin içeriğinde gereklilik, olanaksızlık, olanaklılık ya da olağanlık kipsel sözceleri olmalıdır. Mantıkçılar gerekli, olanaklı ve olası arasındaki kararsızlığı kiplik olarak ifade ederler ki bu durumun ilk incelemelerini Aristoteles yapmıştır (akt. Günay, 2018: 297). Felsefeciler, Aristo’nun “Her önerme ya bir arı ya bir zorunlu veya bir varsayımsal yükleme olur.” ifadesinden hareketle zorunlu ve olası olmak üzere iki kiplik ve üç önerme belirlediğini ifade ederler (Çapak, 2004: 145).

Narrog (2009: 9) ise kipliğin felsefi bir kavram olduğunu olgusal, zorunlu, mümkün ve bazı durumlarda koşullu önermeler arasındaki ayrımı belirttiğini ifade eder ve terimin dilbilimde kullanımını, 19. yüzyılda J. Chr. A. Heyse (1849)’nin kipliği konuşmacının farklı iletişim işlevlerine ve farklı psikolojik durumlarına karşılık gelen tümceler arasındaki ayrımı için kullanmasına kadar götürür (Dinar, 2020: 57). Günay (2018: 322)’a göre dilbilimin kullandığı kiplik teriminin temelinde yine

mantık ve felsefe vardır ancak dilbilim kipliği mantık ve felsefedeki amaçla incelemeyiz. Dilbilimdeki kiplik, sözcekteki öznenin tutumunu belirten yapıları belirtmek için kullanılır. Arslan (2020: 31)’a göre kiplik mantığında var olan kiplik ile anlam arasındaki bağ kurma fikri, kiplik konusunu dilbilimin de çalışma alanına dâhil etmiştir. “Böylece dilbiliminde, gerçeklik ve yükümlülüğün dilsel ifadelerle nasıl dönüştürüldüğünün tespiti ve anlaşılması kiplik çalışmalarıyla elde edilmeye çalışılmıştır.”

Otto Jespersen, 1924 yılında yazdığı *The Philosophy of Grammar* adlı kitabıyla dilbilimsel kiplik bağlamında modern kip sınıflandırmalarının temellerini atan isimdir, o çalışmasında kipi kipliğe ilham olacak biçimde sınıflandırmıştır. Jespersen, *istek* ve *istek dışı* olmak üzere ikili ölçüyü kullanmış ve kendisinden sonraki kiplik tasnifleri için örnek oluşturmuştur. Onun tasnifindeki *istek temelli kip* için *yükümlülük kipliği*, *istek içermeyen kip* için de *bilgi kipliği* eşleştirmesi yapılabilir (Kerimoğlu, 2018: 61). Çetinkaya (2019a: 7-8)’ya göre Jespersen’in tasnifinde geçen bu istek temel dayanağı, istek kipi veya kipliğini değil, emir, istek, gönüllülük, rica, temenni gibi ifadeleri kapsayan bütüncül bir isteme anlam alanına işaret eder. Jespersen’in bu tasnifiyle birlikte felsefe ve mantık kökenli kiplikteki olasılık-zorunluluk ayırımına istek ögesi de eklenmiştir. Bazı araştırmacılar kiplik sınıflamasına Jespersen’den ilhamla istek bileşenini eklerken (Palmer, 2001; Rentzsch, 2015), kimileri de istek ögesini kiplik anlam kabul etmeyerek (Bybee ve Fleischman, 1995; Auwera ve Plungian, 1998) tasnifin dışında bırakmıştır.

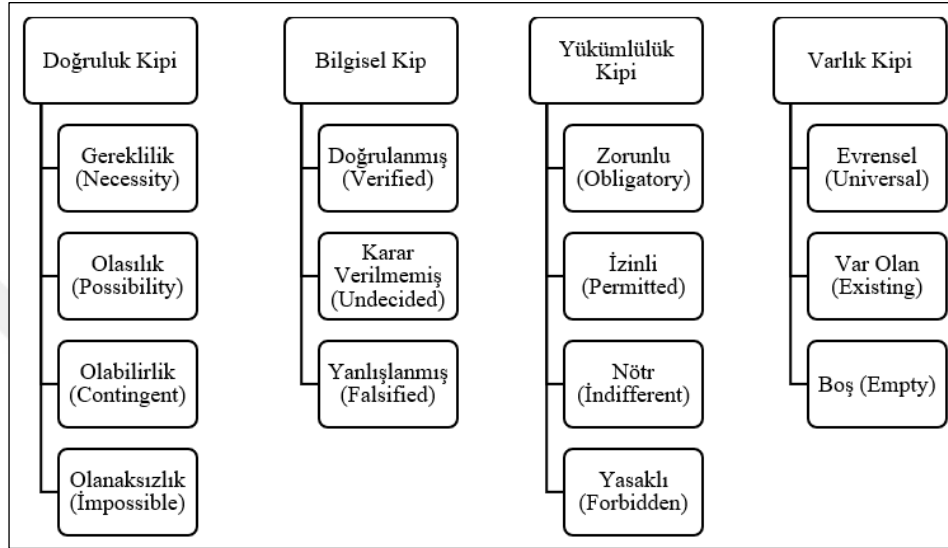
Tablo 1: Otto Jespersen (1924)’in Kip Tasnifi

KİP	
İstek Temelli Kipler • Emir (Jussive) • Zorlayıcılık (Compulsive) • Zorunluluk (Obligative) • Tavsiye (Advisory) • Rica (Precative) • Öğüt Verici (Hortative) • İzin (Permissive) • Söz Verme (Promissive) • İstek (gerçekleştirilebilir) (Optative) • Dilek (gerçekleştirilemez) (Desiderative) • Niyet (Intentional)	İstek İçermeyen Kipler • Zorunluluk Yargıları (Apodictive) • Gereklilik (Necessitive) • Kesinlik (Assertive) • İhtimal (Presumptive) • Şüphe (Dubitative) • Yeterlilik (Potential) • Şart (Conditional) • Varsayım (Hypothetical) • Taviz (Concessional)

Dilbilimsel kiplik sınıflandırmalarının ilk isimlerinden biri olarak gösterilen *Wright* çalışmasında (1951), kipliği dört kategoride incelemiştir: doğruluk kipliği, bilgi kipliği, yükümlülük veya zorunluluk kipliği, var oluş veya varlık kipliği. Wright, doğruluk kipliğinde önermenin doğruluğu veya yanlışlığıyla ya da bir özelliğin bir şeyde bulunup bulunmamasıyla; bilgi kipliğinde bilmenin türleriyle; yükümlülük veya zorunluluk kipliğinde mecburi, izinli ya da yasaklanmış

ifadelerle; var oluş veya varlık kipliğinde evrensellik, var oluş ve yokluk-boşluk kavramlarıyla ilgilenir (Kerimoğlu, 2011: 34-35). Kazanlar Ürkmez (2019: 56)'e göre, Wright bu kiplik tasnifini dilbilimsel yaklaşımla değil, mantıksal yaklaşımla oluşturmuştur. Kamacı Gencer (2018a: 23)'de Wright'ın tasnifi şu şekilde verilmiştir:

Tablo 2: Wright (1951)'ın Kiplik Tasnifi

Dilbilimsel kiplik sınıflamaları incelendiğinde hemen hemen her tasnifte bilgi kipliğinin yer aldığı görülmektedir. Ancak bilgi kipliğinin karşısına yazılan kategori, araştırmacılara göre çeşitlenmektedir. Bazı araştırmacılar bilgi kipliği-yükümlülük kipliği ayrımını kullanırken bazıları bilgi-yükümlülük-devinim kipliği ayrımını kullanmaktadır. Lyons (1977: 798) kipliği; bilgi, yükümlülük ve doğruluk kipliği olarak üçe ayırmış ve bilgi kipliği başlığı altında öznel bilgi kipliği ve nesnel bilgi kipliği kuramının temellerini atmıştır. Görüldüğü gibi Lyons bu tasnifiyle mantıksal kiplik ve dilbilimsel kipliği beraber değerlendirmiştir. Lyons'a göre iki tür bilgi kipliği vardır: öznel ve nesnel. Bu ikisi arasındaki farkın bilginin ölçülebilirliğine dayandığını söyler. Ona göre bilgi ölçülebilir verilere dayanıyorsa nesnel bilgi kipliği, ölçülemeyen verilere dayanıyorsa öznel bilgi kipliği söz konusudur ve öznel bilgi kipliği nesnel bilgi kipliğinden daha temel bir kategoridir (Lyons, 1977: 797-800).

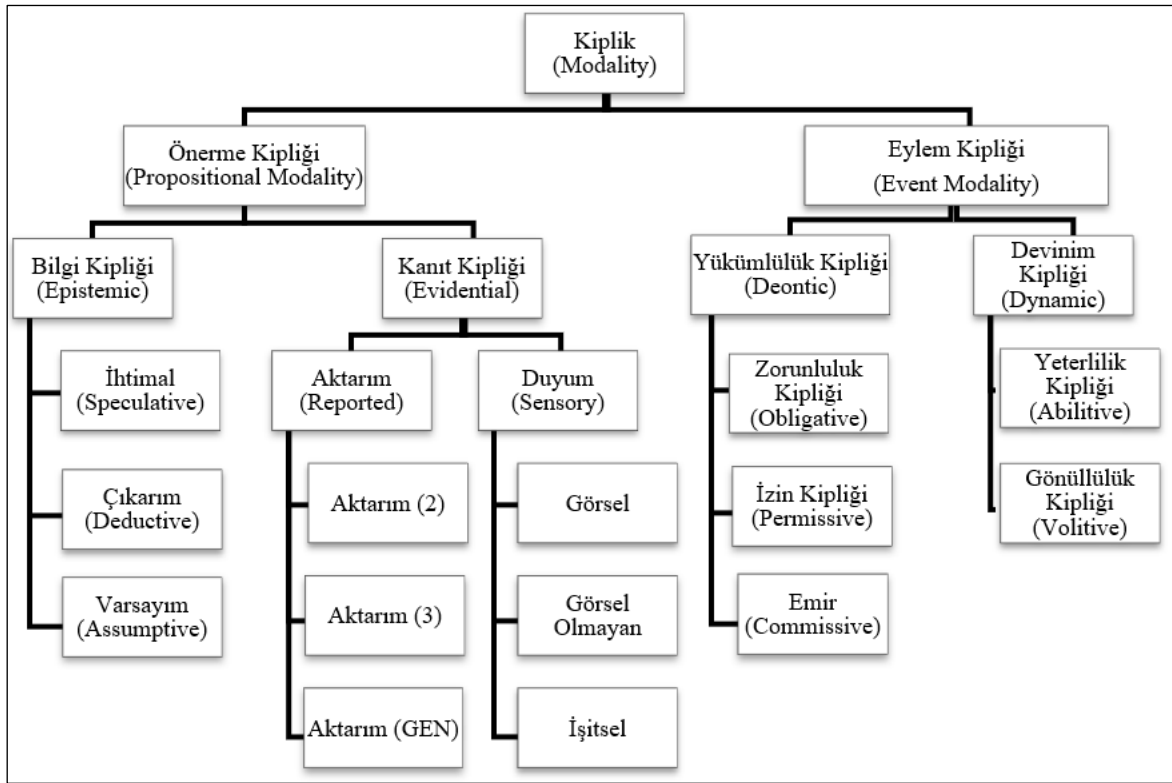
Kipliği pragmatik yönüyle ele alan A. Kratzer (1981), kiplik çeşitlerini bilgisellik ve yükümlülük kipliği olmak üzere iki başlıkta toplamıştır ve ona göre bu iki kavram sırasıyla olasılık ve gereklilik kavramlarına karşılık gelmektedir (bkz. Erguvanlı Taylan, 2018: 4). Kratzer, kipliğin boyutlarını tartışmaya açmış, tüm dillerde kipliğin üç boyutunun olduğunu ve onların da kendi içerisinde derecelendiğini ifade etmiştir: boyut-kipsel güç, boyut-kipsel taban, boyut-yönlendirme kaynağı (Kerimoğlu, 2018: 68).

Robin T. Lakoff, 1972 yılında yayımladığı *Pragmatics of Modality* adlı çalışmasında herhangi bir kiplik tasnifi yapmamıştır. Ancak Lakoff'un bu çalışması, kiplik tanımlanırken edimsel unsurları da sürece dâhil etmesi ve semantik-pragmatik odaklı çalışmaların temelini atması yönüyle önemlidir (Kerimoğlu, 2011: 44-45).

Yukarıdaki paragraflarda bahsi geçen bilgi kipliği, yükümlülük kipliği ve devinim kipliği ayırımında yükümlülük terimi yerine kök kiplik terimini kullanan araştırmacılar (Steele, 1975; Talmy, 1988; Sweetser, 1982) olduğu gibi yükümlülük ve devinim kipliğinin bir üst başlığı olarak kök kiplik terimini kullanan araştırmacılar (Coates, 1983) da vardır. Eve Sweetser, 1982 yılında yayımladığı *Root and Epistemic Modals: Causality in Two Worlds* adlı yazısında bilgi kipliği ve kök kiplik kavramları üzerinde durmuştur. Sweetser, 1990 yılındaki *Modality: From Etymology to Pragmatics, Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure* adlı çalışmasında ağırlıklı olarak yükümlülük kipliği adıyla kullanılan terimi, köken olması nedeniyle kök (root) kiplik olarak adlandırmıştır (Kerimoğlu, 2011: 55). Jennifer Coates, 1983 yılında yayımladığı *The Semantics of Modal Auxiliaries* adlı çalışmasında bilgi kipliği ve kök kiplik ayrımı üzerine yapılan tartışmalara değinmiş ve bulanıklık kavramı ile bulanık küme modelini anlatmıştır (Kamacı Gencer, 2018a: 26). Bahsi geçen çalışma, İngilizce'de kiplik bildiren yardımcı fiilleri metinlere dayalı olarak inceleyen en ayrıntılı çalışma olması nedeniyle önemlidir ve kiplik literatüründeki metin odaklı çalışmaların öncüsü sayılır (Kerimoğlu, 2011: 45). Coates'in kök kiplik terimini kullanmasının sebebi, yükümlülük ve devinim terimlerinin temel anlamları ifade edip periferik anlamları göz ardı etmesi, kök kiplik teriminin ise nötr bir terim olmasıdır (Coates, 1983: 21).

Kiplik çalışmalarının önemli isimlerinden olan Palmer, ilk yayınında (1986: 102-103), bilgi-yükümlülük-devinim kipliği ayrımını kullanmış ancak eserinin ikinci baskısında (2001: 22), önerme ve eylem kipliği ayrımına gitmiştir. Önerme kipliği bilgi ve kanıt kipliğinin, eylem kipliği ise yükümlülük ve devinim kipliğinin üst başlığı niteliğindedir. Palmer (2001: 8), bu ikili ayrımdaki temel motivasyonun Jespersen'in de ifade ettiği istek ögesi taşıyan (eylem kipliği) ve istek ögesi taşımayan (önerme kipliği) ifadeler olduğunu belirtmiştir.

Tablo 3: Palmer (2001)'ın Kiplik Tasnifi

Palmer (2001: 8)'a göre, *önerme kipliği*, önermenin gerçeklik durumu ya da gerçeklik değerine karşı konuşurun tutumu ile ilgilidir; *eylem kipliği* ise meydana gelmemiş ancak gerçekleşme potansiyeli olan olaylara atıfta bulunur. Corcu (2005: 35)'ya göre önerme kipliğinde öncelik kaynaktır ancak eylem kipliğinde öncelik hedeftedir. Bir cümle *ihtimal*, *çıkarım*, *varsayım*, *aktarım*, *duyum* belirtiyorsa önerme; *zorunluluk*, *izin*, *emir*, *yeterlilik*, *gönüllülük* belirtiyorsa eylem kipliği söz konusudur.

(1) Ahmet uyumuş olabilir. (Odasının ışığı kapalı.) – önerme kipliği.

(2) Ahmet şu boruyu tamir etsen olmaz mı? (Rica ediyorum.) – eylem kipliği.

1 numaralı örnekte ışığın kapalı olmasından hareketle konuşur, Ahmet'in uyumuş olabileceğini söyleyerek çıkarımını yansıtmaktadır. Burada istek ögesi değil, bilginin doğruluğuna karşı konuşurun tutumu söz konusudur. 2 numaralı örnekte ise konuşur, Ahmet'in boruyu tamir etme eylemiyle ilgili tutumunu belirtmekte ve bu tutumu "istek" moduyla sunmaktadır. Dolayısıyla 1 numaralı örnek, önerme kipliği, 2 numaralı örnek ise eylem kipliğidir.

Önerme kipliğinin alt başlıklarından olan bilgi kipliği, konuşurun önermenin gerçeklik durumu hakkında yargılarını ifade eder. Bilgi kipliği; *ihtimal*, *çıkarım*, *varsayım* alt başlıklarından oluşur.

Kanıt kipliği ise *aktarım ve duyum* alt başlıklarını kapsamaktadır ve bilginin kaynağına gönderimde bulunur (Mehmet, 2012: 68).

- (3) Ahmet evde olabilir. (Emin değilim.) - ihtimal kipliği.
- (4) Ahmet evde olmalı. (Evin ışıkları yanıyor.) - çıkarım kipliği.
- (5) Ahmet evdedir. (Genellikle bu saatte evde olur.) – varsayım kipliği.
- (6) Ahmet gelmiş. (Başka birisi gördü ve bana aktardı.) – aktarım kipliği (2).
- (7) Ahmet geldi. (Gördüm veya bir eşyasından anladım ya da sesini duydum.) – duyum kipliği.

Yukarıdaki cümleler incelendiğinde 3 numaralı örnekte konuşurun Ahmet’in evde olduğu konusunda kesin bir bilgiye sahip olmadığı, bir ihtimalden söz ettiği görülmektedir. 4 numaralı örnekte konuşur evin ışıklarının yanmasından hareketle bir çıkarımda bulunmaktadır. 5 numaralı örnekte konuşur daha önceki yaşanmışlıklardan, genel alışkanlıklardan hareketle Ahmet’in o saatte evde olacağı varsayımında bulunmaktadır. Bu üç örnek de (3-4-5) bilgi kipliği üst başlığına dâhildir.

Aktarım kipliği, konuşurun önermedeki bilgiye dolaylı yoldan vakıf olduğuna işaret eder (bkz. Kılıç, 2004: 12). Palmer (2001: 22) aktarımın üç şekilde olduğunu ifade eder. Ona göre konuşur, olayı bizzat şahit olmuş birinden naklediyorsa *aktarım* (2), konuşur olayı duyan birinden aktarıyorsa *aktarım* (3), konuşur sözlü gelenekte gelişen olay anlatımını ifade ediyorsa *aktarım (genel)* kipliği gerçekleşir (2001: 40-41). 6 numaralı örnekte konuşur, başka birinin ona aktardığı bilgiyi sunmaktadır. Olaya şahit olmamıştır. Dolayısıyla burada aktarım (2) mevcuttur.

Duyum kipliğinde konuşurun bilgiyi duyu organlarıyla elde etmesi gerekmektedir. 7 numaralı cümleden bağlama göre üç farklı duyum ifadesi çıkmaktadır. Eğer konuşur, Ahmet’in geldiğini gördüyse *görsel duyum kipliği* söz konusudur. Konuşur, eylemi duyularının sağladığı ipuçlarıyla biliyorsa yani Ahmet’in geldiğini vestiyerdeki çantasından anlıyorsa *görsel olmayan duyum kipliği* vardır. Konuşur, sadece işitme duyusuyla bu sonuca varıyorsa yani Ahmet’in sesini duyduysa *işitsel duyum kipliği* mevcuttur.

Eylem kipliği ise yükümlülük ve devinim alt başlıklarından oluşmaktadır ve bunlar arasındaki farkı “otorite” kavramı belirlemektedir. Önermede bireyin kendisi dışındaki bir otoriteden doğan zorunluluk ya da izin durumu varsa *yükümlülük kipliği*, bireyin yeteneği ya da gönüllülük durumu varsa *devinim (iç edim) kipliği* söz konusudur (Palmer, 2001: 9). Yükümlülük kipliği; *zorunluluk, izin, emir* alt başlıklarını kapsarken devinim kipliği; *yeterlilik ve gönüllülük* alt başlıklarından meydana gelmektedir. Yükümlülük kipliğinde konuşur; zorunluluk, izin, emir, gereklilik, istek gibi farklı düzeylerdeki eylemlerin eyleyici tarafından gerçekleştirilmesini ister ve henüz gerçekleşmemiş olan eylemleri gerçekleştirmeye yönlendirdiği için de yükümlülük kipliğinde geleceğe ait ifadeler bulunur (Türk, 2019: 19).

- (8) Vatandaşlık alabilmek için bu ülkenin dilini öğrenmelisin – zorunluluk kipliği.
(9) Sabaha kadar oturabilirsin. (Babası izin verdi.) – izin kipliği.
(10) Sabaha kadar çalış. (Patron işçisine söyledi.) - emir kipliği.

Yükümlülük kipliğinde konuşurun yani buyuranın eyleyen üzerindeki etkisi ya da statüsünün derecesi önemlidir. 10 numaralı örnekte cümleyi emir kipliğine dâhil eden, konuşurun statüsel üstünlüğü ve yaptırım gücüdür. 8 numaralı örnekte vatandaşlık alabilmek için gerekli olan hukuki bir zorunluluktan söz edilmektedir. 9 numaralı örnekte ise statüsel olarak üstün olan konuşurun alıcıya verdiği eylem izni işaretlenmiştir. Bu üç örnek de (8-9-10) yükümlülük kipliği üst başlığına dâhildir.

- (11) Ayşe, bu ciriti 300 metre uzağa fırlatabilir. (Böyle bir yeterliliğe sahip.) – yeterlilik kipliği.
(12) Bulaşıkları ben yıkayayım (bir işi yapmaya gönüllü olma isteği) – gönüllülük kipliği.

Devinim kipliği, önermedeki eyleme dair konuşurun iç eğilimini/becerisini ifade eder (Erguvanlı Taylan, 2018: 5). 11 numaralı örnekte kişinin ciriti uzağa atmaya dair fiziksel yeterliliğinden bahsedilmektedir. Bu tarz ifadeler yeterlilik kipliğine dâhildir. 12 numaralı örnekte eyleyici ve konuşur aynı kişidir. Konuşur içten gelen bir itki veya istekle, bulaşıkları yıkamaya talip olmuştur. Dışarıdan bir yaptırım söz konusu değildir. Bu tarz ifadeler gönüllülük kipliğini ifade etmektedir.

Kiplik konusunda çalışmaları bulunan bir diğer isim *Ferenc Kiefer*'dir. Kiefer, *Focus and Modality* adlı çalışmasında Macarcadan hareketle vurgu ve kiplik ilişkisini incelemiştir (1984: 55). 1987 yılındaki *On Defining Modality* adlı çalışmasında ise “mantıksal gelenek ve dilbilimsel gelenek arasında bir çatışma olması gerekmediğini, bu iki geleneği uzlaştırmanın bir yolunun olduğunu” göstermeye çalışmıştır. Ayrıca, modaliteye dair tartışmaların merkezinde bulunan bazı kavramları tartışmıştır. Bunlar, “olasılık veya zorunluluğun bir ifadesi olarak modalite, önermeye yönelik tutumların anlamı olarak modalite ve konuşmacının tutumlarının ifadeleri olarak modalite”dir (Kiefer, 1987). 1997 yılındaki *Modality and Pragmatics* adlı çalışmasında ise modal kavramların gramerleşmesine değinmiş, deontik zorunluluk ve deontik olasılığın semantik kavramlar olduğu hâlde, yükümlülük ve izin kavramlarının pragmatik alanına ait olduğunu iddia etmiştir (Kiefer, 1997).

Kiplik çalışmalarında ismi diğer araştırmacılara göre daha az duyulan isimlerden biri *Antoine Culioli*'dir. Culioli (1990) çalışmasında kipliği, konuşurun yorumuna göre dört başlıkta toplamıştır:

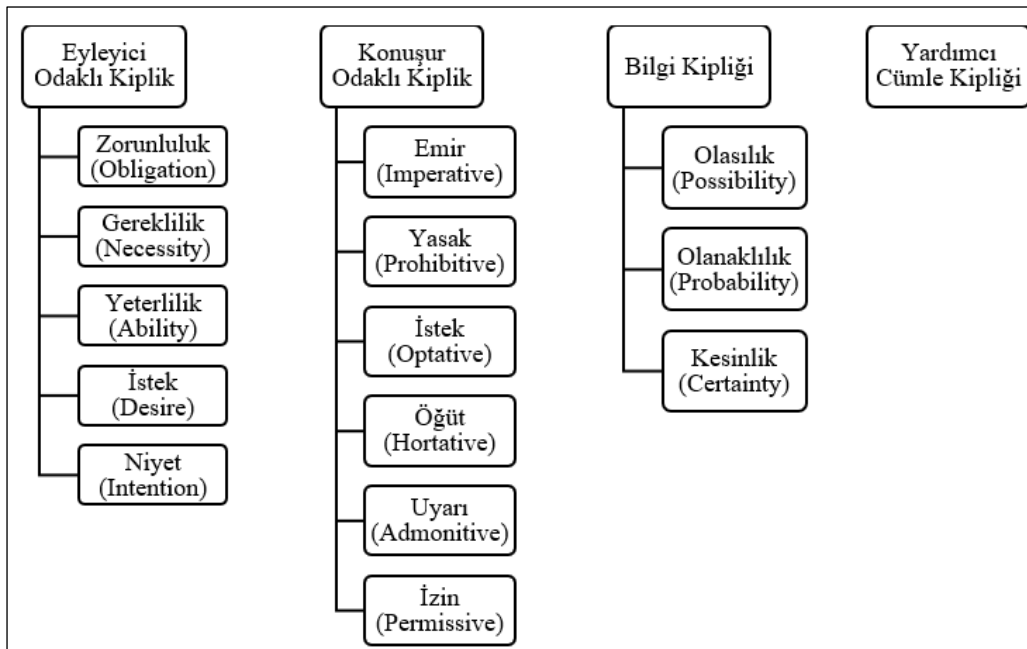
- a. kesinleyici kiplik: Önermenin doğruluk değeri ile ilgili olup geçerli olan ya da olmayan ilişkileri belirtir.

- b. bilgikuramsal kiplik: Az ya da çok kesin, olası, gerçeğe benzer, olanaklı ve rastlantısal alanlar üzerine dayanır.
- c. değerlendirici kiplik: Önermeyle ilgili konuşurun iyi, kötü, normal, anormal, mutlu, mutsuz vb. bakış açısını ve duygularını ifade eder.
- d. özneliliklerarası ya da köktenci kiplik: Konuşurun muhatabını etkileyecek istek, baskı, arzu ve izinlerini belirtir. (Günay, 2018: 323-324).

William Frawley (2009) çalışmasında zaman, görünüş ve kiplik-olumsuzluk başlıklarını ele almıştır. Kipliği önermelerin gerçeklik durumlarıyla ilgilenen anlam bilimsel bir alan olarak gören Frawley; olumsuzluk, bilgi (olasılık) ve yükümlülük (zorunluluk) başlıklarını değerlendirmiştir (2009: 384).

Bybee, Perkins ve Pagliuca, kiplik literatürüne kattıkları yeni kiplik başlıklarıyla ve yaptıkları tipolojik çalışmalarla tanınan önemli isimlerdir. Onlar, hazırlamış oldukları kitapta klasik bilgi-yükümlülük ayrımı yerine eyleyici odaklı kiplik (*agent-oriented modality*), konuşur odaklı kiplik (*speaker-oriented modality*), bilgi kipliği (*epistemic modality*) ve yardımcı cümle kipliği (*subordinating modality*) şeklinde bir tasnif yapmışlardır. Eyleyici odaklı kiplik, ana yüklemde ifade edilen eylemin tamamlanması için eyleyici üzerindeki iç ve dış koşulların varlığını bildirirken konuşur odaklı kiplik, konuşurun eyleyici için izin verdiği tüm direktifleri içerir. Bilgi kipliği, önermenin doğruluğuna karşı konuşurun bağlılığını yansıtır. Yardımcı cümle kipliği ise yan cümledeki kiplik anlamlarla ilgilenir (1994: 177-180). Bu kiplik türlerinin hangi kategorileri kapsadığı aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 4: J. Bybee, R. Perkins ve W. Pagliuca (1994)'nın Kiplik Tasnifi

van der Auwera ve Plungian, tipolojik bir çalışma yaparak kipliği olasılık ve gereklilik temelinde dört başlıkta toplamıştır: iç katılımcılı kiplik, dış katılımcılı kiplik, yükümlülük kipliği ve bilgi kipliği (1998: 80-81). Yeni kiplik terimleri önermesi yönüyle bu çalışma önemlidir. *van der Auwera* daha sonra *Keheyov ve Vittrant* ile birlikte yaptığı çalışmasında (2009), bazı değişiklikler yapmışsa da tasnifine büyük oranda sadık kalmıştır. Bahsi geçen tasnifteki katılımcı ifadesi, kiplik tarafından en çok etkilenen varlığı işaret etmektedir (Arslan, 2020: 62).

Tablo 5: Auwera-Plungian (1998)'ın Kiplik Tasnifi

Olasılık			
Bilgisel Olmayan Olasılık			Bilgisel Olasılık
İç Katılımcılı Olasılık	Dış Katılımcılı Olasılık		Belirsizlik
Yetenek	Yükümlülüksel	Yükümlülüksel Olmayan	
	İzin	Olasılık	
Gereklilik			
Bilgisel Olmayan Gereklilik			Bilgisel Gereklilik
İç Katılımcılı Gereklilik	Dış Katılımcılı Gereklilik		Olasılık
İhtiyaç	Yükümlülüksel	Yükümlülüksel Olmayan	
	Zorunluluk	Gereklilik	

Alanda kiplik ve olumsuzluk ilişkisini çalışmasıyla öne çıkan isimlerden biri olan *Ferdinand de Haan*'a göre kiplikte en temel ayrım bilgi kipliği ve yükümlülük kipliğidir. *de Haan*, literatürde bilgi kipliğinin yerinin tartışılmaz olduğunu ama yükümlülük kipliğinin tartışıldığını ve yükümlülük ile kök kipliklerin aralarındaki ince farkın anlaşılmasından dolayı iki terimin birbiri yerine kullanıldığını ifade eder. Klasik bilgi kipliği-yükümlülük kipliği ayrımını kullanır, yükümlülük kipliği yerine kök kiplik terimini kullananları eleştirir (*de Haan*, 2006: 29-30).

Bilgi ve kök kiplik ayrımını savunan araştırmacılardan biri ise *Anna Papafragou*'dur. *Papafragou*, İngilizcedeki modal yardımcı fiillere odaklandığı çalışmasında (2000), belirsizlik, çok anlamlılık ve tek anlamlılık kavramlarını tartışır ve kiplik öğelerin bağlamcıl ifadeler olduğunu söyler (Kerimoğlu, 2018: 81). *Papafragou* (2000: 3)'ya göre kipsel ifadeler, gerçek dünyada gerçekleşmesi mümkün olmayan ve hâlihazırda mevcut olmayan durumları konuşmamıza izin verir.

Kiplik alanında çalışmaları bulunan bir diğer araştırmacı *Dietmar Zaefferer*'dir. *Zaefferer*'e göre kiplik kategorilerini tanımlamak için 2 strateji vardır: genellikle dilbilimcilerin tercih ettiği genişlemeci strateji ve mantıkçıların tercih ettiği kısıtlayıcı strateji. *Zaefferer*, genişlemeci stratejinin en büyük probleminin nerede durulacağını söylememesi olduğunu ifade eder (1998: 80-81). *Zaefferer*, çok başlıklı bir kiplik tasnifi yapmıştır. Bu tasnif aşağıda yer almaktadır.

Tablo 6: Zaefferer (2005)'in Kiplik Tasnifi

Hareket Kiplikleri (Action Modalities)	Bağımsız Hareket Kiplikleri (Autonomous Action Modalities)	Yeterlilik Kiplikleri (Action Disposition Modalities)
		Hareket Durum Kiplikleri (Action Circumstance Modalities)
	Bağımlı Hareket Kiplikleri (Dependent Action Modalities)	Şartlı Hareket Kiplikleri (Conditional Action Modalities)
		Yükümlülük Kiplikleri
Genel Kiplikler (General Modalities)	Bağımsız Genel Kiplikler (Autonomous General Modalities)	Genel Yeterlilik Kiplikleri
		Genel Durum Kiplikleri
	Bağımlı Genel Kiplikler (Dependent General Modalities)	Genel Şartlı Kiplikler
		Doğruluk Kiplikleri
Tutum Kiplikleri (Attitudinal Modalities)	Sunuş Kiplikleri (Presentation Modalities)	İstek Kiplikleri
		Gönüllülük Kiplikleri
	Yorum Kiplikleri (Representation Modalities)	Varsayım Kiplikleri (Hypothetic Modalities)
		Bilgi Kiplikleri (Epistemic Modalities)
Söz Edimi Kiplikleri (Illocutionary Modalities)	Gönüllülüğe Dayalı Söz Edimleri (Volitional Illocutions)	Genel Gönüllülüğe Dayalı Söz Edimleri
		Bilgisel Gönüllülüğe Dayalı Söz Edimleri
	İsteğe Dayalı Söz Edimleri (Optative Illocutions)	
	Melez Söz Edimleri (Hybrid Illocutions)	Dışavurumcu İddialar (Expressive Assertives)
		Nidalar (Exclamations)

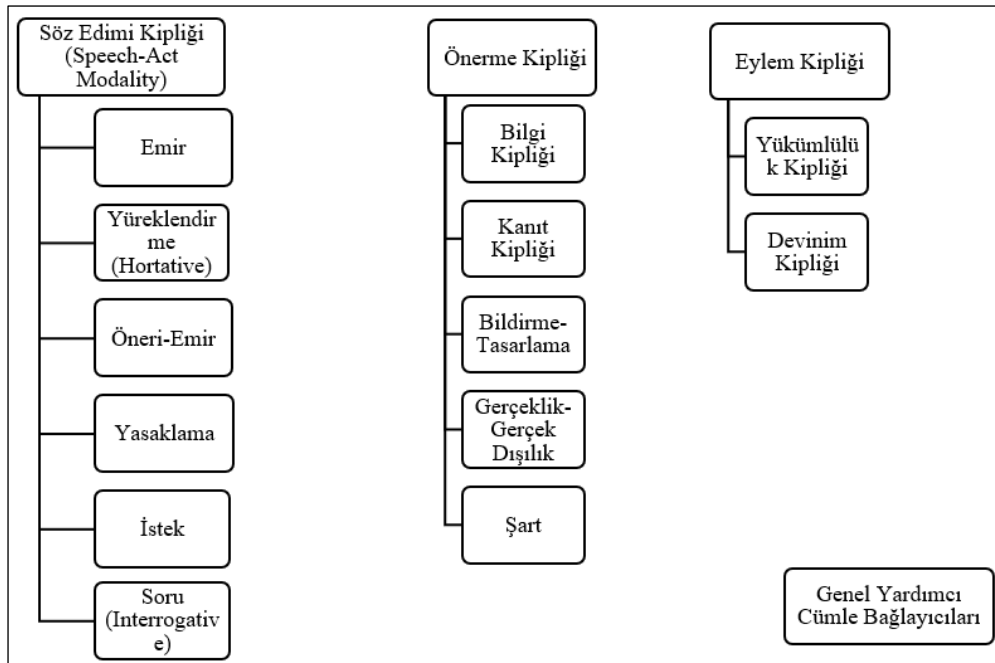
Kipliğin geleneksel olarak bilgi, yükümlülük ve devinim kipliği olmak üzere üç semantik boyutu olduğunu belirten *Jan Nuyts* (2006: 2; 2016: 33) kiplik çalışmalarına önemli katkılarda bulunmuştur. *Kratzer* (1978) ve *Palmer* (1986)'ı örnek vererek yükümlülük kipliğinin daha çok izin ve zorunluluk terimleriyle ilişkilendirildiğini ifade eden Nuyts'a göre, yükümlülük kipliği önermede manevi istenirliğin (moral desirability) derecelerini gösteren bir göstergedir. Nuyts devinim kipliğinin sadece kapasite ile ilgili olmadığını, ihtiyaçlarla da bağlantılı olduğunu söyler (2006: 3-4).

Nuyts (2001), çalışmasında bilişsel-pragmatik yöntemle bilgi kipliğinin anlamsal alanını incelemiştir.

Kiplik çalışmalarına yeni bir tasnif denemesi ile katkı sağlayan araştırmacılardan biri de *Paul Portner*'dir. Portner, çalışmasının kipliğin semantik boyutuyla ilgili olduğunu vurgulamıştır. Kipliği “cümle kipliği (sentential modality), cümle altı kipliği (sub-sentential modality), söylem kipliği (discourse modality)” olmak üzere üçe ayırmış ve cümle kipliği üzerine yoğunlaşmıştır. Cümle kipliği, kipsel anlamın tüm cümle düzeyinde olmasıdır; cümle altı kipliği, tam tümce düzeyinden daha küçük bileşenleri kapsar; söylem kipliği ise geleneksel bir semantik çerçevede açıklanamayan kipliğin söylemdeki anlama yaptığı katkıdır (2009: 1-3).

Bybee'nin kiplik sınıflamasının sadece bir bölümünü oluşturan “yardımcı cümle kipliği”, *Jackie Nordström* tarafından üç başlıkta ele alınarak dünya dillerindeki yansımaları incelenmiştir (Kerimoğlu, 2018: 87). Nordström çalışmasında, Bybee ve Fleischman (1995)'dan hareketle kipliğin en iyi ayrımının *söz edimi kipliği (speech-act modality)*, *önerme kipliği (propositional modality)* ve *eylem kipliği (event modality)* olduğunu söyler. Nordström, bu ulamların kapsam ilişkilerini (söz edimi kipliği (önerme kipliği (zaman (görünüş (eylem kipliği (ses (birleşim değeri (fil))))))))) şeklinde vermiştir (2010: 22).

Tablo 7: Nordström (2010)'ün Kiplik Tasnifi

Kiplik alanında irrealis (gerçek dışılık) terimini ilk kullanan isimlerden biri *Edward Sapir*'dir (Elliott, 2000: 55). Sapir çalışmasında, gerçek dışılığı “filin bildirdiği aktivitenin gerçek olmadığını, potansiyel veya gerçekliğe karşıt olduğunu” bildiren bir kategori olarak ele alır (Kerimoğlu, 2018:

104; Sapir, 1930: 168). Sapir'den sonra yapılan çalışmalarla gerçeklik ve gerçek dışılık ayrımının dünya dillerinde karşılık bulduğu görülür. Givon (2001)'a göre, gerçeklik ve gerçek dışılık mantık geleneğinde gerçek (real) ve gerçek olmayan (unreal) arasındaki karşıtlığı ifade eder ancak bu terimlerin bilişsel ve iletişimsel olmak üzere iki farklı şekilde ele alınması gerekmektedir (Kerimoğlu, 2018: 104). Mithun (1999: 173)'a göre “gerçeklik; gerçekleşmiş, gerçekten meydana gelmiş ya da doğrudan algılamayla bilinebilecek durumları tanımlar. Gerçek dışılık, sadece hayal gücü ile düşünce dünyasında bilinebilecek durumları tanımlar (Palmer, 2001: 1).”

Kiplik üzerine yapılan çalışmalardan görülüyor ki kiplik; bilgi-yükümlülük, önerme-eylem, eyleyici odaklı-konuşur odaklı, iç katılımcılı-dış katılımcılı, nesnel bilgi-öznel bilgi, gerçeklik-gerçek dışılık karşıtıllıklarıyla ve kök kiplik, doğruluk kipliği, duygu kipliği, kanıta dayalı kiplik, yardımcı cümle kipliği başlıklarıyla çeşitli yazarlar tarafından sınıflandırılmıştır. Araştırmacıların bu sınıflandırmaları yaparken felsefe-mantık kökenli (Lyons, 1977; Kiefer, 1987), tipolojik (Bybee vd., 1994; Palmer, 2001) ve semantik-pragmatik (Lakoff, 1972; Coates, 1983; Sweetser, 1990; Kratzer, 1991; Papafragou, 2000) olmak üzere üç farklı yaklaşım sergilediği görülmektedir.

1.1.2. Kavramsal İlişkiler

Son dönemlerde sıklıkla araştırmacılar tarafından birlikte ele alınan üç ulam; zaman, görünüş ve kip/kipliktir. Bunun en önemli nedeni, ortak dilbilgisel işaretleyicilerdir. Bu işaretleyicilerin hangi ulamı veya ulamları bildirdiği bağlamdan hareketle anlaşılmaktadır. Lyons (1977)'un söylemiş olduğu “Bazı dillerde zaman-görünüş-kiplik kategorileri kolaylıkla ayırt edilemez.” sözünün gerekçesi de bu durumdur (Aksu-Koç, 1988: 204). Sebzecioğlu (2016: 228)'na göre zaman, görünüş ve kip ekleri birden fazla kategoriye dâhildir. Birincil işlevler ekten eke farklılık göstermektedir. Mesela {-DI} ekinin genellikle birincil işlevi zamanken ikincil işlevi görünüştür. {-(I)yor} ekinin ise birincil işlevi görünüşken ikincil işlevi zamandır¹.

Palmer, bu üç ulamın önermeye ait kategoriler olduğunu ve genellikle birbirleriyle yakın ilişkide olduğunu söyler (2001: 1). Bu ilişki sayesinde Benzer'in de belirttiği gibi konuşucu ve dinleyici arasındaki iletişim; doğru ve anlaşılır bir şekilde gerçekleşir (2012: 107). Bahsi geçen iletişimi sağlayan ve eylemin üç farklı durumunu yansıtan bu kategorilerin yüklemde belli bir sırayla dizilip dizilmediği konusunda da farklı görüşler mevcuttur. Bazı araştırmacılar (Sebzecioğlu, 2016: 230) *kip/görünüş+zaman*; bazıları (Demir ve Yılmaz, 2003: 187) *görünüş, zaman-kip(lik)*; kimileri

¹ Burada tekrar tek ek-tek işlev ve tek ek-çok işlev tartışmasına değinmek gerekir. Bir işaretleyici ile fiilin bu üç kategoriyi de karşılayabileceği yani tek ek-çok işlev yaklaşımının var olabileceğini savunan araştırmacılar olduğu gibi (Dilaçar, 1971; Ergin, 2012; Yavaş, 1980; Dan I. ve Aksu, 1982; Bilgegil, 1984; Aksu-Koç, 1988; Erguvanlı Taylan, 1997; Akerson, 2000; Üstünoğlu, 2005; Korkmaz, 2014; Yazıcı Ersoy, 2015; Kanık, 2015), bu duruma karşı çıkıp bir ekin sadece tek işlevi olabileceğini yani tek ek-tek işlev yaklaşımını savunan araştırmacılar da (Uzun N. E., 1998; Uzun N. , 2004; Corcu, 2005; Gündüz, 2021) vardır. Tek ek-tek işlev görüşünü savunanlar genellikle Uzun'un (1998), çalışmasına atıf yaparak tek ekin aslında çok işlevinin olmadığını, burada sıfır morfemlerin ayrıca belirtilmesi gerektiğini ifade ederler.

ise (Yangın, 2020: 107) *görünüş>kip>zaman* dizilimini kabul eder. Dizilim nasıl olursa olsun Üzümlü'nün (2018: 54) bahsettiği gibi önermenin konumlandırıldığı semantik çerçeve; zaman, görünüş, kip/kiplik ulamları tarafından oluşturulur. Bu nedenle kip-kiplik, zaman-kiplik, görünüş-kiplik, zaman-görünüş ulamları arasındaki ilişkileri de iyi okumak gerekir.

1.1.2.1. Kip-Kiplik İlişkisi

Türkiye Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda dil incelemelerinin dil bilgisi ve dilbilim olmak üzere iki koldan ilerlediği görülür. Genellikle dil bilgisi çalışmalarında *kip* terimi ele alınırken dilbilim sahasında *kiplik* kavramına odaklanılmıştır. Kip, dil bilgisi kitaplarında bildirme (haber) kipleri ve tasarlama (dilek-şart) kipleri olmak üzere iki başlıkta ele alınmıştır. Bildirme kipi başlığında kipi zaman ile karıştırıldığı ve “geçmiş zaman kipi” gibi yanlış isimlendirmelerin olduğu görülmektedir. Tasarlama kiplerinde ise “istek kipi, emir kipi, şart kipi, gereklilik kipi” olmak üzere dört kipten bahsedilmektedir.

Ergin (2012: 295) *şekil ve zaman ekleri başlığı* altında, “Fiiller kullanışa çıkmak, şahıslara bağlanmak için iki kalıba girerler. Bunlardan biri bildirme kalıbı, diğeri tasarlama kalıbıdır. Bu kalıplara dil bilgisinde *kip* adı verilir. Türkçede dokuz fiil kipi vardır.” açıklamasını yapar. Korkmaz (2014: 114), “Çekimli bir fiilde hem *şekil* hem de *zaman* ifadesi yer almıştır. Fiilde hareketin biçimi *kip* terimi ile karşılanır.” diyerek kipi açıklamış ve fiildeki zaman ifadesinin bazı fiil çekimlerinde kipi içine girdiğini, böylece çekimli fiillerin bazılarında kipi içerisinde hem *şekil* hem de *zaman* ifadesini barındırdığını söylemiştir. Banguoğlu (2011: 444-445) asıl zaman kipleri (geçmiş, dolaylı geçmiş, geniş, şimdiki, gelecek zaman) ve uyarı kipleri (Dilek-şart, istek, gereklilik, buyuru) olarak ayırdığı fiil çekimlerinde bildirme, anlatma, söylenti, şart olmak üzere dört tarz olduğunu söylemiştir. Ediskun (1999: 173-174)'a göre *kip* “fiil kök ya da gövdelerinin, zaman ve biçimlere göre, türlü morfemlerle yani eklerle girdikleri kalıba denir.” Ediskun, Türkçede bütün fiillerin bildirme kipleri ve dilek kipleri olmak üzere iki büyük kipte toplandığını ifade etmiştir (1999: 174). Gencan (1979: 275), “Eylemler zaman ve anlam özelliklerine göre türlü eklerle değişik biçimlere girerler. Bu biçimlerin her birine *kip* denir.” diyerek kipi tanımlar ve Türkçede dokuz eylem kipi olduğunu söyler.

“Zaman kipi” şeklindeki kullanımların yanlışlığına değinen Dilaçar (1971: 106-107), kipi “fiilin gösterdiği sürecin hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini ya da gelmek istendiğini bildiren ve ruh durumunu, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramatikal ulam” olarak tanımlamıştır. Dilaçar, *kipin zamanla hiçbir ilgisinin olmadığını*, kipi yalnızca ruh durumunu anlattığını ve ruh durumu sayısınca *kip* olduğunu ifade etmiştir (1971: 107). Dilaçar bu ifadelerle, kiplik terimini kullanmamış olsa da kiplik konusuna değinen ilk araştırmacılardan biri olmuştur.

Kiple ilgili tanımlar incelendiğinde küçük farklılıklar olmakla birlikte iki farklı görüş olduğu görülmektedir. Birincisi kipi daha çok zaman kavramıyla ele alındığı görüştür. İkincisi kipi

anlambilimin alanına girdiğini, konuşurun önerme karşısındaki tutumunu gösterdiğini değerlendiren görüştür (Hirik, 2013: 246). Yeni yaklaşımlardan hareketle kip-kiplik ayrımına bakıldığında bu terimlerin henüz sınırlarının çizilemediği görülmektedir. Karademir (2012: 2129)’e göre, biçim-anlam ayrımına göre bakıldığında kip daha çok biçimsel, kiplik daha çok anlamsaldır yani kiplik sayıları sınırlı, kipliğin sayısı sınırsızdır. Kişi kategorisi yönünden bakıldığında kipte gramatikal altı kişi, kiplikte ise bütün kişileri kendi konumuna göre adlandıran, kendisi dâhil, bu gramatikal altı kişinin eylemlerle ilişkilerini belirleyen tek bir kişi (konuşan) vardır. Dil-söz ayrımı yönünden bakıldığında kip daha çok dilin, kiplik ise sözün ürünüdür. Dil disiplinlerinin odaklandığı konular yönünden bakıldığında kip daha çok dilbilgisel, kiplik daha çok edimbilimseldir.

Aslan Demir (2008: 18)’e göre kiplik anlambilimle, kip ise biçimbilimle ilgilidir. Kiplik bireyin tutumlarının, bilgisinin, statüsünün konuşmasına nasıl yansıdığını incelerken kip, kipliğin ifadesini sağlayan morfolojik bir kategoridir. Palmer (1986) ve Bybee (1994)’ye göre de kiplik ve kip arasında bir ayrım yapılması gerekmektedir. Kiplik önerme boyutunda yalnızca yüklemi değil tüm tümceyi kapsayan ve bireyin bakış açısını yansıtan anlamsal bir ulamdır ve bu nedenle tek bir dilbilgisel yapıya indirgenemez. Kip ise bu anlamsal ulamın dilbilgiselleşmiş biçimidir (Erk Emeksiz, 2008: 57). Palmer ve Bybee’nin de bahsettiği söz konusu ayrım son dönem çalışmalarında birçok araştırmacının benimsediği ayrımdır. Ancak Hirik (2013)’e göre durum tam tersi olmalıdır. Hirik, kiplik anlambilim alanına hizmet ettiğini, kipliğin ise hem anlambilim hem de biçimbilimsel değer taşıyan dil bilgisel bir kategori olduğunu söyler ve kiplik istek, rica, emir, gereklilik, kesinlik, kesinlik dışılık, olasılık, çıkarım gibi semantik boyuta sahip olduğunu, kipliğin ise bunu işaretleyen her türlü işaretleyici olabileceğini belirtir (Hirik, 2013: 249). Sonuçta tüm görüşlere bakıldığında kip ve kiplik kavramları arasında bir kapsam ilişkisi olduğu görülür (Demirel ve Kerimoğlu, 2015: 1274).

van der Auwera ve Aguilar (2016: 9; 27), kip ve kiplik üzerine binlerce gramer tartışması yapıldığını, bazı dilbilimcilerin emin ve net olduklarını düşünseler de bu kavramları tam olarak kavrayamadıklarını söylerler. Son 2000 yılın kafa karıştırıcı tarihi göz önüne alındığında bugünün terminolojik anlaşma eksikliğinin şaşırtıcı olmadığını ve yapılan çalışmaların terminolojik netliği getirmediğini belirtirler. Ayrıca kip ve kiplik terimlerinin hiçbir modern kullanıcısının bu terimleri olduğu gibi kabul edemeyeceğini ve kişinin her zaman kip veya kipliğin ne anlama geldiğini açıklaması gerekeceğini savunurlar.

1.1.2.2. Zaman-Kiplik İlişkisi

Zaman tanımlanması en güç kavramlardan biridir. Aristoteles (2001), zamanı değerlendirebilmek için anı ele almış ve onu şu şekilde belirlemiştir: “Bir parçası artık var olmayan geçmişten, bir parçası henüz var olmamış olan gelecekte ve bu iki temel parça arasında köprü görevinde olan andan meydana gelmektedir (Tezel, 2017: 6)”. Bergson (2019: 49), “İlk bakışta

zamanın, tıpkı uzay gibi sınırsız, boş ve homojen bir ortam olduğu düşünülebilir.” diyerek zaman konusunda eski çağlardan beri var olmuş ve hâlen var olan bir muğlaklığı ifade etmiştir.

İnsanın zamanı kavraması ancak dil ile mümkündür yani insan-zaman ilişkisi kurmaca bir iletişim sistemi olan dilde yeni bir boyut kazanır (Akşehirli, 2010: 17). Dilbilim de bu ilişkiyi ele alırken zamanı, gerçek zaman (time) ve fiil zamanı (tense) şeklinde ikiye ayırarak inceler. Gerçek zaman, başlangıcı ve sonu belli olmayan, herhangi bir sınırlandırmaya tabi tutulamayan, durmadan akıp giden zamandır. Fiil zamanı ise gerçek zamanın insan zihninde oluşumunun dile yansımaları sonucu ortaya çıkan dil bilgisi sınıflamasıdır. Yani gerçek zaman yaşanan zamandır, fiil zamanı bunun dilde ifade bulmuş biçimidir (Benzer, 2012: 9-11).

Fiil zamanı konusunda H. Reichenbach, varsayımsal bir zaman çizgisi üzerinde konuşma zamanı ve olay zamanına eşlik eden üçüncü bir zaman noktası olduğuna dikkat çekmiş ve ona referans zamanı (reference time) adını vermiştir (2005: 71). Reichenbach’ın referans zamanı, “*Ali geldiğinde ablası gitmişti.*” örneği üzerinden şöyle açıklanabilir: Konuşurun cümleyi söylediği an, konuşma zamanı; ablanın gittiği an, olay zamanı; Ali’nin geldiği an ise referans zamanıdır. Bu üç nokta arasında gerçekleşen ilişkilerden de “geçmiş, şimdi ve gelecek” olmak üzere üç zaman dilimi ortaya çıkar.

Comrie, üç zaman (konuşma anı, gönderme zamanı, vakanın gerçek zamanı) arasındaki etkileşimin sonucunda fiil zamanının oluştuğunu söyler. Fiil zamanı da ekler yardımıyla üç farklı öbekte (basit, birleşik, katmerli) kullanılır ve bu ekler ile fiile ait görünüş ve kiplik özellikleri de verilmiş olur. Buradan da anlaşılacağı üzere zaman ve kiplik; fiille ilgili ulamlardır. Dolayısıyla zaman ve kipliğin ortaklıkları, yakınlıkları, farklılıkları önem taşımaktadır (Benzer, 2013: 20-23).

Genellikle fiil zamanı dillerde geçmiş, şimdi ve gelecek olarak üç zaman dilimi hâlinindedir. Ancak bazı dillerde daha farklı bir bölümlenme olduğu, bazı dillerde ise fiil zamanının olmadığı görülür (Comrie, 1985: 50). Geleneksel dil bilgisi kitaplarında Türkiye Türkçesinde fiil zamanı ağırlıklı olarak dört zaman bölümlenmesiyle (geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman) incelenmektedir. Geçmiş zaman da duyulan ve görülen geçmiş zaman olarak iki başlıkla ele alınmaktadır (Ergin, 2012: 297; Korkmaz, 2014: 527; Karaağaç, 2013: 358-367). Bergamalı Kadri ise Müyessiretü’l-Ulûm adlı gramer kitabında Türkçeyi geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman olmak üzere üç zaman bölümlenmesiyle ele alır, geniş zamanı ise şimdiki zamanın içerisine dâhil eder (Yücel Çetin, 2016: 4).

Fiil ulamı oldukları için genellikle zaman, kip ve görünüş beraber ele alınmaktadır. Uzun (2004: 150), bu ulamların anlaşılmasındaki güçlükten dolayı zaman, kip ve görünüş için “şeytan üçgeni” tabirini kullanır. Kipi, “konuşucunun önermeye kattığı tutumu sunan kategori” olarak tanımlayan Uzun, kipi konuşucu odaklı olması yönüyle zaman ve görünüşten ayrıldığını belirtir.

Zaman, görünüş ve kipliği kesiştiren temel nokta ise ortak işaretleyicilerin bulunmasıdır. Temürcü (2011: 109-110)'ye göre, geçmiş zaman işaretleyicileri bilgisel mesafelerle (karşıolgusallık ya da gerçek olmayan gibi); bitmişlik görünüşü işaretleyicileri çıkarımla; gelecek zaman işaretleyicileri belirsizlikle (gerçek dışılık ya da bilgi kipliği gibi) ilişkilidir. Zaman işaretleyicileri ve bu kavramlar arasındaki ilişki; kiplik ve zamanın ilişkilendirilmesine neden olur (Kazanlar Ürkmez, 2019: 29).

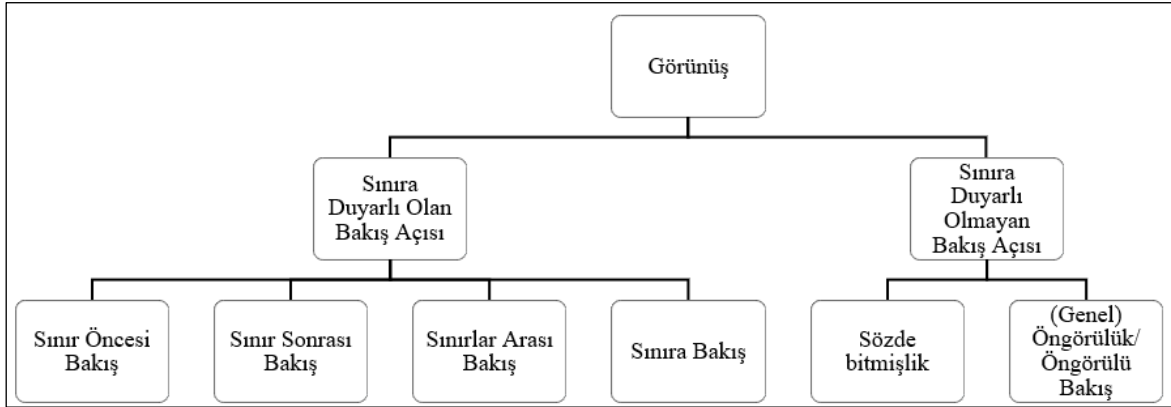
1.1.2.3. Görünüş-Kiplik İlişkisi

Kip-kiplik, zaman-kiplik ilişkilerinin ardından incelenecek üçüncü bir kavramsal ilişki alanı görünüş-kiplik bağlantısıdır. Öncelikle görünüş terimiyle ilgili adlandırma problemine değinmek gerekir. Batı dillerindeki “aspect” terimine karşılık olarak Türkiye Türkçesi çalışmalarında “görünüş” teriminin yaygın bir şekilde kullanıldığı görülür. Ancak Uğurlu (2003: 125)'ya göre görünüş terimindeki görün- fiili dönüşlü çatıda olduğu için bunu *aspect* teriminin karşılığı olarak kullanmak uygun değildir. Çünkü “görünüş”te çekimli fiilin ifade ettiği “olay”ın kendi kendine bir “görünme”si değil, bilakis konuşanın onu “nasıl gördüğü” vardır ve bu nedenle Uğurlu “görünüş” yerine “bakış” terimini kullanır. Alan yazında aspect teriminin karşılığı olarak “görünüş” teriminin daha sık tercih edilmesinden dolayı bu çalışmada da görünüş terimi kullanılacaktır.

Comrie (1976)'ye göre görünüş, bir durumun kendi iç zamansal özellikleri bağlamında değişik açılarda gözlenmesidir (bkz. Aydemir, 2010: 22). Johanson (2016: 18), görünüş terimini, “olayların sınırları, yani başlangıçları ve bitişleri açısından farklı biçimlerde algılanışı” olarak tanımlar. İlk defa dilbilimsel bir temelde ve sistematik bir bütünlükte Türkçenin zaman ve görünüş sistemini ele alan araştırmacı Johanson'dur. Ona göre Türkçede üç farklı görünüş perspektifi vardır: sınırlarlar arası bakış, sınır sonrası bakış ve sınıra bakış. *Sınırlararasılık*, bir olayı başlangıç ve bitiş sınırları arasında gözlemlemeyi; *sınır sonrasılık* bir olayı kritik sınırı aşıldıktan sonraki bir safhada gözlemlemeyi; *sınıra bakış* ise bir olayı kritik sınıra ulaştığında gözlemlemeyi ifade eder (İlhan, 2021: 39).

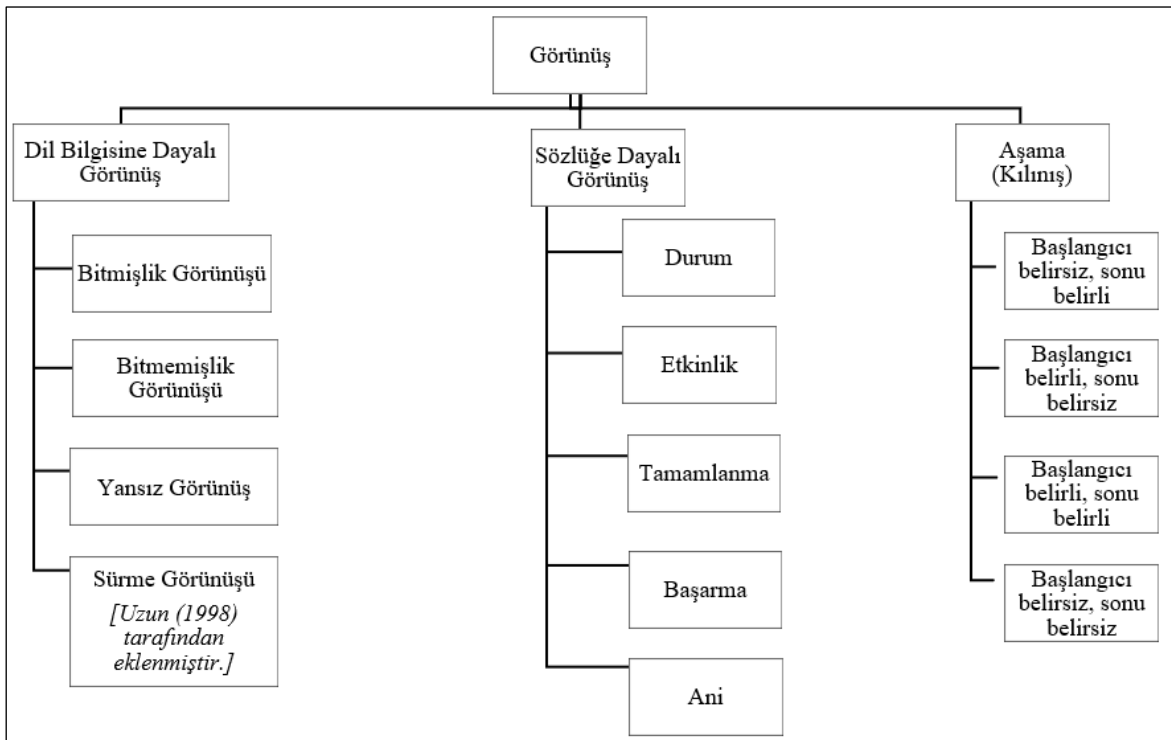
Aslan Demir (2014: 32-35), çalışmasında Johanson'un tasnifi genişletmiştir. Onun tasnifi; *sınıra duyarlı (terminal) bakış açıları* ve *sınıra duyarlı olmayan bakış açıları* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Aslan Demir'e göre sınıra duyarlı bakış açıları, eylemleri başlangıç ve bitiş sınırlarıyla ilişkili olarak izleme imkânı sunarken sınıra duyarlı olmayan bakış açıları, eylemi herhangi bir sınır ya da evresine vurgu yapmaksızın bir bütün olarak izler. Aslan Demir, sınıra duyarlı bakış açılarını dörde (sınır sonrası bakış, sınırlar arası bakış, sınır öncesi bakış, sınıra bakış), sınıra duyarlı olmayan bakış açılarını ise ikiye (öngörülü bakış, sözde bitmişlik) ayırmıştır.

Tablo 8: Aslan Demir (2014)'in, Johanson'un Sınıflandırmasını Genişleterek Oluşturduğu Görünüş Tasnifi

Bitmişlik-bitmemişlik karşıtlığı ile başlamış olan görünüş çalışmaları yukarıda da görüldüğü üzere süreç içerisinde farklı tanım ve yöntemlerle ele alınmıştır (Doğan ve Usta, 2015: 178). Görünüş konusunda ana kaynaklardan biri de Smith (1997)'tir. Smith görünüşü “İki Birleşen Kuramı” adı altında *dil bilgisine dayalı görünüş* (bitmişlik, bitmemişlik, yansız) ve *sözlüğe dayalı görünüş* (durum, etkinlik, tamamlanma, başarıma ani) olmak üzere iki başlıkta incelemiştir (Benzer, 2012: 42). Benzer, bu tasnife ek olarak “*aşamalı görünüş*” başlığını da ekleyerek üç grup hâlinde ele almış ve dil bilgisine dayalı görünüşe “*sürme*” başlığını dâhil etmiştir (Bingöl, 2019: 37-38).

Tablo 9: Benzer (2012)'in, Smith'in Sınıflandırmasını Genişleterek Oluşturduğu Görünüş Tasnifi

Dil bilgisine dayalı görünüş, fiile getirilen ekler aracılığıyla belirlenir. *Bitmişlik*, bir olay veya durumun konuşma anından önce gerçekleştiğini bildirir. *Bitmemişlik*, bir olay ya da durumun herhangi bir parçası ya da bitiş noktası hakkında bilgi içermez. *Yansız görünüş*, başlangıç noktası veya durumun aşamalarının aralıklarından en azından birinde sunulur. Türkçede yoktur. *Sürme görünüşü*, devamlılığı anlatan -(I)yor, -mAktA, -mAdA ekleriyle yapılan devam etme ifadeleridir. Benzer, konuyla ilgili şu üç örneği verir: “*John ve Mary geçen yaz bir kayadan bahçe yaptı (built).*” örneğinde vaka bütünüyle gerçekleşmiştir yani bitmişlik görünüşü vardır. “*John ve Mary geçen yaz bir kaya bahçesi yapıyordu (were).*” örneğinde ise vakanın sürdüğü bilgisi vardır, vakanın bitışı ya da başlangıcı hakkında bilgi yoktur yani bitmemişlik görünüşü vardır. “*Ayrıca herkes kazancına ve gelir düzeyine göre vergi öder.*” örneğinde vergi ödeme işlemi, dinleyici için devam eden bir eylemi ifade eder (Benzer, 2012: 42-161).

Kerimoğlu’na göre görünüş ve kiplik kategorileri arasındaki tek benzer nokta, *ortak fiil çekim eklerini kullanmalarıdır*. Ayrıca görünüş ve zaman ilişkisi, görünüşün kiplikle olan ilişkisine göre daha yakındır (2018: 29). Üzüm’e göre ise görünüş ve kiplik işaretleyicileri karşılıklı olarak anlam alanlarını etkiler, bu işaretleyiciler birlikte kullanımlarında eklenme sırası ya da söz dizimi açısından da ilişki hâlinindedir (2018: 58).

1.1.2.4. Zaman-Görünüş İlişkisi

Türkçenin geleneksel dil bilgisi kitapları incelendiğinde görünüş kavramına yer verilmediği, zamanın da kip ile beraber ele alındığı görülmektedir. Hem dil bilgisel zaman hem de görünüş, zamanla ilgili kavramlardır. Ancak Comrie (1976: 5)’nin de ifade ettiği gibi iki ulam arasında farklılıklar vardır: zaman durum-dış zamanı gösterirken görünüş durum-iç zamanı gösterir. Jang’a göre zaman, yüzey yapının morfolojik dil bilgisel kategorisi ise görünüş de derin yapının morfolojik dil bilgisel kategorisidir (2020a: 28).

Dil bilgisel zaman için hemen hemen çoğu dilde ortak olarak bulunan geçmiş, şimdi ve gelecek ayrımı varken tipolojik görünüş sınıflamalarında bitmişlik-bitmemişlik zıtlığı hâkimdir. “Sen aradığında makalemi yazıyordum.” ve “Sen aradığında makalemi yazdım.” örneklerinden hareket edilirse her ikisinde de dil bilgisel zaman olarak geçmiş zaman işaretlenmektedir. Ancak cümlelerin görünüş değerlerinde bir farklılık olduğu anlaşılmaktadır. İlk cümlede bitmemişlik görünüşü, ikinci cümlede bitmişlik görünüşü vardır. Buradan da anlaşıldığı üzere zaman bir doğru üzerindeki noktayı, görünüş ise o doğru üzerindeki yayılımı göstermektedir. Benzer (2012: 35)’in ifadesiyle bir vakanın geçmişte gerçekleşmesi onun geçmiş zamana ait olduğunu gösterir fakat vakanın geçmişte anlık olarak mı sürem olarak mı gerçekleştiği görünüşü gösterir.

İşaretleyiciler açısından “zaman ve görünüş işlevleri eş zamanlı olarak mı ortaya çıkar” sorusu Aksu-Koç (1986: 249)’un çalışmasında, çocuk dilinde öncelikli işlevin görünüş olduğu şeklinde

cevap bulmuştur. Ancak görünüşün gerçekleşmesinde zamanın rolü olduğu için bu işlev önceliğini kesin çizgilerle belirlemek mümkün değildir (Üzüm, 2018: 54).

İKİNCİ BÖLÜM

2. HAREZM TÜRKÇESİ DÖNEMİ VE ESERLERİ

Çalışmanın birinci bölümünü oluşturan “Kuramsal Çerçeve” başlığında kiplik, kiplik işaretleyicileri, kiplik tasnifleri gibi temel konular anlatılmış; zaman, görünüş ve kip ulamları özetlendikten sonra kiplikle olan ilişkileri detaylandırılmıştır. Çalışmanın bu bölümünde ise Harezmi Türkçesine ve metinlerine odaklanılacak, çalışmada esas alınan eserler tanıtılacaktır.

2.1. Harezmi Türkçesi

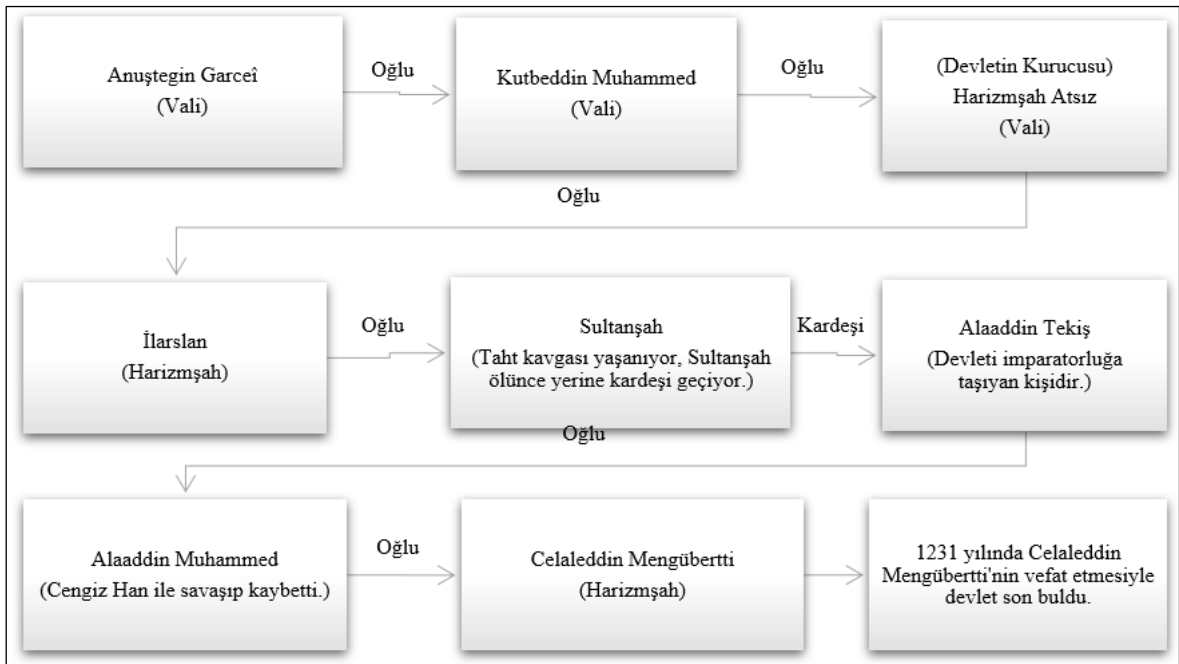
Harezmi, tarih boyunca farklı kültürlerle ev sahipliği yapmıştır. Bu konuyla ilgili ilk bilgiler Herodot’a (MÖ 484-425) aittir; ona göre Harezmi, Amu Derya ırmağı üzerinde her tarafı dağlarla çevrili bir ovadır (Ata, 2016: 2). Genel bir çerçevede bakıldığında Aral gölünün güneyinde bulunan toprakların Harezmi olarak adlandırıldığı görülür. Özyayın (1997: 217), bazı İslam coğrafyacılarının Harezmi’i batıda Oğuz Türklerinin ülkesi, güneyde Horasan, doğuda Maverâünnehir, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevrili bir ülke olarak tanıttığını belirtir. Ayrıca Harezmi’nin Ortaçağ’daki başlıca şehir ve kasabalarını şöyle aktarır: Amuderya nehrinin sağ tarafında yer alan Kâs, sol tarafında yer alan Gürgeç, bölgenin Moğol istilâsından sonraki merkezi olan Hîve ile Hezâresb, Dergân, Berkan, Kerder, Zemahşer, Cigerbend, Sedver, Kerderânhas, Zerdûh, Ertehuşmisen, Derhas, Beratigin, Çağmîn, Hâmcerd, Gâvhâne, Nevkefâğ, Medminiye ve Git. Harezmi, bugün Özbekistan, Karakalpakistan ve Türkmenistan’ın sınırları içerisinde bulunmaktadır (Yıldız, 2022: 19).

“Harezmi” adının nereden geldiği ve nasıl telaffuz edildiği konusunda farklı görüşler mevcuttur. Harezmi adının okunuşu hakkında bilgi veren ilk müellif Yakut Hamevî’dir; vav ve elif ile yazılan Harezmi kelimesinin *a* ya da *u* sesleriyle okunmadığını, *a* ve *o* sesi arasında bir sesle okunduğunu söyler (Hamevi, 1995, akt. Erdoğan, 2018: 308). Sertkaya; Arap harfli metinlerin transkripsiyonunda *h’arizm* şeklinin kullanıldığını, telaffuzunun ise *horezm* biçiminde olduğunu ifade eder (Sertkaya, 2021: 2). Celal (2018: 16)’in, Sergey Pavloviç Tolstov’un “*Po Sledam Drevne Horezmiyskoy*- Eski Harezmi Medeniyeti Peşinde” adlı eserinden aktardığına göre Harezmi adı Araplarda “Xwarezm”, Farslarda “Uvarazmis”, Mezopotamyalılarda “Xwarizma”, Yunanlarda “Charasmia”, Avesta’da ise “Xwarizm” şeklindedir. Güneş anlamındaki “hurr” kelimesiyle yer, ülke anlamına gelen “zm” kelimesinin birleşmesiyle meydana gelerek “Güneş Ülkesi” anlamını kazanmıştır. Başka bir görüşe göre ise *ete* hâr, *oduna* da rizm/rezm diyen Harzemliler, balığı ateşte pişirip yedikleri için bu adı almışlardır. Bazı kaynaklarda ise çok soğuk olan bölgede bol odun bulunduğu için bölgeye bu ad verilmiştir (Zengin, 2020: 7). Özbek edebiyatında geçen bir efsaneye göre ise “kötü, düşük, alçak”

anlamındaki “har” kelimesi ile “büyük, kıymetli” anlamındaki “azm” kelimesi birleşmiş ve Harzemlilerin sonradan büyük, kıymetli olduklarına atıf yapılarak “Haru-azim” adı verilmiştir (Galima ve Corayeff, 2001: 83-90).

Harezm bölgesine hâkim olan vali, emir ve hükümdarlara İslam öncesi dönemlerden itibaren “Harezmşah” denmiştir. Afrigoğulları (305-995), bu unvanı kullanan ilk hanedanlıktır. Bölgenin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra Samaniler, bölgenin idaresini Me’muni hanedanına bırakmışlar ve Me’munoğulları dönemi (995-1017) başlamıştır. Gazneli Sultan Mahmut’un 1017 yılında bölgede çıkan iç karışıklığa müdahalesiyle hanedanlıktakiler esir alınmış ve bölgeye Altuntaş el-Hacip tayin edilmiştir. İyi bir idareci olan ve bölgeyi Gazneliler’e büyük bir sadakatle yöneten Altuntaş’ın 1032 yılındaki vefatından sonra yerine oğlu Harun geçmiştir. Harun babasının aksine Gaznelilere isyan etmiş ve Selçuklularla anlaşmıştır. Ancak Gaznelilerin suikasti sonucu ölmüş, yerine Altuntaş İsmail geçmiştir. 1041 yılında Gazneliler adına Harezm üzerine yürüyen Emir Şah Melik, Altuntaş İsmail’i yenmiştir. Bunun üzerine Altuntaş, Selçuklulara sığınmıştır. Onun teşvikiyle 1043’te Şah Melik üzerine yürüyen Selçuklular, Şah Melik’in kaçması ve Harezm halkının Tuğrul Bey’e itaatini bildirmesi ile Harezm’i topraklarına katmıştır. Bu olayla birlikte bölge Selçuklu hâkimiyetine girmiş ve Selçuklular tarafından belirlenen valiler tarafından yönetilmiştir. Selçuklu sultanı Sencer’in ölümü ve Büyük Selçuklu Devleti’nin yıkılması üzerine Harezmşahlar devleti kurulmuş, 1231 yılına kadar hanedanlık devam etmiştir. Nihayetinde devlet, Moğollar tarafından yıkılmıştır (bkz. Karaca, 2021; Gürbüz, 2014: 33-44).

Tablo 10: Harezmşahlar Hükümdarlığının Tarihi Seyri

Hanedanlık 1231 yılında yıkılmış ancak kültür zenginliği Çengizliler ve Altın Ordu döneminde de devam etmiştir (Argunşah ve Yüksekşaya, 2014: 162). Köktürkçe, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinden sonra tarihî Doğu Türk yazı dilinin dördüncü evresini temsil eden Harezmi Türkçesi, 13- 15. yüzyıllar arasını kapsar. Elbette bu evreyi anlayabilmek için ilk üç evreyi kapsayan 8-13. yüzyıllar arasındaki alfabe, inanç, tarih, siyasi durum, coğrafya gibi etkenleri de bilmek gerekir. Bu gelişmeler aşağıdaki tabloyla özetlenmiştir (Öztürk, 2021: 168-170):

Tablo 11: 8-13. Yüzyıllar Arası Alfabe, Yazı Dili, İnanç, Tarih ve Siyasi Durum

	Köktürkler	Eski Uygurlar	Karahanlılar
Alfabe	Köktürk Yazısı (Runik)	Köktürk Yazısı (Runik) Mani Uygur Brahmi Süryani Tibet	Arap Uygur
Yazı Dili	Doğu Türk yazı dilinin ilk evresi	Doğu Türk yazı dilinin ikinci evresi	Doğu Türk yazı dilinin üçüncü evresi
İnanç	(Kök) Tengricilik	(Kök) Tengricilik Maniheizm Budizm Hristiyanlık	İslamiyet
Tarih	6-8. yüzyıllar	8-13. yüzyıllar	9-13. yüzyıllar
Siyasi Durum	(I. ve II.) Türk Kağanlıkları	Uygur Kağanlığı	Karahanlı Devleti

Doğu Türkçesi, Karahanlı Devleti'nin güç kaybetmesi ve bölgede oluşan siyasi boşlukla beraber Harezmi coğrafyasına kaymış ve bölgedeki edipler, müellifler sayesinde bu dönemde zengin bir külliyat oluşmuştur (Öztürk, 2021: 170). Harezmi Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ve çeşitli boyların lehçelerini de yansıttığı için bu sahadaki külliyata bakıldığında farklı metinlerde farklı lehçelerin ağırlık kazandığı görülmektedir (Sağol, 2014: 804). Harezmi Türkçesinin günümüze ulaşmış eserlerinden bazıları şu şekildedir: Mukaddimetü'l-Edeb, Kısasü'l-Enbiyâ, Mu'înü'l-Mürîd, Husrev ü Şîrîn, Nehcü'l-Ferâdis, Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi, Mirâc-nâme, Muhabbetname, Cevâhirü'l-Esdâf, Cümçümenâme, Hilyetü'l-Lisân ve Hulbetü'l-Beyân, Sirâcü'l-Kulub.

Harezmi Türkçesi eserleri, bazı özellikleri yönünden Karahanlı, bazı özellikleri yönünden ise Çağatay dönemi eserleriyle benzerlikler gösterir ancak Harezmi Türkçesi ne Karahanlı döneminin devamıdır ne de Çağatay döneminin başlangıcıdır. 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar farklı Türk boylarının göçüyle bölgedeki Türkçe, özellikle Oğuz ve Kıpçak diyalektlerinin etkisi altına girmiş ve yeni bir yazı dili oluşmuştur. Yani Harezmi Türkçesi dönemi, kendi diyalektikal özelliklerini yazı diline yansıtmaya başlayan ve yeni yazı dillerinin ayrılmaya başladığı dönemin adıdır (Ağca, 2020: 63). Öztürk, konuyla ilgili Harezmi Türkçesinde görülmeye başlanan geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanlardaki yeni ek biçimleri ve yapıları ile özellikle NF'deki kapalı e sesinin tespit edilebilmesi

gibi durumlardan dolayı Harezmi Türkçesinin Karahanlı ve Çağatay dönemleri arasında bir geçiş dönemini temsil edemeyeceğini belirtir. Ona göre Harezmi Türkçesi, müstakil ve dönemin standart yazı dili olarak değerlendirilmelidir (Öztürk, 2021: 175).

Harezmi Türkçesi döneminde Eski Türkçe döneminin söz varlığı büyük oranda korunmuş, ancak İslamiyet'in kabul edilmesinin etkisiyle Arapça ve Farsça kelimeler, özellikle dini terimler, yoğun bir şekilde dile tesir etmiştir (Kalsın, 1998: 133). Dönem eserleri ağırlıklı olarak Arap alfabesiyle yazılmış, çok az sayıda eser de Uygur harfleriyle istinsah edilmiştir (Yıldız, 2021: 6). Harezmi Türkçesi, Timurlular döneminde yerini Çağatay Türkçesine bırakmıştır (Eckmann, 1979: 183).

2.2. Harezmi Türkçesi Metinleri

Bu bölümde, kiplik bakımından incelenecek olan eserler hakkında bilgi verilmiştir. Bu eserler, Harezmi sahasına ait olan Mukaddimetü'l-Edeb, Kısasü'l-Enbiyâ, Mu'înü'l-Mürîd, Nehcü'l-Ferâdis, Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi ile Harezmi-Altın Ordu sahasına ait olan Husrev ü Şîrîn, Mirâc-nâme adlı eserlerdir.

2.2.1. Mukaddimetü'l-Edeb

Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. 'Omar b. Muhammed b. Ahmed ez-Zamahşari tarafından yazılmış olan Mukaddimetü'l-Edeb (ME), Harezmişah Atsız'ın Arapça'ya olan ilgisi ve Zamahşari'den saray kütüphanesi için bir nüsha yazmasını istemesi üzerine yazılmıştır (Togan, 1965: 81). Eserin yazılış tarihi net olarak bilinmese de Atsız'ın 1127-1156 yılları arasında hükümdarlık yaptığı ve Zamahşari'nin 1144 yılında vefat ettiği bilindiğinden eserin 1128-1144 yılları arasında yazıldığı tahmin edilmektedir (Yüce, 2014: 7).

ME, beş bölümden oluşur: isimler, fiiller, harfler, isim çekimi, fiil çekimi. Bu bölümler içerisinde eserin %75'lik kısmını fiiller bölümü kapsar; harfler, isim çekimi, fiil çekimi bölümleri sadece birkaç sayfadır ve bu bölümlerin Harezmi Türkçesi tercümesi yoktur (Yüce, 2014: 7).

ME, Arapça öğrenmek isteyenler için kısa cümleler ve kelimelerden oluşan bir sözlüktür. Bu nedenle Farsça, Çağatayca, Osmanlıca, Moğolca, Harezmi Türkçesi gibi pek çok dile satır altı tercüme içeren nüshaları bulunmaktadır, ancak Zemahşeri'nin yazdığı orijinal nüsha kayıptır (Ekşioğlu, 2023: 221). Bilinen nüshalar içerisinde en eskileri Harezmi Türkçesi ve Farsça tercümeli olan nüshadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2014: 165). Eserin Harezmi Türkçesine tercümesi yapılmış olan nüshaları şu şekildedir: İbrahim bin Mahmûd Süfi el-Mü'ezzin tarafından Hicri 655/Miladi 1257'de Harezmi'de istinsah edilmiş olan, 396 numarada muhafaza edilen *Yozgat nüshası*; Hicri 681/Miladi 1282 tarihinde istinsah edilmiş olan, 66 numarada kayıtlı *Berlin nüshası*; 12. yy'da

istinsah edilmiş olan, 287 numarada muhafaza edilen *Paris nüshası*; istinsah tarihi net olarak bilinmese de 13. yy'da istinsah edildiği düşünülen *Şuşter nüshası*; Barçkentli Mes'ud tarafından Hicri 715/Miladi 1315'te Harezmi'de istinsah edilen 114 numarada kayıtlı *İstanbul Üniversitesi nüshası*; 14. yy'da istinsah edildiği düşünülen, 3810 numarada kayıtlı olan *Rampur Saray Kütüphanesi nüshası*; 14. yy'da istinsah edildiği düşünülen, 2243 numarada muhafaza edilen *Topkapı I nüshası*; 14. yy'da Şems Hıyvakî tarafından istinsah edilen, 2740 numarada muhafaza edilen *Topkapı II nüshası*; 2741 numarada kayıtlı olan *Topkapı III nüshası*; Hüsameddin Cendi tarafından Hicri 749/Miladi 1348'de Harezmi'de istinsah edilmiş olan, 2009 numarada kayıtlı *Millet Kütüphanesi nüshası*; Kahire'de Harezmi Şems el-Hıyvakî tarafından Hicri 797/Miladi 1394 yılında istinsah edilmiş olan, 648 numarada muhafaza edilen *Hacı Beşir Ağa nüshası*; Saraylı Mahmud bin Yusuf el-Katib tarafından Harezmi'de Hicri 738/Miladi 1338'de istinsah edilmiş olan, 1149 numarada kayıtlı *Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi nüshası*; Musa bin Mürsil Şeyh Dakkak tarafından Hicri 799/Miladi 1397 yılında istinsah edilen, 2768'de kayıtlı *Atıf Efendi nüshası*; Sivaslı 'Abdulvahid bin 'Abdülmeccid tarafından Hicri 769/Miladi 1367'de Kahire'de istinsah edilmiş olan, 322 numarada kayıtlı *Hatice Turhan nüshası*; Saraylı Hibetullah tarafından Hicri 740-741/Miladi 1340-1341'de Saray'da istinsah edilmiş olan, 1619 numarada kayıtlı *İstanbul Arkeoloji Müzesi nüshası*; Hicri 800/Miladi 1398'de istinsah edilmiş olan, 2850 numarada muhafaza edilen *Manisa Kütüphanesi nüshası*; Hicri 760/Miladi 1359'da istinsah edilmiş olan, Add. 7429 numarada kayıtlı *British Museum nüshası*, 2487 numarada muhafaza edilen *Kastamonu Kütüphanesi nüshası*; 2699 numarada kayıtlı olan *Taşkent I nüshası*; 3807 numarada muhafaza edilen *Taşkent II nüshası* (Argunşah ve Yüksekaya, 2014: 165; Ata, 2016: 41; Yüce, 2014: 9; Sağol, 2014: 805).

Eser üzerinde yapılmış bazı çalışmalar aşağıdadır:

- Barthold, W. (1926). Eine Zamahsari Handschrift mit alttürkischen Glossen. *Islamica* 2, 1-4.
- Benzing, J. (1968). *Das Chwaresmische Sprachmaterial der Muqaddimat al-Adab von Zamahsari*. Wiesbaden.
- Cihan, S. (2021a). Mukaddimetü'l-Edeb (Yozgat Nüshası)-(Giriş, Metin, Notlar, Sözlük-Dizin). *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cihan, S. (2021b). Mukaddimetü'l-Edeb'in Yozgat Nüshasında İkilemeler. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, 431-441.
- Öçamkan Ayaz, G. (2020). Mukaddimetü'l-Edeb Paris ve Yozgat Nüshaları (Giriş-Metin-Dizin). *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sönmez, S. (2009). Ebu'l-Kasım Mahmud Zemahşeri ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, 147-169.
- Togan, Z. V. (1965). Zimahşeri'nin Doğu Türkçesi ile "Mukaddimetü'l-Edeb". *Türkiyat Mecmuası*, 14, 81-92.

Yüce, N. (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb: Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası* (3. b.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

2.2.2. Kıssasü'l-Enbiyâ

Kıssasü'l-Enbiyâ (KE), kelimelerin anlamı itibarıyla “peygamberlerin kıssaları” demektir ki eserde adıyla müsemma bir şekilde çok sayıda peygamber kıssası vardır. Nâşirü'd-din bin Burhânü'd-din Rabgûzi tarafından 1310 yılında yazılan KE, Moğol prensi Nâşirü'd-din Toğ Buğa adına Farsça bir tercümeden Türkçeye adapte edilmiş bir siyer-i nebi derlemesidir (Kalsın, 1998: 6-7).

Tanrı'ya hamdüsena ile başlayıp Hz. Muhammet ve Tok Buga'ya yazılmış methiyelerle devam eden KE'de peygamber kıssaları dışında başka kıssaların da anlatıldığı görülmektedir (Rezaei, 2022: 88). KE'de yer alan kıssalar sırasıyla şu şekildedir: Giriş, Yaratılış, Kıssa-i Âdem-i Safi, Kıssa-i Habil ve Kâbil, Kıssa-i Şis, Kıssa-i İdris, Kıssa-i Hârût ve Mârût, Kıssa-i Nûh, Kıssa-i 'Avac bin 'Annâk, Kıssa-i Hûd, Kıssa-i Sâlih, Kıssa-i İbrahim-i Halil, Kıssa-i 'İsmâ'il, Kıssa-i Binâ-yı Ka'be, Kıssa-i Velâdet-i İshâk, Kıssa-i Vefât-ı İbrâhim ve Sâre, Kıssa-i Lût, Kıssa-i Ya'küb, Kıssa-i Yûsuf-ı Sıddik, Kıssa-i Eyyübü'n-Nebi, Kıssa-i Şu'ayb Yalawaç, Kıssa-i Mûsi Yalawaç, Kıssa-i Dâvûd, Süleyman ibn Dâvûd Kıssası, Kıssa-i Yûnus, Kıssa-i İlyâs, Kıssa-i Circis, Kıssa-i Lokmân Hakim, Kıssa-i 'Uzeyr, Zekeriyâ ve Yahyâ ve Meryem ve 'İsi Kıssası, Kıssa-i Zi'l-Karneyn, Kıssa-i Eshâbü'l-Kehf, Kıssa-i Velâdet-i Muhammed (Ata, 2019: 13-14). Eser yaratılıştan başlayarak Hz. Hasan ve Hüseyin'e kadar gelmektedir. Eserdeki en hacimli bölüm Hz. Muhammet'e aittir.

KE'de dinî konular edebî bir dille anlatılmış ve kıssalarla ilgili Türkçe ve Arapça manzumelere de yer verilmiştir. KE'deki manzumeler genelde kaside tarzındadır. Eserde peygamberlere ve din büyüklerine ait kasideler dışında aşk, tabiat ve burçlarla ilgili gazeller de yer almaktadır (Ekşioğlu, 2023: 223).

KE'nin yedi adet nüshası bulunmaktadır (Ata, 2019: 23). Eserin en iyi ve en eski nüshası *Londra nüshası*dır. Nüshanın farklı müstensihlerin elinden çıktığı tespit edilse de Ch. Rieu (1988: 272)'ya göre müstensih Hacı Muhammed b. Dust Muhammed Hacı Veziri'dir ve nüsha XV. yüzyıla aittir. Nüshanın tıpkıbasımı K. Grönbech tarafından yapılmış, J. Schinkewitsch tarafından da diğer nüshalarla karşılaştırmalı olarak sentaks çalışması ortaya konulmuştur (Kalsın, 1998: 132). Ata (2019: 22)'nın çalışması da yine bu nüshanın tıpkıbasımından hareketle hazırlanmıştır. British Museum Add. 7851 numarada kayıtlı olan nüsha, 249 varaklıdır (Budu, 2020: 82). Eserin diğer nüshaları şu şekildedir: *Leningrad nüshaları* toplamda 6 adettir ve ilk çalışmayı 1859 yılında İlminskiy yapmıştır. *İsveç nüshaları* toplamda 2 adettir. *Paris nüshası*, Paris Bibliotheque'de Suppl. Turc 1012 numarada kayıtlı olup 18. yüzyıla aittir. *Kazan nüshaları*, Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesindedir ve biri tam, üçü eksik olmak üzere toplam 4 adet yazma vardır (Budu, 2020: 83).

Bakü nüshası, Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Yazma Eserler Enstitüsündedir. *Tahran nüshası*, Tahran Merkez Üniversitesi Kütüphanesinde 2132 numarada kayıtlıdır (Ata, 2019: 23).

Eser üzerinde yapılmış bazı çalışmalar şunlardır:

- Ata, A. (1997). *Nasirü'd-din bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları): Giriş-Metin-Tıpkıbasım, Dizin, I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2008). Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sında Nazmın Gücü. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 117-125.
- Budu, M. (2020). Türkçe Kısasü'l-Enbiyâ Tercümeleri ve Ebû İshâk İbrâhîm B. El-Mansûr B. Halefî'l-Müzekkir En-Nisâbü'rî'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının Türkçe Tercümesi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 60(1), 71-95.
- Cin, A. (2010). Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının Tahran Nüshası. *Turkish Studies*, 5(1), 237-245.
- Çürük, M. S. (2013). Rabguzinin Kısasü'l-Enbiyâ'sında Olumsuzluk. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gronbech, K. (1948). *Rabguzi, Narrationes de Prophetis*. Kopenhagen.
- Hüseyn, Ş. (1881). *Kısas-ı Rabguzi*. Kazan.
- İlminskiy, N. İ. (1859). *Kısas-ı Rabguzi*. Kazan.
- Özavşar, R. (2012). Kısasü'l-Enbiyâ Üzerine Düzeltmeler. *Turkish Studies*, 7(4), 2457-2472.
- Schinkewitsch, J. (1926). Rabguzi's Syntax II. *Zweite Abteilung (MSOS II)*, 29, 130-172.
- Schinkewitsch, J. (1927). Rabguzi's Syntax I. *Zweite Abteilung (MSOS II)*, 30, 1-57.
- Şenol, H. ve Ata, A. (2018). Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sından Hareketle Kimi Kavramların Yeniden Gündeme Taşınması. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 22(2), 171-186.

2.2.3. Mu'înü'l-Mürîd

Mu'înü'l-Mürîd (MM), dinî bilgileri öğretmek amacıyla manzum tarzda yazılmıştır. Yazarının adı ve yazılış tarihi hakkında metinde notlar düşülmüştür. 402. dördlükte geçen “bu kaç söz ayıtğan atı islam ol/tileki ağır vaqt imân islam ol/atam baba islâm veliyyü'l verâ/özi zikri tilde tümen aslam ol.”² (MM/402) şeklindeki mısralara göre eserin yazarının adı İslam, babasının adı ise Baba İslam'dır. Ancak Togan (1928: 319) ve Köprülü (1980: 289), bu dizelerden hareketle yazarın ismini tayin etmenin doğru olmayacağını ifade eder. 407. dördlüğü oluşturan “ıdı bërdi tevfiķ birkaç kelâm/oruç ayı içre me boldı tamâm/tarih yetti yüz on üç ərdi yılı/selâmun ‘aleyküm ‘aleyküm

² Bu birkaç sözü söyleyen kişinin adı İslam'dır. Onun dileği ömrünün sonunda iman ve İslam'dır. Babam, Baba İslam adlı ermiş bir kişidir. Onun zikri dilde binlerce kazançtır.

selām.”³ (MM/407) şeklindeki mısralar ise Hicri 713/Miladi 1313 yılı Ramazan ayı içerisinde eserin tamamlandığını belirtmektedir (Toparlı ve Argunşah, 2018: 26).

Eckmann (1979: 186) eserin 15. yüzyılın ilk yarısında, Zeki Velidi Togan (1928: 317) ise 1430-1485 tarihleri arasında istinsah edildiği tahminini yürütür. Ayrıca Toparlı ve Argunşah (2018: 27), müstensihinin işinin ehli olmadığını, yazım esnasında bazı bölümleri yazmayı unutup bunları sonradan eserin muhtelif yerlerine yazdığını ve yazım hatası olan kelimelere sonradan eklenen bir çıkma işaretiyle kelimenin farklı biçimlerini yazdığını ifade eder.

Göçebe Türkmenlere dinî bilgileri öğretmek amacıyla yazılan MM, dönemin insanlarının anlayabileceği sade bir dille kaleme alınmıştır. Yazılış amacı ve müellifinin gerçek bir şair ilhamına sahip olmaması sebebiyle lirizmden mahrum, kuru bir ürün olmaktan kurtulamamıştır (Toparlı ve Argunşah, 2018: 30). MM yazılırken bölümlere ayrılmıştır. Bazı bölümler de fasıllardan oluşmaktadır. Bunlar için herhangi bir numaralandırma yapılmamıştır. MM'nin bölümleri şu şekildedir: İmān, Ma'rifetü'l-Hakk ve Resūlihi Muhammed, Va'z ve'n-Nasihāt, Zekāt, İrādāt, Ādāb, İktidā, Beyānū's-Sohbet, Meselū'ş-Şerī'at ve't-Tarikat ve'l-Hakikat, Beyānū'l-Kalb ve'n-Nefs, Sülūk, Şükrü'l-Hakk ve Zikrū'l-Ebrār (Argunşah ve Yüksekaya, 2014: 168).

Eserin bilinen tek yazma nüshası vardır. Bu nüsha müstakil bir kitap halinde değildir. Bursa Yazma ve Basma Eski Eserler Kütüphanesi genel no: 1605/18, tasnif no: 297.3'te kayıtlı olan Mecmuatü'r-Resāil isimli yazmanın 177a-202b yaprakları arasındadır (Özyurt Ulutaş, 2020: 125).

Eser üzerinde yapılan bazı çalışmalar şöyledir:

- Aktan, B. (2012). Mu'inü'l-Mürîd'de Oğuzca Ses ve Şekil Özellikleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(II), 1-8.
- Ata, A. (1999). Recep Toparlı, Mu'inü'l-Mürîd, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 15, Erzurum, 1988, LXXII+287s. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*(10), 389-406.
- Çürük, M. S. (2005). Mu'inü'l-Mürîd. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karamanlıoğlu, A. F. (2006). *Şeyh Şeref Hace, Mu'inü'l-Mürîd: Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. İstanbul: Beşir Kitabevi.
- Mahdum, A. N. (2006). Mu'inü'l-Mürîd Yazmasının Metin Dışı Türkçe, Arapça ve Farsça Kayıtları Üzerine. *İlmi Araştırmalar*(21), 153-165.

³ Allah yardım etti ve bu birkaç söz ramazan ayında tamamlandı. Tarih yedi yüz on üç yılıydı, selamün aleyküm, aleyküm selam.

- Özyurt Ulutaş, S. (2020). Türkmenlerin İslamiyet'i Kabulüne Dair Bir Kesit: Ersarı Bay ve Muinü'l-Mürid. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*(94), 117-130.
- Schamiloglu, U. (2022). The Mu'in'ül-Mürid in the Context of the Golden Horde. A. Malkoç (Dü.) içinde, *Timur Kocaoğlu Armağanı* (s. 769-782). İstanbul: Kutlu Yayınevi.
- Toparlı, R. ve Argunşah, M. (2018). *Mu'inü'l-Mürid: İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım* (3. b.). Ankara: Türk Dil Kurumu.

2.2.4. Husrev ü Şîrîn

Husrev ü Şîrîn (HŞ) bir mesnevidir ve Kutb tarafından tercüme edilmiş olan bir eserdir. Kutb, Husrev ü Şîrîn çevirisini Altın Ordu Hükümdarı Tini-Bek Hakan ve onun eşi Melike Hatun adına yapmıştır (Hacıeminoğlu, 2000: VII). Altın Ordu sahasının en eski Türkçe eseri olarak kabul edilen HŞ, 1341-1342 yılları arasında çevrilmiştir (Kuyma, 2015: 377).

Altın Ordu şairi Kutb tarafından Nizami'nin aynı ismi taşıyan mesnevisinden Türkçeye çevrilen HŞ, aslında birebir çeviri değildir, Kutb'un metne yaptığı ilaveler vardır. Buna rağmen Nizami'nin metni 5700 beyit civarındayken Kutb'un metni 4370 beyittir. Asıl metin ile tercümesi arasındaki bu hacim farklılığına karşın tercüme metin; hikâyenin kuruluşu, konunun ilerleyişi ve sonucu bakımından orijinal metne sadık kalmıştır (Hacıeminoğlu, 2000: VII). Yine orijinal metinden farklı olarak Kutb; tarihî ve sosyal ilişkileri de eserine eklemiş ve metni Altın Ordu halkının hayatına uygun bir biçime getirmiştir (Ata, 2016: 49).

HŞ, Sasani hükümdarlarından Husrev Perviz ve Ermen hükümdarı Mehin Banu'nun kardeşinin kızı Şîrîn'in aşkını konu alır, arka planda ise Husrev'in siyasi hayatı işlenir (Sağol, 2014: 807). Kutb bu tercümeyi yaparken eserin orijinalindeki vezne sadık kalmış, yalnızca “çehar yar” medhiyesinde Kutadgu Bilig veznini kullanmıştır. Eserin bazı bölümlerinde vezin hatalarına rastlanmaktadır. Hacıeminoğlu, bu vezin hatalarının Kutb'a değil müstensih'e ait olduğunu düşünür, bunun sebebi Kutb'daki tercüme kudreti ve kitabın sonuna müstensih tarafından eklenmiş olan bölümdeki vezin bozukluklarıdır (Hacıeminoğlu, 2000: VIII).

HŞ'nin hangi döneme ait olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Genellikle Altın Ordu sahasında yazılmış Kıpçakça bir eser olarak kabul edilen HŞ, hem Harezmi hem de Kıpçak yazı dili özelliklerini taşır (Toprak, 2005: 108). Hacıeminoğlu (2000: XI), eserin dilinin fiil çekimleri bakımından Çağataycaya, ses özellikleri ve kelime hazinesi bakımından Kıpçakçaya yakın olduğunu belirtir. Eckmann (2011: 5) eseri Harezmi sahasına ait olarak kabul eder. Samayloviç ise eserin dilini Uyğurca-Kıpçakça olarak açıklar.

HŞ'nin bilinen tek nüshası Paris Bibliotheque Nationale'de 312 numarayla kayıtlıdır ve bu nüsha 1383 yılının nisan ayında Berke Fakih tarafından istinsah edilmiştir (Fazılov, 1973: 89). Berke

Fakih, bu nüshayı İskenderiye’de Altın Buga adına istinsah etmiştir (Sağol, 2014: 807). Müstensih, eserin sonuna 66 beyitlik bir ilave yapmıştır ve bu ilavenin dili orijinal metinle aynıdır. Hacıeminoğlu buradan hareketle müellif ve müstensihin aynı kültür ve yazı dili çevresinden olduğunu düşünmektedir (2000: IX). İnan (1953: 64) ise bu 66 beyitlik ilavenin, başka bir metin bulununcaya kadar, Mısır’da bulunan ilk Kıpçakça metin sayılabileceğini söylemiştir.

Eser üzerinde yapılan bazı çalışmalar şunlardır:

- Fazılov, E. (1973). Kutb'un Husrev ü Şîrîn Yazmasında Bulunan Kayıtlar. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI, 89-96.
- Güvenç, L. (2019). Kutb'un Hüsrev ü Şirin'inin Yayınlanmış İki Metni ve Tarihî Metinlerin Okunması Üzerine. *Uluslararası Dil, Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar Dergisi*, 1(2), 185-198.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Herkmen, D. (2021). Kutb'un Husrev ü Şîrîn'inde Oğuzca Özellikler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*(52), 11-32.
- Sulak, S. (2011). Kaynaklardan Ders Kitaplarına Aktarma Kutb'un Husrev ü Şîrîn'inin Metin Çeviri ve Sözlüğü. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

2.2.5. Nehcü'l-Ferâdîs

Dinî ve didaktik içerikli bir eser olan Nehcü'l-Ferâdîs'in (NF) müellifi, eldeki bilgilerden hareketle, Kerderli Mahmûd bin 'Ali olarak kabul edilir. Mercanî nüshasındaki 1358 ve Yeni Cami nüshasındaki 1360 istinsah tarihleri esas alınarak eserin bu tarihlerden önce yazıldığı söylenebilir (Ata, 2016: 32). Ayrıca İstanbul nüshasında müstensihin “Eseri yazmayı müellifin ölümünden üç gün sonra, 6 Cemaziye'l-Evvel 761 (1360)'de tamamladım.” ifadesinden hareketle eserin 759'da veya 759'dan önce yazılmış olduğu da ifade edilir (Argunşah ve Yüksekaya, 2014: 171). Eserin yazarı ve yazılış tarihi ile ilgili Togan (1928: 331-345), “Bu eser Harezmi Türk lehçesinde yazılan ve müellifi 761'de Harezmi'de vefat etmiş olan bir eserdir.” der (Ata, 2016: 33). E. N. Nadjib (1977: 37), müellifin büyük bir tevazu göstererek kendisini “müellif” yerine din alimlerinin fikirlerini derlediği için “toplayıcı” olarak vasıflandırdığını söyler ve Leningrad yazmasındaki “şafar aynıñ sekizinçi kün yılkı yılı irdi yiti yüz illig toqızda Serây şehrinde irdi bu kitâbnı cem' kılğuçı ...ni ve'l-âmilü'samadâni el-üstâd ve'l-mu'tlak ve'l-âmilü'l-mü... Maḥmûd bin 'Ali bin şeyḥ es-Serâyî

menşeen ve'l-Bulgāri müvelleden ve'l-Kürderi 'akden...'”⁴ ifadesinden hareketle müellif hakkında bilgi verir.

NF, toplam dört “bāb”tan oluşur ve her “bāb”ta on “fasl” bulunur. *Avvalkı Bāb* isimli ilk bölümün birinci faslında Hz. Muhammet’in hayatından ve ailesinden; ikinci faslında Hz. Muhammet’e vahiy gelme hadisesinden; üçüncü faslında Hz. Muhammet ve yārānlarının İslam öncesi dönemde çektikleri zorluklardan; dördüncü faslında Mekke’den Medine’ye yapılan göçten; beşinci faslında Hz. Muhammet’in mucizelerinden; altıncı faslında Hz. Muhammet’in Mekke’ye girişinden; yedinci faslında miraç hadisesinden; sekizinci faslında cennet ve cehennemden; dokuzuncu faslında Hz. Muhammet’in yaptığı savaşlardan; onuncu faslında Hz. Muhammet’in vefatından bahsedilir. *Ekinç Bāb* isimli ikinci bölümün fasıllarında sırasıyla Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin, Ebu Hanife, İmam Şafi, İmam Malik, İmam Ahmed Hanbel ile ilgili olaylar anlatılır. *Üçinç Bāb* adlı üçüncü bölümde namaz, zekât, oruç, hac ve umre, ana-baba hakkı, helal yemek, emir ve yasaklar, sabır, rıza gibi iyi ameller anlatılır. *Törtinç Bāb* başlıklı son bölümde haksız kan dökmek, zina, haram içecekler, kibir, yalan, dünyaya aldanmak, riya, kin ve haset, gurur ve gaflet, uzak beklenti gibi kötü ameller anlatılır. NF’de, her fasla bir hadis verilerek başlanır, bu hadisin tercümesi yapılır, ardından İslam âlimlerinin verilen hadislerle ilgili görüşleri ve aktardıkları hikâyeler nakledilir.

NF’den Harezmi Türkçesinin en önemli kaynağı diye bahseden Eckmann (1979: 187-188), eserin basit ve açık bir üslupla yazıldığı için dil değerlendirmelerine bilhassa uygun olduğunu ifade eder. Ayrıca yazarın hayatta olduğu bir dönemde istinsah edilen bir nüshanın varlığı nedeniyle de eser, artzamanlı çalışmalar için önem taşımaktadır (Usta, 2019: 416). Eserin Harezmi şivesine göre harekelenmiş olması da önem arz eden başka bir husustur (Caferoğlu, 2019, 449).

NF’nin kırk hadis tercümesi olup olmaması hususunda Nadjib (1977: 40-41), fasılların başına peygamberin sözlerinden birinin getirilmesinden dolayı ve bunların sayısının kırk olmasından dolayı yanlışlığa düşüldüğünü, eserin aslında kırk hadis tercümesi olmadığını, büyük ve orijinal bir eser olduğunu söylemiştir. Karahan (1954)’a göre ise NF, Türk edebiyatındaki ilk kırk hadis tercümesidir ki birçok araştırmacı bu görüşe katılmakta olup eserin bu niteliği müellif tarafından da belirtilmiştir (Sağol, 2004: 325).

Eserin pek çok kopyası yapılmıştır. Günümüze ulaşan nüshalardan biri *İstanbul nüshası*dır. Eser, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde, Yeni Cami kısmı, 879 numarada bulunmakta olup tam bir nüshadır ve müstensihî Harezmi Muhammed bin Husrev’dir (Argunşah ve Yüksekaya, 2014:

⁴ At yılının Safer ayının sekizinci günü idi. 795 yılında Saray şehrinde bu kitabın toplayıcısı, din alimi, yüce Tanrının emirlerine göre amel eden öğretmen monoteist, Saray şeyhinin oğlu. Bulgar doğumlu ve Kurder ile ilgisi bulunan Ali oğlu Mahmud’dur.

171). Bu nüshayı Zeki Velidi Togan ilim âlemine tanıtmış, tıpkıbasımını ise J. Eckmann yapmıştır (Ata, 2016: 35). Eserin bir diğer nüshası *Paris nüshası*dır. Başı ve sonu eksik olan bu nüsha Paris Bibliotheque Nationale 1020 numaradadır (Kuyma, 2015: 376). Birinci babın üçüncü faslının son kısmı ile başlayan eser, üçüncü babın ikinci faslı ile sona ermekte ve dil özellikleri nedeniyle İstanbul nüshasından sonraki yıllara ait olduğu düşünülmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2014: 171). J. Eckmann'ın ilim âlemine tanıttığı bu nüshanın tenkitli metnini ve sözlüğünü G. Sağol hazırlamıştır (Ata, 2016: 35). NF'nin bir diğer nüshası, *Mercani nüshası*'dır. Şihabeddin Mercani'nin kütüphanesinde bulunan nüsha, H. 759/M. 1357-1358 tarihlerini taşımakta olup Altın Ordu devletinin başkenti Saray'da istinsah edilmiştir (Argunşah ve Yüksekaya, 2014: 172). Ortadan kaybolan bu nüshanın önemi, müellifin ölümünden iki yıl önce istinsah edilmiş olması ve eserin telif tarihinin 1358'den önce olamayacağını göstermesidir (Ercilasun, 2013: 377). NF'nin bir başka nüshası ise *Yalta nüshası*dır. Kasım bin Muhammed tarafından H. 792/M. 1390 yılında istinsah edilmiş olan nüsha, üzerine sonradan yapıştırılmış olan sayfadaki kayda göre Kırım Sarayı mensuplarından Bahadır oğlu Muhammed Şah'ın kütüphanesinde bulunmaktadır (Ata, 2016: 36). Ancak eser sonradan kaybolmuştur. NF'nin ayrıca üç adet *Kazan nüshası* bulunmaktadır. Bunlardan ilki Kazan Üniversitesi Kütüphanesi, 60261 numarada kayıtlıdır ve 17. yüzyıla ait olduğu düşünülen bu nüshada müellif bilgisi olarak Mahmud bin 'Ali Şeyh es-Sarayı bilgisi yer almaktadır. İkincisi Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, 3060 numarada kayıtlıdır ve 18. yüzyılda istinsah edildiği düşünülmektedir. Üçüncüsü Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü, 12100 numarada kayıtlıdır ve H. 1185/M. 1771/1772 yıllarına ait olan eserin müstensihi Feyzullah Caferoğlu'dur (Ata, 2016: 36). NF'nin *Leningrad nüshaları* ise Leningrad SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünde 316 ve B2590 numarada muhafaza edilmektedir ve ikisi de 1934 yılında Vahidov Kütüphanesinden getirilmiştir (Ata, 2016: 37).

Eser üzerinde yapılmış bazı çalışmalar aşağıdadır:

- Ali, M. b. (2014). *Nehcü'l- Ferâdîs*. (J. Eckmann, S. Tezcan, H. Zülfikar ve A. Ata, Dü) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Burslan, K. (1934). Nehc-ül- Ferâdîs'ten Derlenen Türkçe Sözlük. *Türkiyat Mecmuası*, IV, 169-250.
- Clauson, S. G. (1959). Nehcü'l- Ferâdîs. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXII, 153-154.
- Dolati Darabadi, M. (2018). Nehcü'l-Ferâdîs'te Mental Fiiller. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(1), 85-113.
- Eckmann, J. (1988). Nehcü'l Ferâdîs'in Bilinmeyen Bir Yazması. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1963, 157-159.
- Erbaş, O. (2015). Nehcü'l-Ferâdîs'te Kelime Grupları. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erdem Uçar, F. (2016). Nehcü'l-Ferâdîs'te İkili Kullanımlar. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 4(2), 74-101.

- Ergin, M. (1959). Eckmann, J. Nehcü'l- Ferâdîs. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IX, 129-130.
- Gürgendereli, R. (2001). Kerderli Mahmud'un Nehcü'l-Ferâdîs Adlı Eseri Üzerinde Cümle Bilgisi. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kalsın, Ş. (1998). Harezmi Türkçesi ve Sözlükleri. *Kebikeç*(6), 131-136.
- Karabük, N. N. (2021). Nehcü'l-Ferâdîs Metninde Kadınla İlgili Söz Varlığı. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6(1), 27-39.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1968). Nehcü'l- Ferâdîs'in Dil Hususiyetleri I. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVI, 55-72.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1969). Nehcü'l- Ferâdîs'in Dil Hususiyetleri II. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVII, 33-56.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1970). Nehcü'l- Ferâdîs'in Dil Hususiyetleri III. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVIII, 145-170.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1971). Nehcü'l- Ferâdîs'in Dil Hususiyetleri IV. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIX, 145-170.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1995). Nehcü'l- Ferâdîs'e Dair. *Türk Dili*, IV, 556-558.
- Nadjip, E. N. (1977). Nehcü'l- Ferâdîs ve Dili Üzerine. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 29-44.
- Sağol, G. (2004). Nehcü'l Ferâdîs Üzerine. *Zeynep Korkmaz Armağanı* (s. 312-342). içinde Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sertkaya, O. F. (1996). Nehcü'l- Ferâdîs'te ve Ahmed-i Yesevî Hikmetlerinde Selmân-ı Fârisî (Arslan Baba) Menkıbeleri. *İlmi Araştırmalar*, (3), 101-112.
- Tuğluk, M. E. (2021). Harezmi Türkçesinden Türkiye Türkçesine Anlam Değişimleri: "Nehcü'l-Ferâdîs" Örneği. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(4), 2662-2703.
- Tuna, O. N. (1968). Studies on Nahju'l-Faradis: A Method for Turkic Historical Dialectology. *Ph. D. Thesis*. University of Washington.
- Usta, Ç. (2019). Nehcü'l-Feradis'te "Emir Kipi" ve "Emir Kipliği". *Yeni Türkiye*, (106), 415-421.

2.2.6. Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi

İslamiyet'in kabul edilmesiyle birlikte Türkler, bu dine ait bilgileri anlamak, esaslarını kurallarını öğrenmek ve öğretmek amacıyla Farsça ve Arapçadan tercümeler yapmışlardır. Bu tercümelerin başında Kur'ân-ı Kerim gelmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in ilk olarak Türkçeye ne zaman tercüme edildiği tam olarak bilinmese de Togan'a göre ilk çeviri İslamiyet'i kabul eden Argu ve Karluk Türklerinin lehçesinde, ilk Farsça çeviriyle aynı zamanda yapılmıştır (Kök, 2004: XIII). Köprülü (1980: 163) ve İnan (1961: 8) ise ilk çevirinin Farsça çeviriden yaklaşık olarak bir yüzyıl sonra XI. yy'da yapıldığını düşünmektedir. Bunun devamında Kur'ân-ı Kerim'in hem Orta Asya'da hem de Anadolu sahasında tercümeleri yapılmıştır.

Türklerin İslamiyet'e geçtikten sonra çevirdikleri ve bugüne kadar ulaşan satır altı Kur'ân-ı Kerim tercümeleri 8 nüshadır: Rylands nüshası, TİEM nüshası, Hekimoğlu nüshası, Özbekistan

nüshası, Anonim Tefsir/Orta Asya Kur'ân Tefsiri, Meşhed'de bulunan 3 nüsha (Şimşek, 2019: 6). Rylands nüshası, Manchester Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar bölümünde 25-38 numara ile kayıtlıdır. TİEM 73 nüshası, H.734/Miladi 1333-1334 yılında Muhammed bin el-Hacc Devletşah eş-Şirazi tarafından istinsah edilmiştir ve tarihi bilinen en eski Türkçe Kur'ân tercümesidir. Hekimoğlu nüshası, Hicri 764/Miladi 1363 tarihinde istinsah edilmiş ve Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii 2 numarada muhafaza edilmektedir. Özbekistan nüshası, Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan el-Biruni isimli Şarksinaslık Enstitüsünde 2008 numarada muhafaza edilmektedir. Anonim Tefsir/Orta Asya Kur'ân Tefsiri'nin telif veya istinsah tarihi bilinmemektedir. 1007 no'lu Meşhed nüshası, 629 varaktır ve Fatiha suresi dışında Harezmi Türkçesi ile tercüme edilmiştir. 2229 no'lu Meşhed nüshası, Kur'ân'ın dört cüzünü içermektedir ve Arapça metin arasına Farsça tercümeler yapılmıştır. 293 no'lu Meşhed nüshası, İran'da Astan-i Quds-i Razavi Kütüphanesinde 293 numarada muhafaza edilmekte olup geç dönem Karahanlı Türkçesi, erken dönem Harezmi Türkçesi özellikleri göstermektedir (Şimşek, 2019: 9-27). Bahsi geçen 293 no'lu Meşhed nüshası, Arapça bir kelime için 7879 yerde iki, üç, dört hatta beş karşılık vermesiyle 13. ve 14. yüzyıllarda Türkçenin zengin bir söz varlığına sahip olduğunu göstermesi yönüyle çok önemlidir (Argunşah, 2023: 7).

Çalışmaya konu olan 293 no'lu Meşhed nüshası, Şeyh Yusuf el-Ebâriyy oğlu Muhammed tarafından 14 Mart 1337'de tamamlanmıştır (Argunşah, 2023: 70). 361 varaklık bu eser, Kuran-ı Kerim'in Sâd suresinden başlamakta ve sonuna kadar gitmektedir. Şimşek (2019: 27), diğer surelerin kayıp olduğu düşünülen diğer iki ciltte olabileceğini belirtir. HT Kur'ân Tercümesi metninin ana kaynağı *Kuran-ı Kerim*'dir, tefsir ve hikâye bölümlerinde müfessir ve İslam tarihçilerinin eserlerinden, Nizamü'l-Mülk'ün *Siyasetnamesi*'nden, Ebu Cafer Muhammed bin Cerir et-Taberi'nin *Câmiü'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* ve *Târîhü'l-Ümem ve'l Mülûk* adlı eserlerinden faydalanılmıştır (Şimşek, 2019: 24-26). Şimşek, nüshanın Karahanlı Türkçesinden Harezmi Türkçesine geçişte karanlık kalmış birçok konuyu aydınlatacağını ifade etmiştir. Aynı şekilde nüshanın önemine değinen Argunşah ise bunu şu şekilde izah etmektedir: “293 no'lu Meşhed nüshasında, diğer nüshalardan farklı olarak Arapça-Türkçe çevirinin yanında surelerin tefsiri de yapılmıştır; ayrıca Arapça kelimelere verilen Türkçe karşılıkların farklı lehçe ve ağızlardaki kullanımları da eklenmiş ve eser çok lehçeli bir çeviri özelliği kazanmıştır (Argunşah, 2023: 67)”.

Eser üzerinde yapılan bazı çalışmalar şöyledir:

- Argunşah, M. (2019). Harezmi Türkçesiyle Yapılan Kur'ân Çevirisinin Beş Nüshası. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(2), 654-698.
- Argunşah, M. (2023). *Karahanlı-Harezmi Türkçesi Kuran Çevirileri Üzerine Notlar*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kaynak, F. (2022). Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi Meşhed Nüshası'nda [293 No.] İkili Kullanımlar. *Dil Araştırmaları* (30), 225-246.

- Nalbant, V. ve Demirel, E. (2015). Nehcü'l- Ferâdis'teki Ayet Tercümeleri ve Bunların Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümeleriyle Karşılaştırılması Üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 131-173.
- Sağol, G. (1993). Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'ân Tercümesi Giriş-Metin-Sözlük. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Sertkaya, O. F. (2018). Horezm Türkçesi ile Yazılan Kur'ân Tercümesinin Meşhed Nüshasında Hz. Süleyman'ın Atları. *JOTS*, 2(2), 50-78.
- Sertkaya, O. F. (2019). Horezm Türkçesi ile Yazılan Kur'ân Tercümesinin Meşhed Nüshasında Hz. Musa ve Deccal Hikayeleri. *JOTS*, 3(1), 91-138.
- Şimşek, Y. (2017). Meşhed Nüshası Türkçe Kur'ân Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (42), 97-111.
- Şimşek, Y. (2019). *Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş-Metin-Dizin)* (2. b.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şimşek, Y. ve Sertkaya, O. F. (2015). Horezm Türkçesi ile Yapılan Kur'ân Tercümelerinden Meşhed Nüshası Üzerine İlk Bilgiler I. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(4), 1382-1412.

2.2.7. Mirâc-nâme

Müellifi belli olmayan Mirâc-nâme (MN) adlı eserin iki nüshası vardır ve ilk çalışılan nüsha olan Uygur harfli nüsha Hicri 840/Miladi 1436'da Malik Bahşı tarafından Herat'ta istinsah edilmiştir (Ekşioğlu, 2023: 231). Altın Ordu sahasında Harezmi Türkçesiyle yazılmış olan eser, Hz. Muhammet'in mirâc hadisesini anlatmaktadır (Ağca, 2020: 77).

MN, hem dil ve üslup hem muhteva hem de konularının sıralanışı bakımından NF'ye benzer, yalnızca gök tasvirindeki ayrıntılarda ondan ayrılmaktadır ki eserin mukaddimesinde NF adlı bir eserden tercüme edildiği de yazar (Ata, 2016: 54). MN'nin Harezmi Türkçesi ile yazılmış NF'den mi yoksa bu esere de kaynaklık etmiş başka bir Farsça eserden mi mülhem olduğu net değildir, Köprülü de bir netlik olmadığı düşüncesindedir (Ağca, 2020: 77). Eckmann (1991: 57) MN'nin, NF'nin Farsçasından yapılmış bir tercüme olabileceği fikri üzerinde durur. Çağatay'a göre Nehcü'l-Ferâdis'in içinde MN'ye benzeyen bir kısım vardır, ancak bu aynılık değil benzerliktir (1977: 175).

MN, bugüne kadar dönem üzerine yapılmış çalışmalarda (Çağatay, 1977; Ata, 2016; Akar, 2018; Sağol, 2014; Yüce, 2002; Eckmann, 1979; Paçacıoğlu, 1995; Argunşah ve Yüksekaya, 2014) Harezmi Türkçesi metinleri bölümüne dâhil edilmiştir. Ancak bu noktada Doğan (2018)'in *Mirâcnâme Harezmi Türkçesiyle mi Yazılmıştır?* başlıklı çalışması dikkat çekicidir. Doğan (2018: 92), çalışmasında MN'nin Harezmi Türkçesinin gramer yapısını yansıtmadığını, Çağatay Türkçesinin fonetik, morfolojik ve leksik yapısını yansıttığını ifade eder. Ayrıca, Ercilasun (2013: 379), MN'yi

Harezmi Türkçesine ait eserler bölümüne almış, ancak eserin dilinin belki de müstensihinden dolayı Çağatay özellikleri gösterdiğini belirtmiştir. Kuyma (2015: 380) ve Ünlü (2012: 13), MN'nin Arap harfleri ile Çağataycaya aktarıldığını yazmıştır. Ancak çalışmada genel temayüle uyularak MN, Harezmi Türkçesi metni kabul edilmiş ve eylem kipliği yönünden incelemeye tabi tutulmuştur.

MN'nin, Uygur harfli ve Arap harfli olmak üzere iki nüshası vardır. Uygur harfli nüsha, Fransa'da Bibliotheque Nationale'de; Arap harfli nüsha ise İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir (Doğan, 2018: 55). Arap harfli nüsha, 13 Ekim 1511 yılında Mısır'da Nure'd-din 'Ali bin Kiçkine Seyyid 'Ali et-Talika tarafından istinsah edilmiştir (Ünlü, 2012: 13).

Eser üzerinde yapılmış bazı çalışmalar şöyledir:

- Acara, T. (1948). Mi'rac-name. *Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi.
- Doğan, C. (2018). Mirâc-nâme Harezmi Türkçesiyle mi Yazılmıştır? *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 22(1), 52-98.
- Gülüm, E. (2014). Türk Edebiyatında Mirâcnâmeler Üzerine Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bibliyografya Denemesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(35), 105-111.
- İz, F. (1938). Mirâc-nâme. *Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Sertkaya, O. F. (1968). Mirâc-nâme. *Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HAREZM TÜRKÇESİNDE EYLEM KIPLIĞI

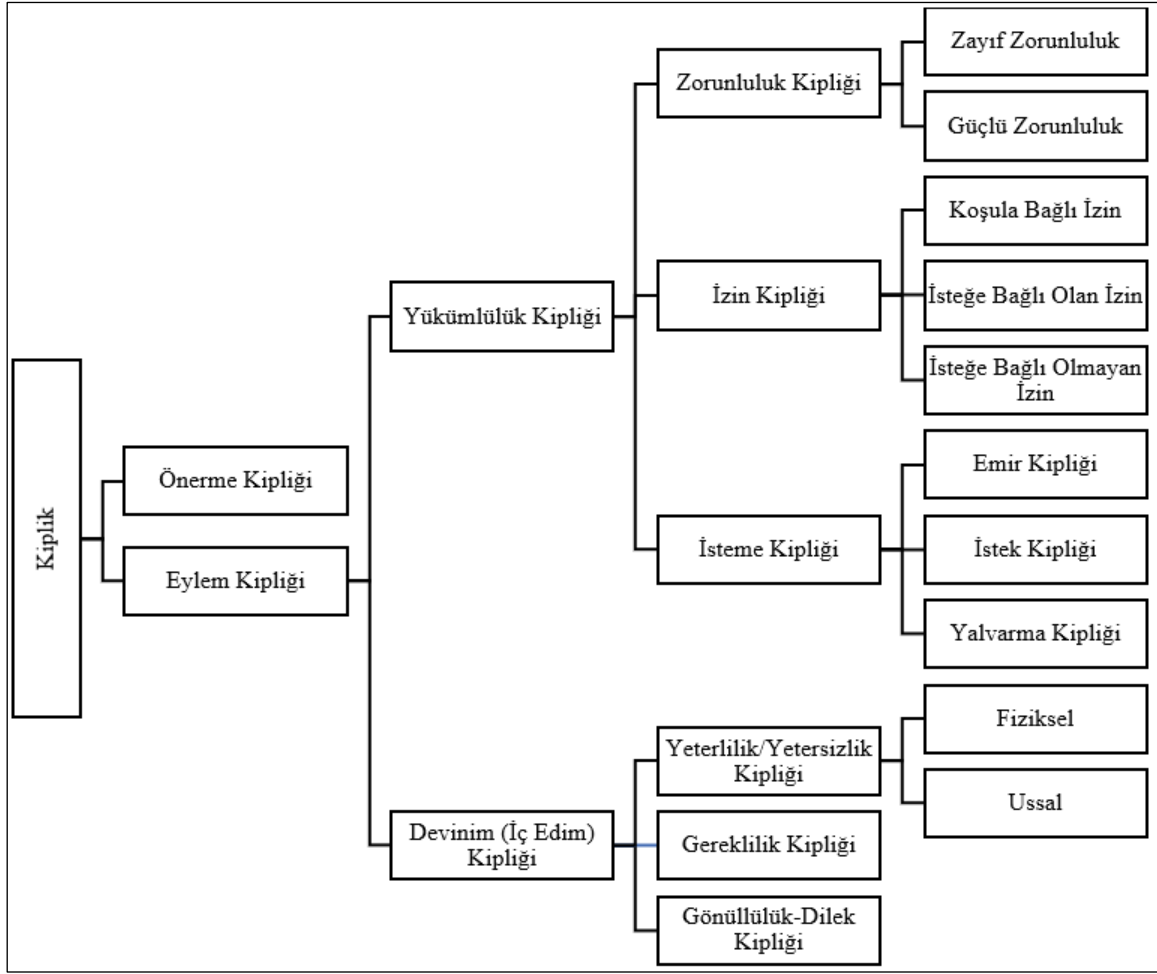
Palmer'ın *önerme kipliği*yle birlikte iki ana başlığından biri olan *eylem kipliği*, çalışmanın *Kuramsal Çerçeve/Kiplik Çalışmaları ve Sınıflandırmaları* bölümünde detaylarıyla ele alınmıştır. Bu bölümde Palmer (2001: 22)'in *eylem kipliği* kategorisinin Aslan Demir (2008: 15)'in *isteme kipliği*, Bybee vd. (1994)'nin *zorunluluk ve yeterlilik kipliği* tasnifleriyle birleştirilerek nasıl genişletildiği HT metinlerinden örneklerle detaylandırılacaktır.

Palmer, *eylem kipliğinin* henüz gerçekleşmemiş ancak gerçekleşme potansiyeli olan olayları içerdiğini söyler. Bu olayların da *yükümlülük kipliğinde* dış kaynaklı bir otorite etkisiyle, *devinim (iç edim) kipliğinde* ise dıştan bir otorite baskısı olmadan kişinin kendi içsel isteğiyle olmak üzere iki şekilde ortaya çıktığını ifade eder (2001: 8-9).

Palmer (2001: 70), *yükümlülük kipliğinde* konuşurun eyleyiciye dikte ettiği eylemleri *zorunluluk, izin ve emir kipliği* başlıklarında ele almıştır. Bu çalışmada ise *yükümlülük kipliği zorunluluk, izin ve isteme kipliği* başlıklarına ayrılmıştır. Palmer çalışmasında zorunluluk kipliğini ele alırken zayıf zorunluluk ve güçlü zorunluluk ayrımı yapmış ve zayıf zorunluluk içerisine gereklilik kipliğini de dâhil etmiştir. Ancak incelenen metinlerde ortaya çıkan örnekler, *zayıf zorunluluk, güçlü zorunluluk ve gereklilik* biçiminde üçlü bir ayrımın gerekli olduğunu ortaya koymuştur. *İsteme kipliği* başlığı ise Aslan Demir (2008: 15)'den hareketle atılmış; *emir, istek, yalvarma* alt başlıklarıyla incelenmiştir.

Palmer (2001: 10), *devinim kipliğinde* kişiyi harekete geçiren gücün içsel olması sebebiyle *yeterlilik ve gönüllülük* alt başlıklarını kullanmış; *yeterliliğin* kişinin fiziksel ve mental durumuyla ilgili, *gönüllülüğün* ise dilek ve istekleriyle ilgili olduğunu söylemiştir. Bu çalışmada ise *yeterlilik kipliğine yetersizlik* de eklenmiş, *yeterlilik/yetersizlik kipliği; fiziksel ve ussal* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. *Gönüllülük* başlığı da *gönüllülük-dilek kipliği* olarak genişletilmiştir. *Gereklilik kipliği* ise dinamiğindeki içsel etki nedeniyle devinim kipliğine dâhil edilmiştir. Yapılan değişikliklerle birlikte bu çalışmada kullanılan tasnif şu şekildedir:

Tablo 12: Palmer (2001)’ın Kiplik Tasnifinin Yeniden Düzenlenmiş Biçimi

3.1. Yükümlülük Kipliği

Yükümlülük kipliğinde ana bileşen “istek” bileşenidir. Geleneksel dilbilgisinde tasarlama veya dilek-şart kipleri olarak ele alınan kiplerde de “istek” bileşeninin merkezde olduğu görülebilir. Gencan (1979: 295), dilek kiplerinin anlamca ortak yönünün “dilek” mefhumu olduğunu belirtir. Ercilasun (2007: 367), “İstek anlamı ise bütün tasarlama kiplerinde, bazen ön planda, bazen arka planda mevcuttur; bundan dolayı tasarlama kiplerinin bir adı da dilek kipleridir. Emir, gereklik, şart çekimlerinde de daima bir arzu, istek anlamı bulunur.” demektedir. Yükümlülük kipliği açısından ise istek ve dilek (arzu) kavramları ayrışmaktadır. İstek, *birinden yapması istenilen eylemle ilgili olarak yükümlülük çatısındadır*. Dilek ise *kişinin başkasından talep edilmeyen içsel arzularıdır* ve iç edim kipliğinin kapsamındadır.

Yükümlülük kipliğinde öne çıkan bileşenlerden diğeri ise görece “otorite”dir. Önermenin yönü bazı kipliklerde (emir kipliği) otoriteden alıcıya iken bazı kipliklerde (yalvarma) alıcıdan otoriteye

doğrudur. Yükümlülük kipliği; zorunluluk, izin ve isteme kipliklerinden oluşmaktadır. Çalışmada bu kipliklerin Harezmi Türkçesinde hangi işaretleyicilerle işaretlendiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

3.1.1. Zorunluluk Kipliği

Zorunluluğun kapsamını tespit etmek güçtür. Çünkü zorunluluk, emir ve gereklilik ile çeşitli noktalarda kesişmektedir. Bu kesişme, zorunluluğun çalışmalarda farklı şekillerde ele alınmasına yol açmıştır. Bazı çalışmalarda zorunluluk ve gereklilik hiçbir ayırım yapılmadan aynı kategoride; bazı çalışmalarda iki ayrı kategoride; bazı çalışmalarda gereklilik, zorunluluğun bir alt kategorisinde değerlendirilmiştir. Kuvvetle muhtemel bu durumun sebebi zorunluluk ve gerekliliğin aynı işaretleyicilerle gösterilmesidir.

Palmer (2001: 183), çalışmasında zorunluluk ve gereklilik ayırımına gitmemiş, sadece “obligative (zorunluluk)” başlığını açmıştır. Ancak örnekler incelendiğinde bu iki kategori arasında ayırım yapma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Corcu Gül (2008: 102)’ün çalışmasında aktardığı gibi zorunluluk ve gereklilik kiplikleri arasında farklar vardır ve bu kiplik anlamları ortaya çıkaran altı kipsel alan vardır. Zorunluluk kipliğini gösteren alanlar kanun, yasa ve kuralları tanımlayan düzenleyici alanlar, toplum kurallarını tanımlayan toplumsal alanlar, dini sistemlerin tanımladığı inanca dayalı alanlardır. Gereklilik kipliğini gösteren alanlar ise kişisel istek, görüşlerin tanımladığı kipsel alan, olayların akışına yönelik düzenliliği tanımlayan olağan merkezli alanlar, ideal olarak kabul edileni tanımlayan ideal merkezli alanlardır. Buradan da hareketle zorunluluk kipliğinde dıştan gelen zayıf ya da güçlü bir yaptırım, gereklilik kipliğinde ise içten gelen bir itki olduğu söylenebilir.

Kamacı Gencer (2022: 803), Corcu Gül’ün yaptığı ayrımı doğru bulsa da toplumsal, dinî ya da ahlakî kurallara dayalı yaptırımlar ile bürokrasinin yaptırımları arasında çok büyük farklılıklar olduğunu söyler. Bu nedenle Bybee vd. (2004)’ni de kaynak göstererek zorunluluk kipliğini zayıf ve güçlü zorunluluk olmak üzere iki alt kategoride incelemenin doğru olacağını belirtir. Bu ayırım yapılırken de bireye ya da bireylere uygulanacak yaptırım gücünün kıstas olarak belirlenmesi gerektiğini ifade eder. Ona göre bürokrasi, hukuk yoluyla ya da dinen bir yaptırım varsa güçlü zorunluluk; toplumsal bir yaptırım (dışlama, tepki çekme, uyarma, kınama gibi) varsa zayıf zorunluluk söz konusudur. Kamacı Gencer, gereklilik kipliğinin yaptırımlardan oldukça uzakta olmasıyla doğrudan yaptırımlar ile ilgili olan güçlü zorunluluktan ayrıldığını söyler. Yine gereklilik kipliğinin içten gelen bir istek ya da etkiyle işi yapma gereği yönüyle dış otorite tarafından baskılanarak yapılan, sonucunda toplumsal yaptırım olabilen zayıf zorunluluktan ayırt edilebileceğini belirtir. Bu çalışmada da güçlü-zayıf zorunluluk ve gereklilik ayırımına gidilmiştir. Bu kipliklerin farkı, aşağıda Türkiye ve Harezmi Türkçesinden örneklerle açıklanmıştır:

- (1a) Genç kalmak için bol su içmeli, vitaminlerimi almalı ve antrenmanlarımı aksatmamalıyım (gereklilik kipliği).

- (1b) “bu kamuğunu bildiler, yime kirtinmediler. tağı aydılar: bizke *andağ kerek kim* aynı iki kes *ķalsañ*. andağ iki kes boldı, yana kirtinmediler.” (Bunun hepsini bildiler, yine inanmadılar ve dediler ki: “Bize *öyle gerek ki* ayı iki parça *yapsan*.” Öyle iki parça oldu, yine inanmadılar.”) (KT-103b/12)
- (2a) Okulda arkadaşlarına karşı güler yüzlü olmalısın (zayıf zorunluluk kipliği).
- (2b) külüp az üküş yığlağı bu kişi/müslümān boluğlı kerek yay kışı. (Müslüman kişi yaz kış az gülüp çok ağlamalıdır.) (MM-45/1,2)⁵
- (3a) Okula kayıt olmak için belgelerini teslim etmelisin (güçlü zorunluluk kipliği).
- (3b) ‘öşür bērgü ‘öşri eger bolsa yer. (Bir kişinin eğer öşür verecek kadar arazisi varsa o, öşür vermelidir.) (MM-198/1)

1a ve 1b örneklerinde bahsi geçen eylemlerin gerekliliğini belirleyen konuşurların şartları değerlendirme süreciyle verdikleri kararlar veya içten gelen teşviktir. Bundan dolayı 1a ve 1b örnekleri, gereklilik kipliğini kodlamaktadır. 2a, 2b, 3a ve 3b örneklerinin hepsi zorunluluk kipliğini işaretlemektedir. Ancak aralarındaki fark eylem sonucundaki yaptırım güçlerinin farklılığıdır. 2a ve 2b örneklerinde eyleyici eylemi yerine getirmediği takdirde herhangi bir bürokratik ya da hukuki yaptırım ile karşılaşmayacak, sadece toplum tarafından dışlanma, uyarılma, kınanma gibi tepkilere maruz kalacaktır. Bu nedenle 2a ve 2b örnekleri zayıf zorunluluk kipliği kodlamaktadır. 3a ve 3b örneklerinde, eyleyici eylemi yerine getirmediği zaman bürokratik, hukuki ya da dinî yaptırımla karşılaşacağı için güçlü zorunluluk kipliği söz konusudur.

3.1.1.1. Zayıf Zorunluluk Kipliği

İncelenen Harezmi Türkçesi metinlerinde “-ğU, -Ø” işaretleyicilerinin, “*kerek-*” sözlüksel işaretleyicisinin, “*ğU kerek, -ğI kerek, -mAķ kerek, -sA kerek*” biçimsel-sözdizimsel işaretleyicilerinin, “*fiil-mAk-dIn çara yoq*” şeklindeki sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı işaretleyicinin zayıf zorunluluk kipliğini kodlayabildiği tespit edilmiştir.

3.1.1.1.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler

3.1.1.1.1.1. -ğU

Harezmi Türkçesi ile ilgili gramer kitapları incelendiğinde -ğU ekinin fiilden isim yapım eki (ķađğı), sıfat-fiil eki (turğı yir) ve gelecek zaman eki (sözlegü) olarak anlatıldığı görülür (Argunşah ve Yüksekaya, 2014; Hacıeminoğlu, 1997). Ata (2016: 92)’da, Toparlı (1992: 38)’da ve Paçacıoğlu (1995: 125)’nda bu ekin ayrıca gereklilik ifade ettiği de yer alır.

⁵ MM’den yapılan aktarmalarda, kitapta bulunan aktarmalara dikkat edilmiş olup kiplik anlamı daha iyi yansıtmaya adına belli bölümlerde değişiklikler yapılmıştır.

HT’de -*ğu* ekinin bu işlevlerinin yanında zayıf zorunluluk kipliğini işaretlediği de tespit edilmiştir. Aşağıdaki örneklerde dış faktörlerin yarattığı bir zorunluluk dikkat çekmektedir. Bununla birlikte bu zorunluluk da güçlü bir hukuksal, bürokratik veya dini yaptırım olmadığı görülmektedir.

- (1) “külüp az üküş *yığlağu* bu kişi/müsülman boluğlı kerek yay kışı.” (Müslüman kişi yaz kış az gülüp çok *ağlamalıdır.*) (MM-45/1,2)
- (2) “yunuğ içre *bilgü* neçe müsteħab.” (Abdestin içindeki müstehapları bilmek *gerekir.*) (MM-93/1)
- (3) “mürid bolsa *kêçgü* tilekdin tamām/irādet müridğa bolur bil zimām.” (Bil ki, mürit ise arzularından tamamen *geçmelidir.* İrade mürit için yular olur.) (MM-272/1,2)
- (4) “kulağ *bolğu* evvel açılğınça til.” (Dil açılınca önce *dinlemelidir.*) (MM-287/1)
- (5) “kêlür bolsa şeyh hıdmetingä mürid/selām şeyhdin ister bulur köp mürid/körüşmişde şeyhni katığ *kısmagü*/körüsmek bilür şeyh selim tur mürid.” (Mürit, şeyhin huzuruna gelince, şeyhten selam isteyen çok sayıda mürit bulur. Görüşürken şeyhi çok *sıkmamalı*, şeyh görüşmeyi bilir, mürit selim ol(malısın) (MM-288)
- (6) “uşağ *kılğu* lokma üküş *çeynegü*/nazar öz öñinde tutuban *yégü*/yemekdin öñ el yup tağı sonra hem/tatıp tuz soñ elħamdüli’llah *tégü*.” (Lokmaları küçük *almalı* ve çok *çiğnemeli*. Kişi kendi önüne bakıp yemek *yemelidir.* Hem yemekten önce hem de sonra elini yıkamalı, tuzu tatmalı, sonra da elhamdülillah *demelidir.*) (MM-298)
- (7) “ħadış naşğa *uygu* koğuban ‘aқıl/içi ħavfı birle sêzip cān yürek.” (Allah korkusuyla can ve yürek kendinden geçip aklı koyup hadis ve nassa *uymalıdır.*) (MM-331/3,4)
- (8) “açılmağ kerekse saña bu beyān/sivallahdın özünj tamām *üzgü-sén*.” (Bu sözün sana açıklanması gerekirse Allah’tan başka her şeyden kendini *soyutlamalısın.*) (MM-370/3,4)
- (9) “belā kağğu *yutgu* sezā bolğuğa/têlim *tatgu* açığ meze bulğuğa.” (Uygun olması için bela ve kaygı *çekmelidir.* Lezzet bulmak için birçok acının tadına *bakmalıdır.*) (MM-374/1,2)
- (10) “bu ebyātlar atı Mu’înü’l-Mürîd/êşit bil ‘amel kıl bu tevfiğ mezid/bu küç yêtmişinçe yarağ *kılğu* cehd/hidāyet bërür ol ħamidün mecid.” (Bu beyitlerin adı Mu’înü’l-Mürîd’dir. Dinle, öğren, amel kıl; Allah’ın yardımı çoktur. Güç yettiği kadar içtenlikle hazırlık *yapmalı*; Hamid ve Mecid olan Allah doğru yolu gösterir.) (MM-405/2)

3.1.1.1.2. -{Ø} Sıfır Biçimbirim

Sıfır biçimbirim yüzey yapıda görülmeyen, ancak dil sisteminde var olduğu ve bir işlevi üstlendiği kabul edilen birimleri ifade eder. O birimlerin ortak göstergesidir (Aydın, 2012: 169). Genel olarak geleneksel dilbilgisinde emir kipi işleviyle öne çıkan birimin HT’de zayıf zorunluluk kodlayabildiği tespit edilmiştir. (12)’deki “selim tur mürid” (mürit selim ol(malısın)) ifadesi, müridin yapması gerekeni zayıf bir yaptırımla ifade etmektedir.

- (11) “kêlür bolsa şeyh hıdmetingä mürid/selām şeyhdin ister bulur köp mürid/körüşmişde şeyhni katığ *kısmagü*/körüsmek bilür şeyh *selim tur* mürid.” (Mürit, şeyhin huzuruna gelince, şeyhten

selam isteyen çok sayıda mürit bulur. Görüşürken şeyhi çok sıkmamalı, şeyh görüşmeyi bilir, mürit *selim ol(malısın).*” (MM-288)

3.1.1.1.2. Sözlüksel İşaretleyiciler

3.1.1.1.2.1. Kiplik Fiiller

Harezmi Türkçesinde zayıf zorunluluk bildiren kiplik fiil, *kerek-* fiilidir. “*Kerek*” kelimesi, Eski Türkçeden bu yana izlenebilmektedir. Tarihî dönemlerde hem isim hem de fiil formuyla dikkat çekmektedir. Bugün Türkiye Türkçesinde de isim ve fiil formunda işlek olarak kullanılmaktadır: gerek(siz/li), gerekiyor vb. (bkz. Turan, 1998: 253). Harezmi Türkçesinde de *kerek-* fiilinin kiplik görevlerle sık sık işletildiği görülmektedir.

kerek- fiili aşağıdaki örneklerde zayıf zorunluluk bildirmektedir. (14)’teki “aşıllar haseddin *kerek* muttaşı.” ifadesi kitabın yazarının insanlara söylediği bir düsturdur. Akıllı kişiler kıskançlıktan sakınmadığı durumda zayıf bir yaptırımla karşılaşacaktır. Dolayısıyla zorunluluğun derecesi düşüktür. Eğer “Kişi kıskanç olursa cennete giremez, kıskanç olmayın.” şeklinde bir ifade olsaydı burada güçlü zorunluluktan bahsetmek gerekirdi. Eğer eyleyici, kendi kararı ve içten gelen isteğiyle “İyi insan olabilmem için kıskançlıktan sakınmam gerekir.” deseydi burada gereklilik kipliğinden söz edilirdi.

(12) “köñül birle taşdıķ *kerek* bil burun.” (Bil ki, önce gönül ile tasdik etmek *gerekir.*) (MM-19/1)

(13) ““aşıllar haseddin *kerek* muttaşı.” (Akıllı kişilerin kıskançlıktan sakınmaları *gerekir.*) (MM-52/4)

(14) “on êkki farizâ alıñ bu sebaķ/bilip munı mü’min *kerek* turģu saķ.” (Bu ders on iki farzdır; inanan kişilerin bunu bilmesi *gerek* ve onlar uyanık olmalıdır.) (MM-66/1,2)

(15) “zekât kimge bẽrmek *kerek* bil revâ.” (Zekâtı kime vermenin uygun olduğunu bilmek *gerekir.*) (MM-230/1)

(16) “ma’lũm boldı kim kũlķa ni’met şũkr *kerek*, miñnet içinde şabr *kerek*.” (Malum oldu ki kulun nimete şükür etmesi *gerek*, mihnet içinde sabır etmek *gerek.*) (KE-T161b/15)

Daha önce yapılan çalışmalarda Manap (2013: 91) *kerek-* fiilinin Eski Türkiye Türkçesinde düşük gereklilik işaretlediğini, Kamacı Gencer (2018a: 114) Dede Korkut metinlerinde gereklilik bildirdiğini, Çetin (2011: 32) Türkiye Türkçesinde çoğunlukla düşük gereklilik kodladığını tespit etmiştir. Düşük gereklilik, zayıf zorunluluk olarak değerlendirilebilir.

3.1.1.1.3. Biçimsel-Sözdizimsel İşaretleyiciler

Harezmi Türkçesinde zayıf zorunluluk kipliği dört farklı biçimsel-sözdizimsel işaretleyici ile işaretlenmektedir: *-gU kerek*, *-gli kerek*, *-mAḡ kerek*, *-sA kerek*. Bu işaretleyicilerde “*kerek*” tekrarlanan unsurdur.

Fiilden isim yapan *-gU* ekinin tarihî lehçelerde çeşitli unsurlarla kullanılarak farklı fonksiyonları üstlendiği görülmektedir. Metinlerde *-gUḡI*, *-gUUIk* ekiyle genişletildiği veya *kerek* ile morfosentaktik bir yapı oluşturduğu art-zamanlı olarak izlenebilir. Mansuroğlu, *-gU*’nun *kerek* ile oluşturduğu yapının “istem, gereklilik, maksat, gelecek zaman kipi” gibi birbirinden çok uzak anlamları bildirebildiğine temas eder (Mansuroğlu, 1953: 341). Harezmi Türkçesinde de bu yapının zayıf zorunluluk işaretleyebildiği görülmektedir. (18)’deki örnekte *-gU kerek* yapısında *kerek* fiilinin öne gelerek *kerek turḡu* biçiminde kullanıldığı da tespit edilmiştir:

(18) “on êkki farizā alıḡ bu sebaḡ/bilip munı mü’min *kerek turḡu* saḡ.” (Bu ders on iki farzdır; inanan kişilerin bunu bilmesi gerek ve onlar uyanık *olmalıdır*.) (MM-66/1,2)

(19) “şēşip bêlni andın körüşḡü *kerek*/körüşse köküzni sürüşḡü *kerek*/arıḡ i’tikād körklü ādāb bile/kiriben bu yolḡa yörüşḡü *kerek*.” (Beli çözüp ondan sonra görüşmek *gerek*. Görüşürken göḡsü birbirine sürmek *gerek*. Temiz itikat ve güzel edeple bu yola girip yürümek *gerek*.) (MM-289)

(20) “bu söz anıḡ üçün turur kim çıḡay kelse yüz öḡin çevürmegü *kerek*, açıtmaḡu *kerek*.” (Bu söz onun içindir ki fakir gelse yüzünü başka yöne çevirmesi *gerek*, yüz ekşitmesi *gerek*.) (KT-310b/5)

HT’de zayıf zorunluluk işaretleyicisi olarak kullanılan eklerden biri, *-gU kerek* yapısına koşut olan *-gli kerek*’tir. Köktürkçe’den beri varlığı bilinen *-gli* ekinin, “Köktürkçe, Uygur ve Çağatay Türkçesinde sadece sıfat-fiil; Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde sıfat-fiil ve isim-fiil; Kıpçak, Eski Anadolu ve Türkiye Türkçelerinde ise sıfat-fiil ve yapım eki fonksiyonlarını icra ettiği belirlenmiştir.” Ekin, tarihî şivelerden itibaren genellikle fiilimsi eklerine dâhil edildiği ancak yer yer fiilin anlamını değiştirerek yapım eki görevini de üstlendiği görülmektedir (Topçu, 2012: 36).

(21) “bu ‘âlem kitāb ol oḡuḡlı *kerek*/açuk ḡaḡ açıp köz bakıḡlı *kerek*/cemāli cihānda kün aydın açuk/veli öz ḡicābdın çıkıḡlı *kerek*.” (Bu âlem bir kitaptır, bunu okumak *gerek*. Açık yazıya göz açıp bakmak *gerek*. Yüz güzelliḡi cihanda güneş ve aydan daha parlaktır fakat kendi perdesinden (örtüsünden) çıkması *gerekir*.) (MM-338)

Türkiye Türkçesinde de işlek olan *-mAḡ kerek* yapısı HT’de zayıf zorunluluk işaretleyen bir başka yapıdır. Örnekler incelendiğinde toplumsal kurallar ve yazarların iletmediği dini kurallarla ilgili dış otorite yönlendirmelerinin olduğu görülür:

(22) “*kerek* êrse êkki ajunda amān/küdeşmek *kerek* ḡul arıḡlık yolu.” (Eğer kişi her iki dünyada esenlik dilerse temizliğe dikkat *etmelidir*.) (MM-84/3,4)

(23) “süḡük şar sızurmaḡ *kerek* bir beyān/açılsa bu yolda saḡa bolsa san/tümen miḡ bile aḡu yutḡu *kerek*/kêḡin dost yönindin açılsa nişān.” (Bir söz söylemek için, kemik ve zar eritmek *gerekir*. Bu

yolda sana bir ün, şöhrət açılrsa, binlerce ağı yutmaq *gerekir*. Sonra dost yönünden nişan açılacaktır.) (MM-317)

(24) “uluğluq taqı ‘izzet Haq te’ālā hażratında üküş māl birle ermez, bēglik birle ermez, ‘amel qılmaq *kerek*, nefsnı emgetmek *kerek*, taqı cāndın keçmek *kerek* dünyāda hem āhıratda ‘aziz bolayın tēse.” (Büyüklük ve yücelik Hak teala katında çok mal ile değildir, beylik ile değildir; dünyada ve ahirette aziz olayım dersin amel kılmak *gerek*, nefse eziyet etmek *gerek*, candan geçmek *gerek*.) (NF-111/6)

(25) “Haq te’ālā ne işke qodmış bolsa, ol iş içinde qatıqlanmaq *kerek*, ol işniñ ‘uhdesindin çıqmaq *kerek*.” (Hak teala ne işe koymuşsa o iş içinde uğraşmaq *gerek*, o işin sorumluluğundan çıkmak *gerek*.)” (NF-146/9,10)

(26) “qıyāmat kün bolsa āvş Haq te’ālā ol işdin su’āl qılrsa, anıñ cavābını āmāda qılmaq *kerek*.” (Kıyamet gün olsa Hak teala o işten soru sorsa onun cevabını hazır etmek *gerek*.)” (NF-146/11)

(27) “bu hañunlar ara ‘adl qılu bilse. Birke ton opraq taqı nafaqa neteg qılrsa, taqı biringe andağoc qılmaq *kerek*; taqı biri qatında neçe kün tursa, taqı biri katında ança kün turmaq *kerek*. ... Eger hañunlar ara tüzlük qılu bilmese, bir hañunğa qanā’at qılmaq *kerek*.” (Bu kadınlar arasında adalet sağlayabilse. Birine eskimiş elbise, nafaka ne kadar yaptıysa diğerine de öyle yapmak *gerek*; birinin yanında ne kadar gün durursa diğerinin yanında da o kadar gün durmak *gerek*. ... Eğer kadınlar arasında eşitlik sağlayamazsa bir kadına kanaat etmek *gerek*.) (NF-192/13,14,15)

(28) “hemişe qadğu birle, köz yaşı birle, bağır başı birle tünle oyağlıq birle, kündüz rüza birle ‘ömrini keçürmek *kerek*, tēdi.” (Her zaman kaygıyla, gözyaşıyla, ciğer yarasıyla gece uyanıklık ile, gündüz oruç ile ömrünü geçirmek *gerek*, dedi.) (NF-236/14,15)

(29) “bu namāz işini iñen mühim tutmaq *kerek*. Mu’mın ve muvañhid bolğan namāz qadğusını yemek *kerek*.” (Bu namaz işini çok önemli tutmak *gerek*. Mümin ve tevhid eden kişinin namaz kaygısını duyması *gerek*.) (NF-240/13)

(30) “bu hec qılmaq içinde oğul kızdın taqı ehldin taqı yaq yawuqlardın, cümlesidin kesilmek *kerek*, cümlesi firqatınğa taħammul qılmaq *kerek*. Andın soñ üküş māl harc qılmaq *kerek*. Andın soñ nefske ağır meşaqatlar taqı emgekler yüklemek *kerek*. Andın soñ cāndın taqı keçmek *kerek*.” (Bu haccı yapmak için oğul kızdın, eşten, yakın eş dostlardan, hepsinden ayrılmak *gerek*, hepsinin ayrılığına tahammül etmek *gerek*. Ondan sonra çok mal harcamak *gerek*. Ondan sonra nefse ağır meşakkatler ve zorluklar yüklemek *gerek*. Ondan sonra candan da geçmek *gerek*.) (NF-270/4,5,6)

(31) “ēkinçi yol haqqı ol turur kim bir mu’mın sizlerke salām qılrsa, aña cevāb qaytarmaqıñız *kerek*.” (İkinci yol hakkı odur ki bir mümin sizlere selam verse ona cevap vermeniz *gerek*.) (NF-305/7)

(32) “ma’lūm boldı kim tilek tilese namāz kılgandın soñ mihrābda tile[mek] *kerek* ve mihrābğa bağıp turmaq *kerek*.” (Malum oldu ki namaz kıldıktan sonra dilek dilese mihrapta dilemek *gerek* ve mihraba yönelmek *gerek*.) (KE-167v/8)

HT’de zayıf zorunluluk bildirmek için tercih edilen bir başka yapı -sA *kerek*’tir. İncelenen metinlerde bu yapının sadece MM’de kullanıldığı ve *kerek fiil*+sA biçimini aldığı görülmektedir:

(33) “açsun allah beşāret közin/muñib nev-niyāzlıq mürid şeyhine/*kerek* kılsa teslim kēcip öz özin.” (Allah, kalp gözünü açsın. Muhip, yalvarmaya yeni başlamış olan mürit kendinden geçip şeyhine teslim olsa *gerek*.) (MM-267)

(34) “bu yol içre sēn mēnlik[i] kıysa-sēn/sēniñ birle anı muñāl bulsa-sēn/özünđin üzülgün açılsun hayāt/tiriğ ērken evvel *kerek ölse-sēn*.” (Bu yolda benliğini bırakmalısın. Kendi benliğine onu bulman imkânsızdır. Kendinden geç, hayat açıl; daha diri iken *ölmen* *gerekir*.) (MM-269)

(35) “sülük birle meczûb bolur muhtedâ/icâzetlîğ érse revâ iktida/ya meczûb [u] sâlik *kerek uysa-sên/bu êkki biliğ muhtedâ mühtedâ.*” [Meczip kişi sülük (tarikât) ile şeyh olur. Eğer izin olursa o uyar (uyan kişi olur). Gerek meczup gerek salik (olsan da) ona *uymalısn.* Bilin ki ikisi de tarikata giren ve hidayete eren kişilerdir.) (MM-304/4)

3.1.1.1.4. Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı İşaretleyiciler

Harezmi Türkçesinde zayıf zorunluluk bildirdiği tespit edilen bir yapı da *fiil-mAk-dIn çara yoq* yapısıdır. Bu yapı belli bir durum veya olayın *gidişatıyla ilgili olarak seçeneksizliği* ifade eder ve tek seçeneğin zorunluluğuna atıfta bulunur. Eyleyicinin eylemi gerçekleştirmemesi hâlinde nasıl bir yaptırımla veya sonuçla karşılaşacağı ise kiplik çeşidini belirler. (36)’daki örnekte eyleyicinin verilen işi kabul etmeme seçeneği vardır. Ancak konuşucudan yani toplumdaki kişilerden tepki alacağı gerekçesiyle işi kabul etme yönelimi vardır. Bu nedenle *çare yoq* ifadesiyle dış otorite tarafından zayıf bir zorunluluk altında olduğu anlatılmaktadır.

(36) “Abū Bekr razhu maña üküş vaşıyyatlar qıldı kim bu işni qabûl qılğıl tēp, hem tüş taqı kördüm, tēdi. Ol tüşni barçağa eşittürdi. Ėmdi neteg qılaym? Qabûl qılma*dın çāra yoq*, tēdi.” (Ebu Bekir razhu, bana çok vasiyetler etti ki bu işi kabul et diye, hem düş de gördüm dedi. O düşü herkese duyurdu. Şimdi nasıl kabul etmeyeyim? Kabul etmekten başka *çare yok*, dedi.) (NF-105/9)

3.1.1.2. Güçlü Zorunluluk Kipliği

Güçlü zorunluluk kipliği, kişiye güçlü dış otoriteden bildirilen, bürokratik, hukuki, dinî vb. kurumsal yaptırımlarla sonuçlanabilecek, yaptırımı yüksek zorunlulukları kapsar. Kamacı Gencer, güçlü zorunluluk ile zayıf zorunluluk arasındaki farkı, zorunluluğu yükleyen otoriteyi net çizgilerle belirleyerek ortaya koyar. Ona göre toplumsal, dinî, ahlaki kurallar bireye zayıf zorunluluk anlamı yüklerken bürokrasi ve hukuk güçlü zorunluluk yükler (2022: 797-798). Bununla birlikte kuralların yaptırım gücünün denk olduğunu söylemek mümkün değildir. Bir dini kural güçlü, diğeri zayıf yaptırıma sahip olabilir. Bu nedenle keskin kurumsal hatlarla zorunluluk ayrımının yeterli olmadığı düşünülmektedir.

3.1.1.2.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler

Harezmi Türkçesi metinlerinde “-ğU, -GAy” biçimbirimsel işaretleyicilerinin güçlü zorunluluk kipliğini kodladığı görülür.

3.1.1.2.1.1. -ğU

Harezmi Türkçesi metinlerinin çoğunluğunu dinî içerikli metinler oluşturmaktadır. Bu metinlerde İslam dinindeki farzlara dair ifadelerin güçlü zorunluluk kodladığı görülmektedir. Eklerin

çok işlevliğinin bir göstergesi olarak *-gU* ekinin HT’de zayıf zorunluluğun yanı sıra güçlü zorunluluğu da işaretlediği tespit edilmiştir.

(1) “eger bolsa *tutğu* kişi himmeti/biliş şek küninde oruç niyyeti.” (Şüphe gününde kişi oruca niyet etmişse onu *tutmalıdır*.) (MM-163/1,2)

(2) “bilezük yüzük yâ kırağdın nişāb/ısırga ya şāmūşalardın hisāb/kılıp *bérgü* bu cümlesindin zekāt/eger bērmes ērse tükenmes ‘azāb.” (Bilezik, yüzük, inci, küpe ve takıların nisabı hesaplanmalı ve bunların hepsinin zekātı *verilmelidir*. Eğer vermezse onun için bitmez azaplar vardır.) (MM-192)

(3) ““öşür *bérgü* ‘öşri eger bolsa yēr.” (Bir kişinin eğer öşür verecek kadar arazisi varsa o, öşür *vermelidir*.) (MM-198/1)

(1)’de *oruç tutmalıdır*, (2)’de *zekāt vermelidir*, (3)’te *öşür vermelidir* ifadeleriyle farz olan ibadetlere dair güçlü zorunluluk kipliği işaretlenmiştir. Bunlar dinen koyulmuş kurallardır ve yapılmadığı takdirde dinî ve ayrıca toplumsal yaptırımlarla karşılaşılır. Bu yaptırımlar bazen sözcede bulunur. (2)’de zorunluluğun “eğer vermezse onun için bitmez azaplar vardır” yaptırımıyla birlikte verildiği görülmektedir.

3.1.1.2.1.2. -GAy

Gelecek zamanı ifade etmek için kullanılan -GAy ekinin *olasılık, niyet, tahmin ve emir* gibi kiplik işlevleri de bulunmaktadır (Jang, 2020b: 104). Gelecek zaman işaretleyicilerinin kiplik potansiyeli olduğu bilinmektedir. Torun (2013), “*Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri*” kitabıyla bunu monografik olarak ele almıştır. Gelecek zaman eklerinin kiplik işlevleri arasında zorunluluk da vardır. Nitekim Çetin, Türkiye Türkçesinde -AcAk ekinin yüksek gereklilik (zorunluluk) bildirebileceğini ifade etmiştir (2011: 28). Örnekler incelendiğinde HT’de paralel olarak -GAy ekinin de güçlü zorunluluk kodladığı görülmüştür:

(4) “rükū’ kalsa rek’at *kétürgey* tamām/kerek münferid muktedi yâ imām.” (Eğer rükū yapmamışsa, kişi ister yalnız olsun ister imama uysun, o rekātı yeniden *kılacak*.) (MM-146/1,2)

(5) “biliş rek’at içre rükū’ hükmi tēg/*kétürgey* bu rek’at unutsa kıyām.” (Bilin ki, kişi eğer kıyāmı unutsa, bu, rekātındaki rükū hükmü gibidir, o rekātı yeniden *kılacaktır*.) (MM-146/3,4)

(6) “kūnūt kalsa aṅsa rükū’da kişi/kayıtmazdın *urğay* sūcūdğa başı.” [Kişi rükūda iken Kunut dualarını okumadığını hatırlarsa geri dönmeden (kıyamda-ayakta-durmadan) secdeye *varacak*.] (MM-151/1,2)

(7) “tēweler taş otlagda yayı kışı/nişāb bolsa *bérgay* zekātın kişi” (Dışarıdaki otlakta yaz kış otlayan deve sayısı nisaba ulaştığında sahibi onların zekātını *verecektir*.) (MM-204/1,2)

(8) “eger bolsa altmış bu uylar sanı/tebi’ êkki *bergey* eye bolğanı/takı bolsa yétmiş müsinne tebi’/*bérilgey*” (Eğer sığırların sayısı altmış ise sahibi iki tane deve zekāt *verecek*. Eğer sığırların sayısı yetmiş ise bir müsinne, bir deve zekāt *verilecek*.) (MM-221)

Örneklerde verilen “*rekâtı yeniden kılacak, secdeye varacak, zekâtını verecek*” ifadelerinde -GAy ekinin dini kuralları iletirken zorunluluk ifadesi aktardığı görülmektedir. Burada da otorite tarafından söylenenler, eyleyici tarafından yerine getirilmediğinde dini yaptırımlar olacaktır.

3.1.1.2.2. Sözlüksel İşaretleyiciler

Harezm Türkçesi metinlerinde “*kerek-, farz qıl-, fariza bol- ve fariza, vacib*” sözlüksel işaretleyicileri güçlü zorunluluk kipliğini kodlamak için kullanılmıştır.

3.1.1.2.2.1. Kiplik Fiiller

HT’de güçlü zorunluluk bildiren kiplik fiiller; *farz qıl-, farz bol- ve kerek-*’tir. Arapça kökenli olan *farz* kelimesinin dinî metinlerde çoğunlukla “Bir ibadeti veya itaati emretmek (Penrice, 2020: 243)” anlamıyla kullanıldığı görülür. İmam Şafii, farzı “insanların tabi olmaları gereken, Allah’ın hiçbir mükellefe muhalif davranma yetkisi vermediği hüküm” olarak tanımlamıştır (akt. Ak, 2007: 31). Kelime bu anlamı itibarıyla zaten içinde zorunluluk yargısı taşımaktadır. İncelenen metinlerde de *farz* kelimesinin *qıl-, bol-* fiilleriyle birleşerek dini yükümlülükleri otoriteden alıcıya güçlü zorunluluk kipliğinde ilettiği görülmektedir.

(9) “uluğ yunuğ érge *bolur farz* kaçan/körer bolsa tüşep yerinde nişân/ekinçi bu şehvet ata çıkmakı/taķı hatne satħaşmakı bil hemân.” (Erkekler düşte ihtilam olup giysilerinde meniden bir iz görürlerse, ikinci olarak meni çıkarsa ve cinsel ilişkide bulunurlarsa gusül abdesti *farz olur*.) (MM-89)

(10) “andın soñ Haq te’âlâ hıṭâb kıldı: Yâ Muḥammed, saña ellig namâz *fariza qıl*duq tün kün içinde. Barğıl, bu ellig namâznı ummatıñqa fermânlağıl! tēp hıṭâb keldi.” (Ondan sonra Hak teala hitap etti: “Ey Muhammet, sana gece gündüz içinde elli namaz *farz kıldık*. Git, bu elli namazı ümmetine fermanla!” diye hitap geldi.) (NF-58/10)

(11) “Haq tvṭ qulları üze zekâtı *fariza qıl*p turur.” (Hak tvṭ kulları üzerine zekâtı *farz kıldı*.) (NF-250/3)

(12) “kaçan bu karanğulıqlardın kütuldı érse tört rek’at namâz kıldı, êkindü namâzı vaḳtı érdi, andın Mevli ta’âlâ kabul kıldı, bizge *fariza boldı*.” (Ne zaman bu karanlıklardan kurtulduysa dört rekât namaz kıldı, ikinci namazı vaktiydi, ondan Mevla teala kabul etti, bize *farz oldu*.)” (KE-156v/20)

(13) “andın soñ Resül ‘aleyhi’s-selâm êki rek’at namâz kıldı, Mekkedın hicret kılıp Medinege barıasdın êki yıl burun. Andın soñ mir’âc tüninde bu beş vaḳt namâz *fariza boldı*.” (Ondan sonra Resul ‘as iki rekât namaz kıldı, Mekke’den hicret edip Medine’ye varmadan iki yıl önce. Ondan sonra Miraç gecesinde bu beş vakit namaz *farz oldu*.) (KE-194v/8)

(14) “yarlığ keldi: ey Muḥammed, saña ellig namâz *farz kıldım*.” (Ferman geldi: “Ey Muhammet, sana elli namaz *farz kıldım*.”) (KE-213v/7)

(15) ““ömri içinde bir hac keltürmekni *farz kıldım*. (Ömür içinde bir hacca gitmeyi *farz kıldım*.) (KE-213v/14)

(16) “İdi kim bizni balçıkđın yuğurđı/maña kulluk kılıñ tiyü buyurđı/kamuğka hığmatını *farz kıldı*/cezāsını öziñe *karz kıldı*.” (Allah ki bizi çamurdan yoğurdu, bana kulluk edin diye buyurdu. Herkese hizmeti *farz kıldı*, cezasını kendine borç kıldı.) (HŞ-80/5)

kerek- fiili zayıf zorunluluğu işaretlemele birlikte bağlamına göre güçlü zorunluluğu da işaretleyebilmektedir. Örneklerde geçen “*niyet etmek gerekir, zekât vermek gerekir*” ifadeleri İslam dininin *kati kurallarını* yansıttığı için güçlü zorunluluk kategorisinde ele alınmıştır:

(17) “*każā nezr-i muṭlaḳ ya şavm-ı zıhār/ya keffāret oşbu oruç kim tutar/tañ atmazdın aşnu kerek niyyeti.*” [Kaza orucu, adak orucu, zıhar orucu (iki ay arka arkaya tutulur) veya kefarete orucunu kim tutarsa tan atmadan önce niyet etmesi *gerekir*.] (MM-167/1,2,3)

(18) “*zekāt ėkki hıḳḳa bėrilse kerek/eger bolsa toḳsan taḳı bir tēwe.*” (Develerin sayısı doksan bire ise dört yaşında iki devenin zekāt verilmesi *gerekir*.) (MM-210/3,4)

3.1.1.2.2.2. Kiplik İsimler

farıza ve *vacib* isimleri cümlede *tur-*, *ir-* ile çekime girerek veya bu unsurlar olmadan güçlü zorunluluk bildirebilmektedir. Cessas, *el-Fusūl fi'l-usūl* adlı eserinde, *vacip* terimini “mükellefin yapmakla sevabı, terk etmekle cezayı hak ettiği fiil” olarak tanımlamış ve “Farz icap mertebelerinin en üstünde olan şeydir. Vâcip ise farzın altında bir mertebede yer alır (akt. Barış, 2021: 19-20).” diye eklemiştir. Farzın ve vacibin uygulanmamasının gerektirdiği ceza, zorunluluk semantiği ile örtüşmektedir.

(19) “*otur orta ḳa’de ḳunūtnı oḳı/vitir içre vācib turur ay aḳı.*” (Ey cömert kişi! Namazda oturmak, vitir namazında Kunut duasını okumak *vaciptir*.) (MM-109/1,2)

(20) “*kētürmeklik erkānlarını tamām/namāz içre vācib ėrūr muttaḳı.*” (Ey Allah’tan korkan kişi! Namaz içindeki rükünleri yerine getirmek *vaciptir*.) (MM-109/3,4)

(21) “*teşehhüd oḳımaḳ soñ otruş bile/vacib ol ḫaḳıḳat vacib tutḡıla.*” (Namazda son oturuşta Ettehiyyatü’yü okumak *vaciptir*, gerçek vacipleri yerine getir.) (MM-110/1,2)

(22) “*taḳı tekbirāt ‘ıyd namāzında hem/kētürmek vacib ol munı keḳ bile.*” (Bayram namazında tekbirler getirmek de *vaciptir*, bunu iyi bil.) (MM-110/3,4)

(23) “*taḳı ḫufye cehren oḳımaḳ imām/vacib bil yerinde imāmḡa mūdām.*” (İmanın gerekli yerlerde yüksek sesle veya gizli okuması *vaciptir*.) (MM-111/1,2)

(24) “*rūkū’ bil farıza ḳunūt vācib ol.*” (Bil ki, rükū *farzdır*, Kunut ise *vaciptir*.) (MM-151/3)

(25) “*uluḡ yunuḡ içre yumaḳ cümle ten/farıza aḡız hem burun yayḡa-sēn.*” (Gusül abdestinde bütün vücudu yıkamak gerekir. Ağız ve burnu yıkamak *farzdır*.) (MM-87/1,2)

(26) “*zekāt bil farıza namāz rüze tēḡ.*” (Bil ki zekāt; namaz ve oruç gibi *farzdır*.) (MM-186/1)

(27) “*Tevrit şeri’atinde taḳı öñin yalavaḳlar şeri’atinde andaḡ turur kim bu ikindü namāzı anlarınñ üze farıza irdi bizke farıza bolmış tēḡ.*” (Tevrat şeriatında ve diğer peygamberlerin şeriatında öyledir ki bize farz olduğu gibi bu ikindi namazı onların üzerine de *farzdı*.) (KT-12a/13)

(28) “müfessirler andağ aymışlar kim şalāt-u vustā ikindü namāzı turur tip. Süleymān üze bu namāz *farīza irdi*.” (Tefsirciler öyle söylemişler ki “salat-ı vüsta” ikinci namazıdır. Süleyman üzerine bu namaz *farzdt*.) (KT-12b/7)

(29) “ēmdi bu bēş namāz *farīza turur*; farīzası sābit turur Qur’ān birle hem taqı ḥadiş birle hem taqı icmā-i ummat birle.” (Şimdi bu beş namaz *farzdır*; Kuran ile, hadis ile, büyük fakihlerin sözleriyle farz olduğu sabittir.) (NF-240/12)

(30) “Peygāmbar ‘as ḥabar bērü yarlıqar: Ḥalālını istemek *farīza turur* tegme bir er üze taqı tegme bir tişi üze.” (Peygamber ‘as haber verip bildirir (buyurur): “Helali istemek her bir erkek ve her bir kadın üzerine *farzdır*.”) (NF-293/17)

3.1.1.2.3. Biçimsel-Sözdizimsel İşaretleyiciler

Harezm Türkçesinde güçlü zorunluluk kipliği, *-gU kerek*, *-mAk kerek* biçimsel-sözdizimsel işaretleyicileri ile işaretlenmektedir. Türkiye Türkçesinde *-mAk gerek*- yapısını değerlendiren Çetin (2011: 45), yapının düşük gereklilik kodladığını, ancak dil içi ve dil dışı bağlamla *yüksek gereklilik* yanında istek, uyarı, tereddüt, ihtimal gibi kiplik anlamları da kodlayabildiğini belirtir. Fiilden isim yapım eki olan *-mAk* ve *-gU* ekinin kerek sözcüğüyle birleşmesinden oluşan *-mAk gerek* ve *-gU kerek* yapıları da zayıf zorunluluk yanında, bağlamla HT’de güçlü zorunluluk kodlayabilmektedir:

(31) “karın arka tiz birle örtmek *kerek/eger* bolsa bende nē türlüg tişi.” (Köle yahut ne türlü kadın olursa olsun, karın, sırt ve dizini *örtmelidir*.) (MM-72/3,4)

(32) “erlig ḥatun zinā qılsa taqı tanuqlar tanuqluq bērseler yā taqı özleri tōrt qata iqrar qılsa, Tanrı te’ālā hükmi ol turur kim anlarını taşılayı öltürmek *kerek*.” (Kocası olan kadın zina yapsa ve tanıklar tanıklık yapsalar ya da kendileri dört defa kabul etse Tanrı teala hükmü odur ki onları taşılayarak öldürmek *gerek*.) (NF-347/15)

(33) “yana gıybat qılmaqđın saqlanmaq *kerek*, anıñ üçün kim gıybat qılmaq uluğ yazuqlardın turur.” (Yine gıybet yapmaktan sakınmak *gerek*, onun için ki gıybet yapmak büyük günahlardandır.) (NF-384/4)

(34) “kim kim bulmasa bir baş qarabaş rüze tutğu *kerek* iki ay ulam mundın aşnu kim sıkışsalar kim kim yarağı yitmesē *yitürmeki kerek* altmış miskinniñ.” [Kim (köle azat etme imkânı) bulamazsa, eşine dokunmadan önce art arda iki ay oruç *tutmalıdır*. Kimin de buna gücü yetmezse altmış fakiri *doymalıdır*.] (KT-199a/3,5)

3.1.1.2.4. Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağlantılı İşaretleyiciler

HT’de güçlü zorunluluk işaretleyen sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağlantılı işaretleyici olarak *andağ kerek kim* yapısı tespit edilmiştir. “Kim” bağlacı Orhun Yazıtları’nda bulunmaz. Ancak Uygur Türkçesi döneminde vardır. Karahanlı Türkçesi döneminde ise “kerek kim” yapısı da görülür (Sarı, 2014: 120)

(35) bu kaç neng *kerek kim* atansa ḥacib / kişi başlasa yolka öngdün keçip (Hacib olmak ve öne geçip insanlara yol göstermek için şu birkaç şey lazımdır.)

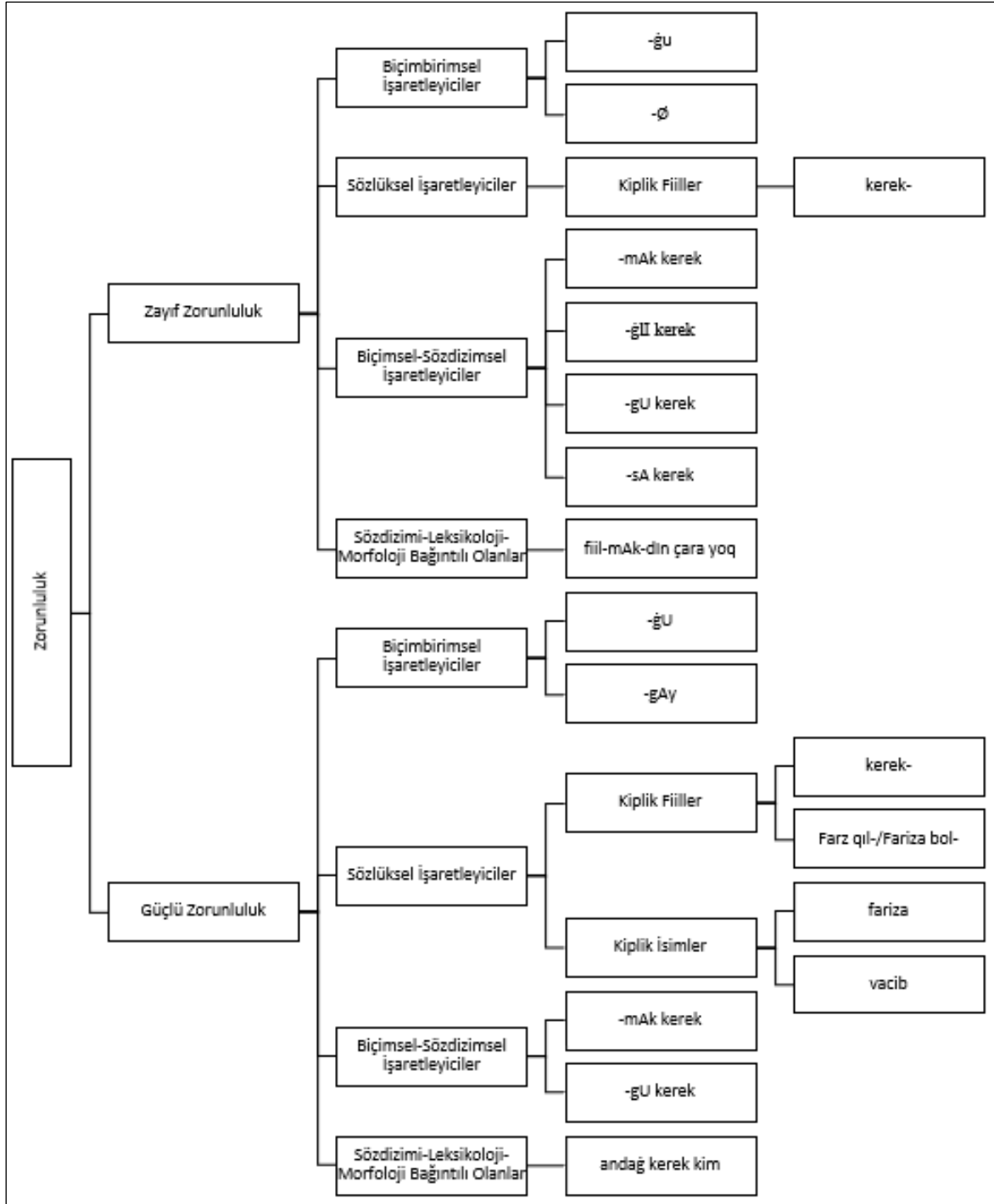
(36) uluğlar *kerek kim* kiçigke sêlam / aşundursa ötrü bolur iş tāmam (Büyüklerin küçüklere selam vermesi lazımdır ve böylece işler yoluna girer.)

“*andağ kerek kim*” ise “*kerek kim*”in zarfla genişletilmiş biçimidir. Harezmi Türkçesi Kuran Tercüme’sinde yapının güçlü zorunluluk işaretlediği tespit edilmiştir. (37)’de “*öyle gerek ki... söyleyeceksin*” ifadesiyle dini kurum tarafından ortaya konulan bir zorunluluktan bahsedilmiştir. Burada Hz. Muhammet’in bir iş için kesin konuşması ve “inşallah” dememesi üzerine Cebrail, Allah’tan bir ayet getirmiş ve dini bir zorunluluğu bildirmiştir.

(37) “sen ayding yarın aygay men takı inşallah aymading...ni kim kılsang sen yarın *andağ kerek kim* aygay sen bu iş kılgay men yarın inşā’allāh.” ((Yahudilere) yarın (cevapları) söyleyeceğini dedin ve inşallah demedin. Ne iş yaparsan yap *öyle gerek ki* sen “Bu işi yarın yapacağım inşallah” diye söylemelisin.) (KT-78b/11)

Tablo 13: Harezmi Türkçesinde Zorunluluk Kipliği İşaretleyicileri

3.1.2. İzin Kipliği

Deontik (yükümlülük) sözcüğünün kökeni Yunanca “deon” sözcüğüne gitmektedir. Deon, “bağlayıcı veya düzgün” anlamlarına gelmektedir (Hilpinen, 2017: 159). Yükümlülük, Türkçe Sözlük (2011: 2625)’te “yapılması zorunlu olan iş veya bir işi yapma zorunluluğu, yükümlülük, yüküm, mükellefiyet, mecburluk, mecburiyet” olarak tanımlanmaktadır. Yükümlülük, kiplik terim

olarak ise bir olayı “yüklenme/üzerine alma” konusunda birini/birilerini yasaklama ve birine/birilerine izin verme gibi tutumlara karşılık gelmektedir (Frawley, 2009: 384-385). Dolayısıyla “izin (verme)” de yükümlülük kipliği kapsamına girmektedir.

Palmer çalışmasında yükümlülük kipliğinin iki tipolojik kategorisinden birinin izin kipliği olduğunu söylemiştir (2001: 9-10). *The Modal Confusion: On Terminology and the Concepts behind It* adlı çalışmasında izin ve istek kipliklerinin ilişkisini ele alan Nuyts (2005: 9), izin kipliğini istek kipliği ile ilişkilendirmiştir (bkz. Kamacı Gencer, 2018b: 935).

Palmer, sınıflamasında izin kipliğinde herhangi bir alt başlıklandırma yapmamıştır (2001: 9-10). Kamacı Gencer ise koşula bağlı izin, koşula bağlı olmayan izin ve isteğe bağlı olmayan izin olarak üç alt başlık belirlemiştir (2018a: 103). HT metinleri incelendiğinde Kamacı Gencer’in tasnifi temelinde ancak birtakım farklılıklar dâhilinde izin kipliğinin iki alt başlık altında ele alınabileceği görülmüştür. Taleple gerçekleşen izinler *İsteğe Bağlı Olan İzin Kipliği*, herhangi bir talep ifadesini takip etmeyen izinler *İsteğe Bağlı Olmayan İzin Kipliği* başlığına alınmıştır. İsteğe Bağlı Olan İzin Kipliği de kendi içerisinde iki alt başlığa ayrılmıştır. Bir koşula bağlı izin verilmesi söz konusuysa *Koşula Bağlı Olan İzin Kipliğinden*, herhangi bir koşul olmadan izin verilmesi söz konusuysa *Koşula Bağlı Olmayan İzin Kipliğinden* söz edilmiştir. İzin kipliklerinin tüm kategorilerinde Frawley’in işaret ettiği gibi izin veren kişi statü olarak her zaman üstte yer alır. Aşağıda alt başlık ayrımlarının daha iyi anlaşılması için hem Türkiye Türkçesi hem de Harezmi Türkçesinden örnekler verilmiştir:

- (1a) -Sizinle gelebilir miyim? -*Eğer annen ve baban izin verirse bizimle gelebilirsin* (koşula bağlı olan izin).
- (1b) Abū Sa’id-i Ḥudrī raḏhu aydı: ... yā Resūlallāhi, könlüm andağ tileyür kim sizin birle gazātqa barsam, kāfırlar birle uruşsam, gazılar şavābını ḥāşil qılsam ve eger taqı ölsem, şehidler şavābını ḥāşil qılsam, tedi. ... Peygāmbar ‘as aydı: Andağ erse, qaytgıl taqı ataṇ anaṇdın destūr tilegil, eger destūr bērseler, *kelgil* taqı benim birle cihād *qılğıl*. (Ebu Said-i Hudri dedi ki: ... “Ya Resulallah, gönlüm öyle istiyor ki sizinle gazaya gitsem, kâfirlerle savaşsam, gaziler sevabını alsam ve eğer ölürsem şehitler sevabını alsam, dedi.” ... Peygamber ‘as dedi ki: “Öyleyse geri dön ve atandan, anandan destur iste, eğer destur verirseler *gel* ve benimle *cihat et*.”) (NF-290/4,5,6)
- (2a) - Baba ben de arkadaşlarımla gidebilir miyim? - Gidebilirsin kızım (koşula bağlı olmayan izin).
- (2b) Şālih olardın köñül kēsdi, aydı: İdiyā, maṇa destūr bērgil, barayın, ‘ālem içinde bir edgü kul tileyin, kögsümdeki muṇlarımnı aṇa ayayın. *Barğıl*, tēp yarlıg boldı.” (Salih onlardan gönlünü kesti, dedi ki: “Ey Allah’ım, bana destur ver, gideyim, âlem içinde bir iyi kul isteyeyim, içimdekileri ona söyleyeyim.” *Git*, diye ferman oldu.) (KE-36v/9)
- (3a) Asker, oturabilirsin. (isteğe bağlı olmayan izin).

- (3b) “qaçan kim keldim, Peyğāmbar ‘as’qa habar bērdim erse, Peyğāmbar ‘as sewündi, Haq te’ālāqa hamd u senā qıldı taqı cümle ħalāyıqqa *icāzat bērdi*. Ėwleringe qayıttılar.” (O zaman ki geldim, Peygamber ‘as’a haber verince Peygamber ‘as sevindi. Hak tealaya hamd ve sena etti. Bütün insanlara *izin verdi*, evlerine döndüler.) (NF-32/6)

1a, 1b, 2a ve 2b örneklerinde izin talebe binaen verilmiştir. 1a ve 1b’de görüldüğü gibi izin durumu bir şarta bağlıdır, iki örnekte de şart anne ve babanın onay vermesidir. Bu nedenle bu örnekler, *koşula bağlı izin* kategorisine dâhildir. 2a ve 2b örneklerinde izin verilirken herhangi bir koşul öne sürülmemiştir. Bu örnekler *koşula bağlı olmayan izin* kategorisine dâhildir. 3a ve 3b örneklerinde ise izin durumu isteğe bağlı değildir. İlk örnekte konuşur muhatabın talebi olmamasına rağmen oturmasına, ikinci örnekte peygamber ‘as hiçbir rica gelmeden insanların gitmesine izin vermiştir. Bu nedenle 3a ve 3b örnekleri *isteğe bağlı olmayan izin* kategorisine dâhildir.

3.1.2.1. İsteğe Bağlı Olan İzin Kipliği

İzin kavramı, Türkçe Sözlük’te “Bir şey yapmak için verilen veya alınan özgürlük; cevaz, destur, icazet, müsaade, ruhsat” olarak geçmektedir. İzin semantiği, biri otorite, diğeri bazı eylemleri otoritenin müsaadesine bağlanmış eyleyici olmak üzere iki taraf gerektirir. Otorite, eyleyiciden gelen bir talep üzerine izin veriyorsa orada isteğe bağlı olan bir izin söz konusudur.

3.1.2.1.1. Koşula Bağlı Olan İzin Kipliği

Koşula bağlı olan izin kipliğinde bir talep sonrası verilen iznin koşula bağlandığı görülmektedir. Burada konuşucu öncelikle otoriteye isteğini iletir. Otorite ise bu istek karşısında bir koşul ortaya koyar ve bu koşulun sağlanması şartıyla izin verir. HT metinlerinde otorite, koşula bağlı izin verirken *-Ø (-gıl), -ŋ/-ŋİz/-(I)ŋİAr, -sXn, -(X)r, -gA* biçimbirimlerini; *destūr bēr-, helāl* sözlüksel işaretleyicilerini kullanmıştır.

3.1.2.1.1.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler

3.1.2.1.1.1.1. -Ø, (-Gİİ)

HT’de koşula bağlı izin kipliğini *-Ø* biçimbirim ve *-Gİİ* pekiştireci kodlar. *-Gİİ*, Eski Türkçe döneminden beri varlığını devam ettirir (Caferoğlu, 1971: 1) ve her ne kadar yaygın şekilde emir eki olarak isimlendirilse de aslında emir anlamını pekiştiren ektir (Şçerbak, 2020: 56). Sertkaya (1989: 349-352); Melioranskiy ve Dmitriyev gibi araştırmacılar tarafından ekin pekiştirme/kuvvetlendirme fonksiyonunun tespit edildiğini ve ekin fiil çekim eki değil, fiil anlamını pekiştirme/kesinleştirme eki olduğunu söyler. HT metinlerinde *-Ø* biçimbirim ve *-Gİİ* pekiştireci, koşula bağlı izin kipliği oluştururken koşul kısmında genelde *-sA* biçimbiriminin olduğu görülür: *-sA ... -Ø* ve *-sA ... -Gİİ*.

(1) “Abū Sa’id-i Hudrî razhu aydı: ... yâ Resûlallâhi, könlüm andağ tileyür kim sizin birle gazâtqa barsam, kâfırlar birle uruşsam, gazılar şavâbını hâsıl qılsam ve eger taqı ölsem, şehidler şavâbını hâsıl qılsam, tedi. ... Peyğambar ‘as aydı: Andağ erse, qaytgıl taqı atañ anañdın destür tilegil, eger destür bērseler, *kelgil* taqı benim birle cihād *qılğıl*.” (Ebu Said-i Hudri dedi ki: ... “Ya Resulallah, gönlüm öyle istiyor ki sizinle gazaya gitsem, kafirlerle savaşısam, gaziler sevabını alsam ve eğer ölürsem şehitler sevabını alsam, dedi.” ... Peygamber ‘as dedi ki: “Öyleyse, geri dön ve atandan, anandan destur iste, *eğer destur verirseler gel ve benimle cihat et.*”) (NF-290/4,5,6)

(2) yalavaç yarlıkâmı şalla’llāhu ‘aleyhi ve sellem kim: kim kim ez-zuḥruf sūresini oqısa, uluğ künde añar Tanrı yarlıkağay taqı aytğay āy meniñ kulum seniñ üze qorğunç yok. uçmağğa *kirgil* saqışsız. (Peygamber ‘as buyurmuş: “Kim ki Zuhurf suresini okursa büyük günde ona Tanrı fermanlayacak ve ‘Ey benim kulum senin üzerine korku yok, cennete hesapsız bir şekilde *gir.*’ diyecek.”) (KT-82a/1)

Koşula bağlı izin kipliği kodlanırken ortaya çıkan bir diğer yapı da hem izin kipliğinin hem de şart anlamının -Ø biçimbirim ile kodlanmasıdır. Yine -GII birimi de pekiştireç göreviyle yapıda işletilmektedir.

(3) “oğlu Ken’annı kiwüreyin tēse yarlıg keldi: kiwür[megil], kâfir turur. Aydı: İlâhi, ehliñni kiwür tēp sen aydıñ. Yarlıg keldi: ol seniñ ehliñ érmez. Nūḥ aydı: ey Ken’ân, müsülmân bolğıl, kimige *kirgil*, tūfân suwı helāk kılmasun, tēdi.” (Oğlu Kenan’ı sokayım deyince ferman geldi: “Sokma, kâfirdir.” Dedi ki: “Allah’ım, ‘ehlini sok’ diye sen söyledin.” Ferman geldi: “O senin ehlin değil.” Nuh dedi ki: “Ey Kenan, Müslüman *ol*, gemiye *gir*, tufan suyu helak etmesin.” dedi.) (KE-24v/7)

Kıyasü’l-Enbiyâ’da tespit edilen 4 numaralı örnekte görüldüğü üzere bazen şart anlamı “*ol şart üze kim*” yapısıyla sağlanabilmektedir, bu örnekte izin kipliği ise yine -Ø (-GII) biçimbirimi ile kodlanmıştır.

(4) “aydı: meni uşmağğa kiwürseñ ni’metlerin körsem. ‘Azrâ’il aydı: ol meniñ elgimde érmez. Mevlidin destür koldı, uçmağ eşikiñe teğdiler. ‘Azrâ’il aydı: *kirgil ol şart üze kim terk çıkğıl.*” (Dedi: “Beni cennete soksan da nimetlerini görsem”. Azrail dedi: “O benim elimden gelmez.” Mevla’dan destur geldi, cennetin kapısına ulaştılar, Azrail dedi ki: “Derhal çıkmak şartı ile *gir.*”) (KE-20v/7)

3.1.2.1.1.1.2. -η/-ηIz/(I)ηIAr

HT’de -η/-ηIz/(I)ηIAr biçimbirim(ler)inin de koşula bağlı izin kipliğini kodladığı görülür. (5)’te cenneti gezerken görülen eve peygamberle birlikte girmenin koşulu onun ümmetinden olmak; (6)’da cennete girmenin koşulu ayetlere inanmak ve Müslüman olmaktır:

(5) “bir bölek ḥalāyık kördüm yarısı aq tonluğ yarısı ala tonluğ cibr’il ayttı bu ḥalāyık sinin ümmetlerin durur dip aq tonluğlarğa ayttı sizler dağı peygamberiñiz bile *kiriniz* dip destür birdi ala tonluğlarğa icāzet birmedi.” (Bir bölüm insan gördüm. Yarısı beyaz elbiseli yarısı alaca giyimli. Cebrail, “Bu insanlar senin ümmetindir.” diyerek Beyaz elbiselilere söyledi ki: “Sizler de peygamberinizle *giriniz.*” diye izin verdi, alaca giyimlilere izin vermedi.) (MN-9/1)

(6) “āy kullarım yok qorquğ sizniñ üze bu kün taqı siz qağğurmas siz anlar kim imān ketürdiler āyetlarımızğa taqı boldılar boyun sügenler *kirin* uçmağğa siz taqı cüftleriñiz sewündürülür siz.”

[(Allah şöyle der:) “Ey ayetlerimize inanan ve Müslüman olan kullarım! Bugün size korku yoktur, siz üzülmeceksiniz de. Siz ve eşleriniz sevinç ve mutluluk içinde cennete *giriniz*.”] (KT-89b/6)

HT’de *-(I)nlAr* ekinin koşula bağlı olan izin kipliğini işaretlemek için kullanılabildiği görülür. (7)’de konuşur *savaşmak* için izin istemekte, otorite ise Habeş’e gidilmesi koşuluyla izin vermektedir.

(7) “aydılar: bu Mekkeliler bizim birle yawuzluklar kırlarlar. Biz onların birle turumas miz. Destür yarlıkan onların birle tutuşalı; yok erse Medinedin baralı. ... Yalavaç yarlıkadı: Eger barur ersengiz, Habeş tapa *barınglar* Necâşi kıtınga.” (Dediler ki: “Bu Mekkeliler bize kötülük yaparlar. Biz onlarla duramayız. İzin verin onlarla savaşalım, yoksa Medine’den gidelim. ... Peygamber buyurdu: “Eğer *giderseniz* Habeş’e doğru *gidin*, Necâşi’nin yanına.”) (KT-92a/12)

3.1.2.1.1.1.3. -sXn/-sXnlAr

Üçüncü kişilere izin verebilmek için HT’de -sXn/-sXnlAr eklerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu durumda konuşurun izni bir nakledici tarafından üçüncü kişilere aktarılır. Koşula bağlı izin içinde koşul ifadesi -sA biçimbirimi ile sağlanır.

(8) “bir kimerse kirdi, ‘Ömerke aydı: Yâ emire’l-mu’minin, qapuğda cümle şahâbalar yığılışıp tururlar, destür tileyürler, sizke mübârek-bâd kılamak üçün keldiler, tedi erse, ‘Ömer razhu aydı: Ol kimerseler cümlesi bir yolu kirse, ewke sığışmağaylar, cemâ’at [cemâ’at] *kirsünler*, tedi.” (Bir kişi girdi, Ömer’e dedi ki: “Ey müminlerin emiri, kapıda bütün sahabeler toplanmışlar, izin istiyorlar, size mübarek olsun demek için geldiler.” deyince ‘Ömer razhu dedi ki: “O kişilerin hepsi tek seferde girse eve sığmayacaklar, grup grup *girsinler*.” dedi.) (NF-109/15)

(9) “qayu cemâ’atqa burun destür bërürsüz? tedi erse, ‘Ömer aydı razhu: Çıqğıl taqı aygıl kim ol şahâbalar kim Bedr toquşında Peyğambar ‘as hazratında kim gazât kıldılar, anlar burun *kirsünler*, têt aydı.” (Hangi gruba önce destur verirsiniz? deyince Ömer razhu dedi ki: “Çık ve de ki Bedr savaşında peygamber ‘as’ın yanında kim savaş yaptıysa o sahabeler önce *girsinler*.”) (NF-109/16,17)

10 numaralı örnekte ise “*hanginiz*” kelimesinin gerektirdiği şekilde üçüncü kişi eki kullanılsa da izin ikinci kişilere yöneliktir. Âdem, Hâbil ve Kâbil’e seslenmekte ve kurbanı kabul edilecek kişinin İklîma’yla evlenmesine izin vereceğini bildirmektedir.

(10) “Âdem aydı: andağ erse ekeğü kırbân kılıp, kıyuzunı kırbânı kabûl bolsa İklîmânı ol *alsun*, tedi.” (Adem dedi: “Öyleyse ikiniz kurban kesin, hanginizin kurbanı kabul olursa İklîma’yı o *alsın*.” dedi.) (KE-15v/10)

3.1.2.1.1.1.4. -(X)r

-(X)r biçimbiriminin zaman işlevinin yanında kiplik ve görünüş işlevleri de vardır. Bu biçimbirim Acarlar (1968: 511)’a göre yeterlilik, Nakipoğlu Demiralp (2001: 137)’e göre bilgi kipliği, Göksel-Kerslake (2005: 295)’ye göre bilgi kipliği kategorilerinden genelleme ve varsayım kipliğini işaretlemekte, Reichenbach (2011: 4)’a göre ise tekrarlı eylemlerde yineleme anlamıyla

kullanılabilmektedir. Yavaş (1979: 49), ekin zamandan ziyade görünüş ve kiplik bildirdiğini savunur. Erguvanlı Taylan (2018: 20), ekin bilgisellik alanında tahmin ya da sayıltı, bilgisellik dışı alanda isteklilik ifade ettiğini ancak tüm bu farklı anlamlardaki kiplik gücünün olasılık olduğunu belirtir. Bu işlevlere ek olarak -(X)r ekinin uygun bağlamda koşula bağlı izin kipliği işaretlediği görülür. Aşağıda yer alan iki örnekte de otorite tarafından av hayvanının hangi durumlarda yenmesine izin verildiği açıklanmaktadır:

(11) “zikir birle attı keçik izlegü/eger kēçe bolsa yōnin yüzlegü/izin izlemekde osal kılmadın/yarın yētse yēnür çının sözlegü.” (Av hayvanını besmele çekerek attığı okla vursa, gece boyu bıkmadan onu takip etse ve ertesi gün yakalasa, doğrusu söylemek gerekirse *yenir*.) (MM-234)

(12) “kılıp tesmiyet ok atıp irtidād/kētürse yēnür ol keçik yok fesād.” (Ey yetişkin insan! İnsan Müslümanken besmele çekip ok atsa, daha sonra din değiştirse, onun vurduğu av hayvanı *yenir*, bir sakınca yoktur.) (MM-235/1,2)

3.1.2.1.1.1.5. -gA

Eski Türkçede zaman eki olarak kullanılan en yaygın eklerden biri -gAy ekidir ve ek gelecek zaman işlevinin yanında istek/rica da bildirmiştir (Okçu, 2019: 621). Aynı devre içinde ekin son sesini kaybederek -gA biçiminde kullanıldığı da görülür (Ercilasun, 1984: 126). Türkiye Türkçesinde istek bildiren -a/-e ekinin de -gAy (-gay>-ga>-a) ekinden geldiği kabul edilir (Özkan, 2003: 360). İncelenen metinlerde -gA biçimbiriminin HT’de koşula bağlı izin kodladığı tespit edilmiştir. (13)’te de görüldüğü üzere otorite *türtge-siz* ifadesiyle izin verir ancak bunun koşulu olarak hayvanın kuyuya veya çukura düşmemiş olmasını gösterir:

(13) “tişi nāreside cünüb hatnesiz/boğuzlasa biri helāl ol yetiz/kuğuğka çukurğa tüşüp bolmasa/boğaz yerge bolsa bıçaq *türtge-siz*.” (Kadın, çocuk, cünüp, sünnetsiz olan bir kişi hayvan kesse o tamamen helaldir. Kuyuya ve çukura düşmüş olanlar hariç, boğazına bıçaq *saplayabilirsiniz*.) (MM-242)

3.1.2.1.1.2. Sözlüksel İşaretleyiciler

3.1.2.1.1.2.1. Kiplik Fiiller

Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü’nde (Ünlü, 2012: 146) *destūr bér-* fiilinin “müsaade etmek, izin vermek” anlamlarına geldiği yazmaktadır. Bu fiil, HT’de koşula bağlı izini kodlamaktadır. Örnek özelinde koşul anlamı -sUn biçimbirimi ile sağlanmıştır: -sUn ... *destūr bér-*. (14)’te hükümdar izin verecektir ancak bunun koşulu olarak ellerinin iyileşmesini gösterir:

(14) “Melik aydı: ey Sāre du’ā kılğıl, eliglerim oñalsun, men saña *destūr bēreyin*, tēdi. Sāre du’ā kıldı, eki elgi oñaldı, yana kaşd kıldı, eki elgi kuruğı.” (Hükümdar: “Ey Sare, dua et, ellerim iyileşsin ben sana *izin vereyim*.” dedi. Sare dua etti, iki eli iyileşti, yine kast edince iki eli kurudu.) (KE-46r/3)

3.1.2.1.1.2.2. Kiplik İsimler

Helal, izin verme semantiği taşıyan bir kavramdır çünkü “Allah’ın kulları(nın) *yapmasına müsaade etti(ği)* bir yaşam biçimini ve fikir bütünlüğünü ifade etmektedir (İstanbulu Dinçer ve Erkol Bayram, 2017: 28).” *Helāl*, HT’de koşula bağlı izni kodlayan kiplik isim yani sözlüksel işaretleyicidir. Örneklere ilk bakıldığında izin anlamı görünmese de cümlelerin bağlamına bakıldığında izin anlamının olduğu açıktır. (15)’te *helāl* ifadesiyle bahsedilen şart yerine getirilirse “*yiyebilirsiniz, izin vardır*” anlamı çıkar. Şart, ava gönderilen hayvanın besmeleyle gönderilmesidir.

(15) “mu’ayyen keçikke it ıysa ya kuş/tutar bolsa özge barıban tutuş/eger tesmiyet birle bolsa *helāl*/taķı ister ērseñ rivāyet ūkūş.” (Köpek veya kuş belirli bir av hayvanına besmele çekilerek gönderilse ve onlar gidip başka bir hayvanı tutsa bu hayvan *helaldir*. Fakat bu konuda birçok rivayet de vardır.) (MM-237)

3.1.2.1.1.2.3. Kiplik Zarflar

HT’de koşula bağlı olan izin kipliği kodlayan kiplik sözcüklerden biri de *yarar* sözcüğüdür. Yarar, “peki, tamam, uygun” (Şimşek, 2019: 628) anlamlarına gelmektedir. Onaylama veya onaylamama bildiren cevap sözcüklerinin türü gramerde tartışmalıdır. Zarf, edat veya ünlem olup olmadıkları konusunda bir görüş birliği yoktur (Baran, 2017: 1307). Bu çalışmada *yarar* sözcüğü zarf olarak değerlendirilmiştir. Aşağıda “yarar”ın izin kipliği bildirdiği iki örnek yer almaktadır. (16)’da annesi Musa’yı almak için Firavun’un eşi Asiye’den, (17)’de Hz. Ali gitmek için peygamberden izin ister. Bu isteklere “yarar (*peki*)” ifadesiyle izin verilir. Ancak ilkinde izin, annenin çocuğu her beş günde bir getirmesi, ikincisinde Ali’nin babasından önce meseleyi başka kimseye söylememesi koşuluna bağlıdır.

(16) “apañ sizler bu oğulnı maña birseñiz men munı iwke ileteyin. sizlerke tigme biş künde bir keltürgey men körgey siz. Āsiye aydı: *yarar*. Āsiye Mūsını anasıña birdi.” (Eğer sizler bu çocuğu bana verirsiniz ben bunu eve götüreyim. Her beş günde bir sizlere getireyim, siz görün. Asiye dedi ki: “*Peki*.” Asiye, Musa’yı anasına verdi.) (KT-50a/8)

(17) “‘Alī raziya’llāhu ‘anhu қаpuғдın kirdi. ikegüke kördi. namāz içinde turur irdiler. ‘Alī aşıq erdi. destūr söz kirdi. yime aydı: bu tapuғnı kimke kılursuz. aydılar: Tengrike. yalavaç aydı: yā ‘Alī sen yime bu dīnқа kirgīl bizing birle. ‘Alī aydı: yā Resūlallāh, destūr yarlıqang, barayın. atamdın destūr қolayın. yalavaç aydı: *yarar*. Velikin adın kim erseke aymaғıl atangdın öngin.” (Ali razhu kapıdan girdi. İkisini gördü. Namaz kılıyorlardı. Ali aşağıydı. İzin isteyerek söze girdi. Yine “Bu ibadeti kime yapıyorsunuz?” dedi. “Tanrı’ya” dediler. Peygamber “Ey Ali, sen de bizimle bu dine gir.” dedi. Ali “Ya Resulallah, izin verin gideyim, babamdan izin isteyim.” dedi. Peygamber “*Peki*.” dedi. “Ancak atandan önce başka kimseye söyleme.”) (KT-292a/10)

3.1.2.1.2. Koşula Bağlı Olmayan İzin Kipliği

Koşula bağlı olmayan izin kipliğinde bahsedilen izin durumundan önce bir istekte bulunulması durumu vardır. Konuşucu öncelikle otoriteden bir istekte bulunur. Otorite bu istek neticesinde hiçbir koşul öne sürmeden izin verir.

HT metinlerinde otorite koşula bağlı olmayan izin kipliğini kodlarken -Ø-(ğıl), -sXn/-sXnlAr biçimbirimlerini; *destūr bér-*, *destūr bol-*, *icāzat bér*, *rıza bér-*, *yarar* sözlüksel işaretleyicilerini; *niteg kim köñlüñ tilese eyle bolsun* işaretleyicisini kullanmıştır.

3.1.2.1.2.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler

3.1.2.1.2.1.1. -Ø (-Gll)

Koşula bağlı olmayan izin kipliğinde -Ø *biçimbirim* ve -Gll pekiştireci işaretleyici olarak kullanılır. Ancak burada gerçekleşmesi beklenen bir koşul yoktur. Sadece izin öncesinde otoriteden izne dair bir istek vardır. Örneklerde görüldüğü üzere konuşurlar, *Şam'a varma*, *misvağı kullanma*, *can alma*, *soru sorma*, *saraya girmeye* dair isteklerde bulunur. Otorite izin istenen eylemi sıfır biçimbirimle çekimleyerek onaylar. Bunların hiçbirinde bir koşul öne sürmez.

(1) “bu ‘Ataba taqı atası Abū Lehebke aydı: Maña taqı icāzat bërseñiz, men Şāmqa barsam, ticārat qılsam tēp aydı erse, atası Abū Leheb aydı: *Barğıl*, velikin zinhār u zinhār yolda qatıg saqlanğıl.” (Bu Ataba ve atası Ebu Leheb’e dedi ki: “Bana da icazet verseniz, ben Şam’a varsam, ticaret yapsam.” diye söyleyince atası Ebu Leheb dedi ki: “*Git*, ancak sakın ha sakın yolda iyice dikkat et.”) (NF-15/5)

(2) “aydı: Yā Resūlallāh, misvākni ağzıñızqa sürteyin mü? tēdi erse, Peyğāmbar ‘as mübārek başı birle işārat qıldı kim *sürtgil* tēp.” (Dedi ki: “Ey Resulallah, misvakı ağzınıza sürteyim mi?” deyince Peygamber ‘as mübarek başı ile işaret etti ki *sürt* diye.) (NF-90/4)

(3) “‘Āyişe aydı: Yā Resūlallāh, misvākni yarım birle ezeyin mü? tēdi erse, Peyğāmbar ‘as başı birle işārat qıldı kim *ezgil* tep.” (Ayşe dedi ki: “Ey Resulallah, misvakı yarım ile ezeyim mi?” deyince peygamber ‘as başı ile işaret etti ki *ez* diye.) (NF-90/6)

(4) “Şālih olardıñ köñül kēsdi, aydı: İdiyā, maña destūr bērgil, barayın, ‘ālem içinde bir edgü kıl tileyin, kögsümdeki muñlarımñı aña ayayın. *Barğıl*, tēp yarlıg boldı.” (Salih onlardan gönlünü kesti, dedi ki: “Ey Allah’ım, bana destur ver, gideyim, âlem içinde bir iyi kul isteyeyim, içimdekileri ona söyleyeyim.” *Git*, diye ferman oldu.) (KE-36v/9)

(5) “‘karıñça aydı: ‘kamuğ ‘ālemnıñ biligi mende mü turur? İdi ‘azze ve celle biligni biregüğe bërmedi, imdi destūr bërseñ niçe mes’ele su’āl kılayın. Süleymān aydı: *kılğıl*.” (Karınca dedi ki: “Bütün âlemin bilgisi bende midir? Allah azze ve celle bilgiyi birine vermedi, şimdi izin verirsen birçok meselede soru sorayım.” Süleyman “*Sor*.” dedi.) (KE-139r/15)

(6) “Ca’fer yana aydı: Tañrı ‘azze ve celle çerigiñe destūr bar mu? Necāşi aydı: *kirgil*, tēdi.” (Cafer yine dedi: “Tanrı azze ve celle’nin askerine izin var mı?” Necâşi dedi ki: “*Gir*.”) (KE-232v/20)

3.1.2.1.2.1.2. -sXn/-sXnlAr

Koşula bağlı izin kipliğinde olduğu gibi koşula bağlı olmayan izin kipliğinde de -sXn/-sXnlAr biçimbirimleri kodlayıcı olarak işlemektedir. Aşağıdaki örneklerde ikinci kişi, önceden belli eylemlere izin vermemek üzere görevlendirilmiştir veya kendini sorumlu hissetmektedir. Otoritenin üçüncü kişiye izin emriyle ikinci kişi de eyleme engel olmayı bırakmaktadır.

(7) “Kābizū’l-ervāh kapuğka keldi, hürmet birle aydı: Destūr bar mu kirsemiz? ... Resūl ‘as ‘Azrā’il ünin tanudı, aydı: ey ‘Āyişe söz birle yanar kişi ermes, iş bitürmedin kitmes, a’rābi ermes, ‘Azrā’il turur, *kirsün*, tēdi.” (Azrail kapıya geldi, hürmet ile dedi ki: “İzin var mı girsem?” ... Resul ‘as Azrail’in sesini tanıdı, dedi ki: “Ey Ayşe, sözle dönecek kişi değil, işini bitirmeden gitmez, çölde oturan Arap değil, Azrail’dir, *girsın*.” dedi.) (KE-237r/10)

(8) “apañ destūr birse siz kışāş kolar. ... yalavaç ‘aleyhi’s-selām işleringe aydı: koğunglar, öz haqqını mindin *alsın*.” (Eğer izin verirsiniz kısas istiyorum. ... Peygamber ‘as sahabelerine dedi ki: “Bırakın, kendi hakkını benden *alsın*.”) (KT-123a/8)

(9) “kirip terkin bakıp işikdin aytur/kilip destūr tiler kim kirse şāvūr/melik sevnüp sekirmekke tiledi/‘aqlı tuttı yaqasın tipretmedi/buyurdı kim *kirsü* tip şāvūr üstād/sevüglük qarşısın kılguçı bünyād.” (Girip hızlıca bakıp kapıdan der, Savur girse diye gelip izin ister. Hükümdar sevinip harekete geçmeyi istedi, akıl yakasını tuttu, hareket ettirmedi. Savur üstat *girsın* diye buyurdu, sevinci karşısında inşa etti.) (HŞ-1070/3)

3.1.2.1.2.2. Sözlüksel İşaretleyiciler

3.1.2.1.2.2.1. Kiplik Fiiller

HT metinlerinde otorite, koşula bağlı olmayan izin kipliğini kodlarken *destūr bér-*, *rıza bér-* sözlüksel işaretleyicilerini kullanmıştır. *Destūr* sözcüğü, *bér-* fiili ile *izin ver-* anlamında kullanılan konuşur odaklı bir fiildir. *Rıza* kelimesi ise Türkçe Sözlük’te “razı olma, bir şeyi yapmayı isteme; onam” olarak tanımlanmıştır. *Rıza* kelimesinin semantiğinde, bir şeyin olmasına izin verme anlamı bulunmaktadır. Bu nedenle *rıza ber-*, izin kipliği kodlayabilmektedir.

(10) “peygāambar ‘as aydı: Yā Umm-i Mu’id, destūr bérür-mü-sen anı sağmaqqa? tēdi erse, Umm-i Mu’id aydı: İñen *destūr bérürmen*.” (Peygamber ‘as dedi ki: “Ey Ümm-i Mu’id, onu sağmaya izin verir misin?” deyince Ümm-i Mu’id: “Hemen *izin veririm*.” dedi.) (NF-22/6)

(11) “meniñ tilekim ol turur kim inçilerim birle barsam. ... ey körklüg yüzlüg Yūsufum seniñ sözünü neteg sındurayın, uğan hükmiñe *rızā bérdim*, yarın qarındaşların birle ıdayın, tēdi. Bu keçe koynumğa soqup bağrımğa kısayın, ol körklüg yüzünü tok köreyin, tēdi.” (Benim isteğim odur ki üvey kardeşlerimle gitsem. ... Ey güzel yüzlü Yusuf’um seniñ sözünü nasıl kırayım, Allah hükmüne *onay verdim*, yarın kardeşlerinle göndereyim, dedi. Bu gece koynuma sokup bağrıma basayım, o güzel yüzünü tok göreyim (yüzüne doyayım), dedi.) (KE-69r/15)

Bunun dışında *destūr bér-*, *destūr bol-*, *icāzat bér*, *rıza bér-* fiilleri izni nakletmek için kullanılabilir. Böylesi ifadelerde bahsi geçen fiiller, izin kipliği kodlamaz, iznin verildiğini dinleyici, okuyucu veya metin içindeki başka birine aktarır. İsteğin ya da talebin otorite

tarafından onaylandığı, bu fiiller sayesinde anlaşılır. Aşağıda *destūr bér-*, *destūr bol-* fiillerinin örnekleri yer almaktadır:

(12) “aydı: Ey êw êdileri, destūr barmu kim bu êwke kirsem? tēdi erse, bir za’ifa çıktı taqı *destūr bērdi*.” (Dedi ki: “Ey ev sahipleri izin var mı ki bu eve girsem?” deyince bir kadın çıktı ve *izin* verdi.) (NF-107/2)

(13) “Abū Bekr razhu qapugqa keldi taqı kirmekke destūr tiledi erse, Peygāmbar ‘as *destūr bērdi*.” (Ebu Bekir razhu kapıya geldi ve girmeye izin isteyince peygamber ‘as *izin* verdi.) (NF-123/5)

(14) “kēçe boldı erse Yūsuf Mālikdin destūr tiledi, kiçigdin olar birle turur erdim, barıp olargā vidā’ kılayın, tēdi. Mālik Ze’r *destūr bērdi* taqı adaķınģa kişen urdı taqı bir oğlını mü’ekkel kıldı.” (Gece olunca Yusuf Malik’ten izin istedi, küçüklükten beri onlarla durdum, gidip onlara veda edeyim, dedi. Malik Zer *izin* verdi, ayağına köstek vurdu ve bir oğlunu vekil tayin etti.) (KE-73v/9)

(15) “Yiğit aydı: destūr bēriñ, Ebū Cehl kāfirdin barıp mālını alayın. *Destūr bērdiler*. Bardı.” (Yiğit dedi ki: İzin verin, kâfir Ebu Cehil’den gidip malı alayım. *İzin* verdiler. Gitti.) (KE-204v/11)

(16) “yā Resūla’llāh benim maķşūdum kişāş ermes erdi, maķşūdum egniñdeki mühr-i nübüvvetini körsem, imdi destūr bērgil, ol mühr üze kuble bēreyin, sendin ‘afv kıldım, tēdi. Resūl ‘as *destūr bērdi*, İkāşe kuble kıldı.” (Ya Resulallah, benim amacım kısas değildi, amacım omuzundaki peygamberlik mührünü görmektir, şimdi izin ver, o mührün üzerini öpeyim, seni bağışladım, dedi. Resul ‘as *izin* verdi. İkaşe öptü.) (KE-236r/9)

(17) “anlardin biri sarāy qapugınga keldi. destūr qoldı. Süleymān *destūr birdi*. kirdi.” (Onlardan biri saray kapısına geldi. İzin istedi. Süleyman *izin* verdi. Girdi.) (KT-14b/1)

(18) “Süleymān aydı kim sen kim sen mundağ körklüg. aydı: men ‘ilm men. Süleymān aydı: körklüg nerse turur sen. velikin kim erse kim sini işlense anıñ içinde sewünmek qağğurmak kerek bolğay. bu yime yüküñdi. çıktı. üçinçisi kelip destūr kıldı. Süleymān *destūr birdi*. kirdi.” (Süleyman dedi ki: “Sen kimsin, böyle (ne kadar) güzelsin?” Dedi ki: “Ben ilmim.” Süleyman dedi ki: “Güzel şeysin ancak kim seni dost edinse sevinmek, kaygılanmak onun içinde mecbur olacak.” Bu yine secde etti, çıktı. Üçüncüsü gelip izin istedi. Süleyman *izin* verdi, girdi.) (KT-14b/11)

(19) “ey meleke’l-mevt, cān bērmek açığın işitipmen, meniñ cānımnı algıl, cān bērmek açığın köreyin, anıñ yarağınga tã’at arturayın, tēdi. ‘Azrā’il aydı: bu iş meniñ êlgimde ermes, İdiddin destūr tileyin, tēdi. *Destūr boldı*.” (Ey Azrail, can vermenin acısını duydum, benim canımı al, can vermenin acısını göreyim, onun fırsatıyla ibadetimi arttırayım, dedi. Azrail: “Bu iş benim elimde değil, Allah’tan izin isteyeyim.” dedi. *İzin* oldu.) (KE-20v/1)

Destūr bér- fiilinin sıklığına sahip olmasalar da *icāzat bér-* ve *rızā bér-* fiilleri de *iznin* gerçekleştiğini ifade edebilmektedir. *İcazat* (*icazet*)’ın sözlük anlamı sözlüklerde “atlamak, geçmek, intikal etmek, bir kimseyi bir yerden öteye savuşturmak, tarlayı sulamak veya hayvanın su ihtiyacını gidermek, destur vermek, uygun görmek (bulmak), bir emri ifâ etmek, bir maddenin caiz ve mübah olduğunu belirtmek, su akıtmak; helal kılmak, izin vermek, onaylamak, geçerli kılmak” olarak geçmektedir. Sözcük cevz kökünden türemiştir (bkz. Düzenli, 2004: 267). Sözcüğün anlamlarına ve köküne bakıldığında, izin kipliği ile bağlantısı açıkça görülmektedir.

(20) “siziñ icāzatıñız birle men taqı bu Şan’ada anıñ tēg bir êw binā kılsam taqı cümle ħalalāyıqqa buyursam, her yılda ol êwke ziyārat kılsalar, bolğay mu? tēp meşveret kıldı erse, Necāşi melik taqı aydı: İñen maşlaħat turur, andağ qılğıl! tēp *icāzat bērdi*.” (Sizin izninizle ben de bu Sana’da

onun gibi bir ev, bina yapsam ve bütün insanlara buyursam, her yıl o evi ziyaret etseler, olur mu? diye danışınca hükümdar Necaşi de dedi ki: “Çok uygundur, öyle yap! diye *izin* verdi.”) (NF-41/10)

(21) “ışık nāgehan bir peyk kildi/bolur mu kirse tip destūr koldı/*icāzet* birdiler ol sivnü kirdi/yir öpti kıptu kōl kāvşuru turdı.” (Kapıya ansızın bir elçi geldi, girse olur mu diye izin istedi, *izin* verdiler, o sevinerek girdi, yer öptü, kol bağlayıp durdu.) (HŞ-2020/4)

(22) “Dāvūd ‘as ol kızını kolduru kişi iddi, aydılar, İbn Yāmin uruğındın Üveyā atlıg kişini yiberip êrdi. Yalavaç sözün red kılmas êrdiler, Tebşāna’ *rızā bêrdi*.” (Davud ‘as o kızı istetmek için birini gönderdi, dediler, İbn Yamin soyundan Üveya atlı kişiyi gönderdi. Peygamber sözünü reddetmezlerdi, Tebşana *rıza* verdi.) (KE-135r/11)

3.1.2.1.2.3. Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağlantılı İşaretleyiciler

HT’de *niteg kim köñlüñ tilese eyle bolsun* cümlesinin bir yerde, izin kipliği gösterdiği belirlenmiştir. Bu cümle, Türkiye Türkçesinde “nasıl istersen öyle olsun” cümlesiyle örtüşmektedir. Ancak Türkiye Türkçesinde daha çok izin dışındaki istekleri onaylama veya sitem için kullanılmaktadır. (23)’te ava çıkmak için izin istenmekte ve otorite *gönlün nasıl dilerse öyle olsun* ifadesiyle izin vermektedir:

(23) “‘icāzet bir şabaḥ avka çıkayın/salıp kuş hem keḍik avlap yıḳayın. ... mühin bānū ayıttı kim iy yüzi kün/*niteg kim köñlüñ tilese eyle bolsun*.” (İzin ver bir sabah ava çıkayım, kuş salıp geyik avlayıp keseyim. ... Mühin Banu dedi ki: “Ey yüzü gün, *gönlün nasıl dilerse öyle olsun*.”) (HŞ-750/5)

3.1.2.2. İsteğe Bağlı Olmayan İzin Kipliği

İsteğe bağlı olmayan izin kipliğinde otorite, muhatabın hiçbir talebi bulunmadığı hâlde izin verir. Burada önemli olan nokta otoriteden istekte bulunulmaması ve ayrıca otoritenin de izin verirken koşul öne sürmemesidir. HT metinlerinde isteğe bağlı olmayan izin kipliği kodlanırken otorite *-ğū*, *-ñ* biçimbirimlerini; *destūr bêr-/destūr bol-*, *icāzat bêr-*, *revā bol-*, *reva*, *mazur* sözlüksel işaretleyicilerini kullanmıştır.

3.1.2.2.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler

3.1.2.2.1.1. -gU

-gU eki, eklerin çok işlevliliğini kanıtlar biçimde HT’de izin kipliği de kodlamaktadır. Muinü’l-Mürîd’de tespit edilen kullanımda, zekâtın fakir, miskin, zavallı, borçlu, köle ve garip kişilere verilebileceği yönünde bir izin anlamı vardır. Ancak bu kaide için hiçbir istek veya koşul durumu belirtilmemiştir:

(1) “zekât kimge bêrmek kerek bil revā/fakir ol ya miskin êrür bi-nevā/ya borçluḡ yuluḡluḡ mükāteb ḡarib/bu cümlege *bêrgü* biri hem revā.” (Zekâtı kime vermenin uygun olduğunu bilmek

gerekir. Fakir, miskin, zavallı, borçlu, köle ve garip kişilerin hepsine veya herhangi birine verilebilir, bunu bil.) (MM-230)

3.1.2.2.1.2. -*ŋ*

Koşula bağlı izin de kodlayan -*ŋ* biçimbirimi, isteğe bağlı olmayan izin kipliğini de kodlar. Örneklerde otoritenin hiçbir istek beklemeden ve hiçbir koşul sunmadan izin verdiği görülür:

(2) bilin awnı kim tutsa bolur anıŋ/ra'ıyyet vezir bēg kerek sultanıŋ/velī aş tökerler nē kim aw tutar/ olar milki bēse helāl ol *alıŋ*. (Avı, ister kul, ister vezir, ister bey, isterse sultan tutsun, kim tutmuşsa av onundur. Fakat avı kim tutarsa o ziyafet verir. Ziyafet sahibi ne verirse helaldir, onu *alın*.) (MM-232/4)

(3) “*yıŋ* taŋı *içiŋ* singüt munuŋ birle kim erdiŋiz kılur erdiŋiz.” (Yapmakta olduğunuz şeylere karşılık afiyetle *yiğin*, *için*.) (KT-301b/6)

3.1.2.2.2. Sözlüksel İşaretleyiciler

3.1.2.2.2.1. Kiplik Fiiller

HT metinlerinde isteğe bağlı olmayan izin kipliği *destūr bēr-*, *revā bol-* kiplik fiilleri ile kodlanır. Reva, Türkçe Sözlük'te “uygun” manasıyla bulunmaktadır. Bir eylemin otorite için uygun olması, o eyleme onay verilebileceği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla *revā bol-* birleşik fiili, izin semantiği üretebilir. Aşağıda *revā bol-* kiplik fiilinin genellikle kural bildiren izinleri belirtmek için kullanıldığı görülmektedir:

(4) “Haq tvt aytur: Ey qulum, sen benim ewümge ziyārat qılmaq üçün keldiŋ, taŋı Mekke yolında vefātıŋ boldı. Ėmdi saŋa *destūr berdim* öz ehl-i beytiŋdin yetmiş kimerseni şafā'at qılğıl.” (Hak tvt dedi ki: “Ey kulum, sen benim evimi ziyaret etmek için geldin ve Mekke yolunda vefat ettin. Şimdi sana *izin verdim*, kendi yakın çevrenden yetmiş kişiye şefaet et.”) (NF-270/12)

(5) “taŋı kün batarda meger ol küni/ekindü namāzı *revā bolğay* ol.” (Fakat güneş batarken ikindi namazı *kılınabilir*.) (MM-157/3,4)

(6) “taŋ arķursa bilgil oruç vaŋtı ol/yēgü içgü kırbaŋğa yoŋ bilgü yol/velī kün batıncā eger batsa kün/*revā boldı* ėmdi helāl neŋni qol.” (Bil ki, tan yeri ağarınca oruç vakti girmiştir. Gün batıncaya kadar yemek, içmek ve cinsel yakınlığa artık izin yoktur. Gün battıktan sonra ne istersen onu yapman *helaldir*.) (MM-165)

destūr bol-, *icāzat bēr-* fiilleri koşula bağlı olmayan izin kipliğinde de *izni nakletme* görevi üstlenebilmektedir. (7)'de izin kodlayıcısı yer almamaktadır, sadece izin verilen eylem görülmektedir. (8)'de ise izin işaretleyicisi “*kötergil*” de görüldüğü gibi sıfırbiçimbirimdir.

(7) “qaçan kim keldim, Peyğāambar ‘as’qa ĥabar bērdim erse, Peyğāambar ‘as sewündi, Haq te’ālāqa ĥamd u senā qıldı taŋı cümle ĥalāyıqqa *icāzat bērdi*. Ėwleringe qayıttılar.” (O zaman ki

geldim, Peygamber ‘as’a haber verince Peygamber ‘as sevindi. Hak tealaya hamd ve sena etti, bütün insanlara *izin* verdi, evlerine döndüler.) (NF-32/6)

(8) “Hâq te’âlâdın *destûr boldı* kim: Ey ‘Azâzil, emdi başınnı *kötergil* tēp ‘Azâzil taqı başını köterdi êkki ağaqı üze tikildi.” (Hak tealadan izin oldu ki: “Ey Azazil, şimdi başını *kaldır*.” diye. Azazil de başını kaldırdı, iki ayağı üzerine dikildi.) (NF-366/2)

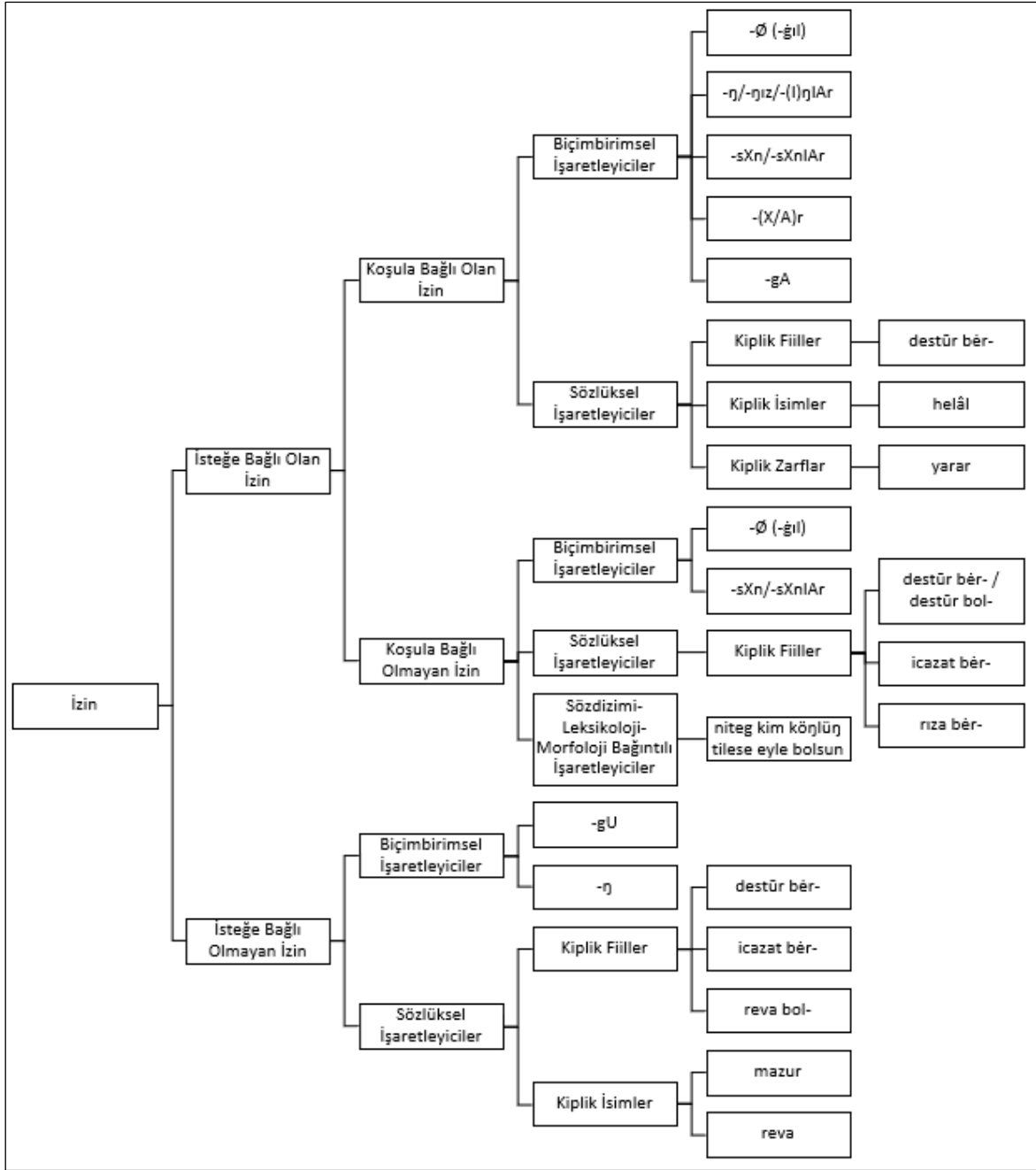
3.1.2.2.2. Kiplik İsimler

İsteğe bağlı olmayan izni kodlayan iki kiplik isim, *ma’zûr* ve *revâ*’dır. Arapça kökenli olan *ma’zûr* kelimesinin anlamı “herhangi bir konuda geçerli ve zorlayıcı bir özrü bulunan; özürlü; mazeretli; mazereti olan”dır (Çağbayır, 2017: 3804). Yukarıda da belirtildiği üzere Farsça kökenli olan *revâ* kelimesinin anlamı “uygun, yerinde, yakışır”dır (Bayat, 2020: 383). İki örnekte de görüldüğü gibi bu kiplik isimler, bir dinî kural bağlamında verilen izni ifade etmek için kullanılır:

(9) “ağak tizge tēgrü bileki başı/açar bolsa *ma’zûr* qarabaş kişi.” (Cariyelerin dize kadar ayağını, bileğini ve başını açmasında bir *sakınca* yoktur (açabilirler)) (MM-72/1,2)

(10) “sefer içre yēmek *revâ* tutsa yēg.” (Yolculukta (oruç) *yenebilir*, fakat tutulsa iyidir.) (MM-176/1)

Tablo 14: Harezmi Türkçesinde İzin Kipliği İşaretleyicileri

3.1.3. İsteme Kipliği

Palmer'ın tasnifinde yer almayan *İsteme Kipliği* başlığı, Aslan Demir (2008)'in çalışmasından hareketle bu çalışmada temel alınan tasnife eklenmiştir. Aslan Demir (2008: 15) "isteme"nin; emir, istek, yalvarma ve rica gibi farklı türlerdeki istemelerin ortak alanı olduğunu ve yönlendirici, harekete geçirici, potansiyel istenirlerin ifadesini sağladığını belirtmiştir. Türkiye Türkçesinde tüm yönleriyle emir kipliğini ele alan Usta (2013: 141), çalışmasında Aslan Demir (2008)'in yaptığı İsteme Kipliği başlığı altındaki emir, istek, yalvarma, rica kipliği ayrımını da değerlendirirken rica

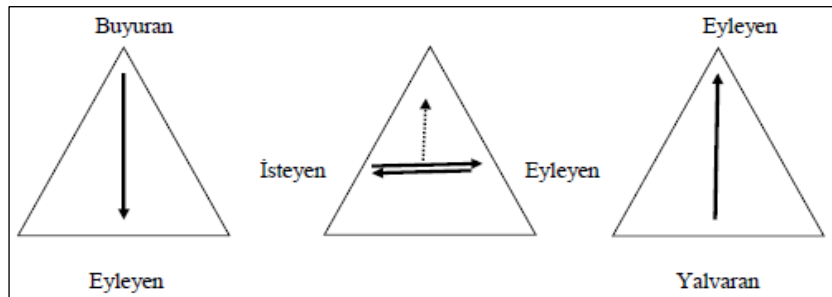
kipliğinin bu dörtlü alt başlıkta değil, istek kipliğinin içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunun nedenini ise rica eden kişinin istek kipliğindeki farklı bir statüsünün olmaması olarak göstermiştir. Ayrıca ricanın isteğin daha nazik bir ifadesi olduğunu eklemiştir. Bahsi geçen nedenlerden dolayı bu çalışmada da rica kipliği, istek kipliğinin içerisinde değerlendirilmiştir.

3.1.3.1. Emir Kipliği

Sözlük anlamı olarak emir, “belirli bir davranışta bulunmayı gerektiren zorlayıcı söz; buyruk; buyurma; talimat” (Çağbayır, 2017: 1790) biçiminde tanımlanır. Kerimoğlu (2018: 37) emri “eyleyici üzerinde güçlü bir yönlendirme içeren dış etki odaklı bir kiplik ifadesi” olarak anlatır. Aslan Demir (2008: 33) ise emri; istek, rica, yalvarma gibi isteme semantiğinin alt birimlerinden biri olarak belirler. “Biri buyurucu diğeri eyleyici olmak üzere en az iki kişili ortamda, yapılması istenen bir işin/gerçekleştirilmesi beklenen bir durumun buyurucudan eyleyiciye belirli bir otorite ile dayatıldığı; ileri derecede yönlendirici olan; buyurucunun, eyleyiciden toplumsal veya durumsal nedenlerle görece üstün olduğu, eyleyiciyi harekete geçirenin kendi arzu ve istekleri gibi iç dinamikler değil, buyurucudan ya da buyurucunun temsil ettiği kurumdan kaynaklanan dış dinamikler olduğu bir anlam alanı” olarak tanımlar.

Emir kipliği üç ana bileşen etrafında değerlendirilir: otorite (buyurucu, buyuran, emrin kaynağı), eyleyici (eyleyen), emir önermesi. Otorite, maddi ve manevi cezalandırma yetkisiyle yönlendirme gücüne sahip olan ve eyleyiciden statü olarak görece üstün olan kişidir. Eyleyici ise emir eylemini gerçekleştirecek olan kişidir. Emir önermesi ise otoriteden eyleyiciye yönelen ve istek, buyrum gücü, eylem-buyrum uyumu, buyrum-fayda ilişkisi gibi nitelikler taşıyan ifadelerdir (Usta, 2013: 17-24). Bir ifadeyi istek ve yalvarmadan ayırıp emir yapan, eyleyicinin statüsüdür. Emir kipliğinde eyleyici alt statüdedir, yalvarma kipliğinde ise eyleyici daima üst statüdedir. İstek kipliğinde konuşur ve eyleyici aynı konumdadır ancak bazı durumlarda nazik bir tonda üst konumdaki birine de istek yöneltilebilir. Bahsi geçen bu statüler, kalıcı veya geçici statüler olabilir. Usta (2013: 18) çalışmasında, emir, istek ve yalvarmada önerme yönünü aşağıdaki tablo ile göstermiştir:

Tablo 15: Emir, İstek ve Yalvarmada Önerme Yönü

Emir kipliği, güçlü zorunluluk kipliği ile belli noktalarda kesişmektedir. Bu çalışmada ikisi arasındaki ayrım, kurumsallık olarak belirlenmiştir. Anlık ve çoğu zaman bireysel olan, olaylar esnasında olaya dayalı olarak gerçekleşen, yorum taşıyan istekler, emir çerçevesinde değerlendirilmiştir. Toplumsal hayatı düzenleyen, kişisel yorum taşımayan, kurumsallaşmış istekler ise zorunluluk kapsamına alınmıştır.

3.1.3.1.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler

Eklemeli bir dil olan Türkçe, paradigmalara sahiptir ve emri de eklerle kodlar. Geleneksel dilbilgisi kitaplarında emir kipi olarak adlandırılan paradigma üzerinde ortak kanaate varılamayan bir husus vardır. Bu, birinci tekil ve birinci çoğul şahıslardaki çekimlerin istek mi emir mi bildirdiği konusudur. Bu tartışmaların ağırlıklı olarak üç görüşte toplandığı görülür. İlk görüşe göre kişi kendi kendine emredemez, bu nedenle birinci kişilerde emir semantiği kodlanamaz (Adalı, 1979: 47; Atalay, 1945: 88; Koç, 1992: 105; Gökalp, 1976: 59). İkinci görüşe göre kişi kendine buyruk verebilir, çünkü ben ve kendim şeklinde iki statü oluşturulabilir (Ergin, 1998: 307; Ercilasun, 2007). Üçüncü görüşe göre ise emir paradigmasında birinci tekil kişi boştur ancak birinci çoğul kişi doludur (Deny, 1941: 364; Kononov, 1956: 292; Aslan Demir, 2008: 40; Usta, 2013: 42). Bu çalışmada üçüncü görüşten hareket edilmiştir. HT metinlerinde birinci tekil şahıs emir eki olarak adlandırılan “-AyIn, -GAYIn, -yIn, -AyIm” ek(ler)inin emir değil, gönüllülük-dilek kipliği işlevinde kullanıldığı görülmüştür. Birinci çokluk şahıs emir eki olarak adlandırılan “-Allı, -GAllı” ekinin ise emir işaretleyebildiği tespit edilmiştir. Usta’nın da “-(y)Allı eki, sonraki devrelerde uygun semantik zemini sayesinde emir kodlayarak paradigmanın temel görevine de uyum sağlamıştır ancak -(y)AyIm eki için bu söz konusu olmamıştır.” ifadesi ulaşılan sonuçla paraleldir.

Tablo 16: Literatürde Emir Kipi Olarak Adlandırılan Paradigma

	Birinci Görüş	İkinci Görüş	Üçüncü Görüş
1. Tekil	-	-(y)AyIm	-
2. Tekil	-Ø	-Ø	-Ø
3. Tekil	-sXn	-sXn	-sXn
1. Çoğul	-	-(y)Allı	-(y)Allı
2. Çoğul	-(y)Xn, -(y)XnXz	-(y)Xn, -(y)XnXz	-(y)Xn, -(y)XnXz
3. Çoğul	-sXnlAr	-sXnlAr	-sXnlAr

Türkçenin her döneminde olduğu gibi Harezmi Türkçesinde de birinci tekil hariç her şahıs için ayrı bir emir eki bulunur. Geleneksel dilbilgisi kitaplarında HT’de emir çekiminde tekil birinci şahıs için “-AyIn, -GAYIn, -yIn, -AyIm”, tekil ikinci şahıs için -Ø biçimbirim ve “-GIl, -GUL, -kal, -gün” pekiştiricileri; tekil üçüncü şahıs için “-sUn, -sU”; çokluk birinci şahıs için “-Allı, -GAllı, -Allı, -Allı, -Allı”; çokluk ikinci şahıs için “-(I/U)ı, -(I)ıIz, -(U)ıUz, -(y)ııiz, -(I)ııAr, -(U)ııAr”; çokluk üçüncü şahıs için “-sUnlAr” biçimbirimlerinin kullanıldığı ifade edilir. Ancak üst paragrafta

bahsedilen nedenlerden dolayı bu çalışmada teklik birinci şahıs, emir kipliği bölümünde yer almamaktadır.

3.1.3.1.1.1. -Ø (-GII)

-Ø biçimbirimin birincil işlevi emir işaretlemektir. Harezmi Türkçesi döneminde bu unsura pekiştireç olarak sıkça “-GII” biriminin eşlik ettiği ve 2. kişiye bu şekilde emir verildiği görülmektedir. Konuşmacıya ve dolaylı kişiye yönlendirilen emirler tartışmalı olsa da dinleyene yani 2. kişiye yönlendirilen emirler kesindir, evrenseldir ve hatta tüm diller ikinci şahıs emre sahipken dillerin çoğunda emir sadece ikinci kişiye sahiptir (Usta, 2013: 47).

HT metinleri emir kipliği bakımından önemli örnekler içermektedir. Metinlerde dinî bağlamda en büyük otorite olan Allah’ın meleklerle, peygamberlere, insan dışı varlıklara ve kullara verdiği emirler görülmektedir. Bu emirler, belli olaylar çerçevesinde verilen, o anki eyleyiciyle sınırlı emirlerdir ki bunları zorunluluk ifadelerinden ayıran da budur. Aşağıdaki örneklerde Allah tarafından Cebrail, Azrail, İblis, Azazil⁶ ve uykudan yetkili meleğe verilen emirler alıntılanmıştır:

(1) “Cebrā’ilge yarlıg boldı, Ciblitni nikāh kılıp Tiblitke *bērgil*, tēp. Kamuğ maḥlūkāt içinde ilk nikāh ol ērdi, andın burun nikāh yok ērdi.” (Cebrail’e emir oldu, Ciblit’i nikāhlayıp Tiblit’e ver diye. Bütün mahlūkat içinde ilk nikāh oydu, ondan önce nikāh yoktu.) (KE-4r/13)

(2) “Tiḡri ta’ālādın cibr’ilga fermān boldı kim dōstum muḥammedni *iltgil*.” (Tanrı tealadan Cebrail’e ferman oldu ki: “Dostum Muhammet’i *götür*.”) (MN-15/3)

(3) “andın soḡ Ḥaq te’ālādın vaḥy keldi ‘Azrā’il ‘as’qa: Yā ‘Azrā’il *barḡil*, dostum Muḥammedni bizke *qawuşturgıl*. Ėwinge kirsēḡ, destur *tilegil*, cānını qabz qılmaḡqa taḡı destūr *tilegil*. Eger destūr bērmese, qabz *qılmaḡil* ve eger destūr bērse, qabz *qılḡil*! tēdi.” (Ondan sonra Hak tealadan Azrail ‘as’a vahiy geldi: “Ey Azrail *git*, dostum Muhammet’i bize *kavuştur*. Evine girersen destur *iste*, canını almaya da destur *iste*. Eger destur vermezse canını *alma* ve eger destur verirse canını *al*!” dedi.) (NF-87/10,11,12)

(4) “‘Azrā’il aydı: yā Resūla’llāh men seniḡ yastuḡuḡda oltuḡandın berü İdi ‘azze ve celledin yetmiş yolu fermān yetildi, dōstum Muḥammed birle rıfḡ u mūdārā *kılḡil*, cānını yavaşıḡ yumşaklık birle *alḡil*, adınların almış tēḡ *almaḡil* tēp.” (Azrail dedi ki: “Ey Resulallah, ben senin yastıḡına oturduḡumdan beri Allah azze ve celleden yetmiş defa “Dostum Muhammet’e yumuşak ve hoşgörülü ol. Canını yavaşıklıkla, yumuşaklıkla *al*, diḡerlerinden aldığın gibi *alma*” diye ferman geldi.”) (KE-237v/8,9)

(5) “Ḥaq te’ālādın ḡitāb keldi kim: Yā İblis, saḡa Ayyūb teninge taḡı musallaḡ qıldım; meger köḡlinge taḡı tilinge *qatılmaḡil*, tēdi.” (Hak tealadan ses geldi: “Ey İblis, seni Eyüp’ün vücuduna da musallat ettim. Yalnız gönlüne ve diline eziyet *verme*.” dedi.) (NF-330/15)

(6) “Ḥaq te’ālādın destūr boldı kim: Ey ‘Azāzil, ēmdi başıḡnı *kōtergil*, tēp ‘Azāzil taḡı başını kōterdi ēkki aḡaḡı üze tikildi.” (Hak tealadan izin oldu ki: “Ey Azazil, şimdi başını *kaldır*.” diye Azazil de başını kaldırdı, iki ayaḡı üzerine dikildi.) (NF-366/2)

⁶ Çoḡu İslam ālimine göre, İblis’in isyan etmeden önceki adıdır. Azazil, başlangıçta dört kanatlı büyük bir meleken Allah’a karşı geldikten sonra İblis/Şeytan olarak adlandırılmıştır (Öztürk, 2005: 54).

(7) “uykuda  rkli  bol an feris tege yarlı  boldı, ‘ lem halkını uyku a *sal ıl*. Bar anı uyuttı,  mm h ni  aldı, yarlı  boldı,  mm h nini *uyut ıl*.” (Uykudan yetkili olan mele e ferman oldu:   m halkını uykuya *sal*. Hepsini uyuttu.  mm h ni kaldı. Yarlı  oldu:  mm h ni’yi *uyut*.) (KE-219r/3,4)

   semavi dinde de egemenli in Allah’a ait oldu u kabul edilmi  ve bir kul sıfatıyla insanın, “H kim, Kadir, Rahim, H lık olan Allah’a itaat etmesi onun varlı  nedeni ve yaratılı  gayesi” kabul edilmi tir (Tur ak, 2022: 333). İslam dininde peygamberler de kul stat s nde olmaları nedeniyle itaat etmekten m nezze  de ildir. HT metinlerinde bu minvalde Allah tarafından Hz. Muhammet, Hz.  dem, Hz. Davut, Hz. İbrahim, Hz. İdris, Hz. İsa, Hz. Musa, Hz. Nuh, Hz. Salih, Hz. S leyman, Hz.  uayp, Hz. Yakup ve Hz. Yusuf peygamberlere verilen emirler g r lmektedir.

(8) “Ti ri ta’ l dın  it b kildi kim y  mu ammed sa a bir ki e k nd zde ilig va t nam znı fariz  kıldım *bar ıl* bu ilig va t nam znı  mmetleri  a *buyur ıl*.” (Tanrı tealadan ses geldi: “Ey Muhammet, sana bir g nde elli vakit namazı farz kıldım, *git*, bu elli namazı  mmetlerine *buyur*.”) (MN-11/4,5)

(9) “*o u ıl* i ingning atı birle.” (Yaratan Rabbinin adıyla *oku*!) (KT-335a/7)

(10) “ aq te’ l  ferm nı boldı  dam peyg mbar a kim: Q bil a Lab z nı *c ftlend rgil* ta ı H bil a Aqlim nı *c ftlend rgil*.” ( dem peyg mbere Hak teala fermanı oldu: “Kabil ile Labuza’yı *evlendir* ve Habil ile İklima’yı *evlendir*.”) (NF-337/9)

(11) “ y D v d  a ı atda biz kıldı  sını halife yir y zinde *  km kıl ıl* ki iler arasında r stlı  birle ta ı *uyma ıl* nefis tileki  rz s n a azd rg y sını Tangrı yolındın  a ı at  ze anlar kim azarlar Tangrı yolındın anlar a  atı   ın munu  birle kim unuttılar sa ı  k nini.” [(Ona dedik ki): “Ey Davud! Ger ekten biz seni yery z nde halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile *  k m ver*. Nefis arzusuna *uyma*, yoksa seni Allah’ın yolundan saptırır. Allah’ın yolundan sapanlar i in hesap g n n  unutmaları sebebiyle  iddetli bir azap vardır.”] (KT-5a/7)

(12) “İbr him  a ferm n boldı: *bar ıl* Nemr d  a *ay ıl*, san   ur k   ll    bar  rse  erig *anut ıl*, t p.” (İbrahim’e ferman oldu: “*Git*, Nemrut’a *s yle*, sava maya g nl  varsa asker *hazırlat*.”) (KE-44v/1)

(13) “ferm n keldi: ey İdris olar a *ay ıl*, d ny nı  ‘ z bın mu i tiy r kılursiz ya ‘  bi ‘ z bın mu?” (Ferman geldi: “Ey İdris, onlara *s yle*, d nyanın azabını mı se ersiniz yoksa ahiret azabını mı?”) (KE-22r/8)

(14) “ aq te’ l dın ferm n keldi kim: Y  ‘ s  hav rilar birle k  e bolsa, ol s   kler qatı  a *bar ıl* ta ı ne kim su’ lı  bar  rse *buyur ıl*, biz anlar ı  biringe til b rgeymiz, sa a cev b ay aylar, t p ferm n keldi.” (Hak tealadan ferman geldi ki: “Ey İsa, havariler ile gece olunca o kemiklerin yanına *git* ve ne sorun varsa *sor*, biz onların birine dil verece iz, sana cevap verecekler.” diye ferman geldi.) (NF-394/15,17)

(15) “ aqdın ferm n keldi: Y  M s , ‘    nı dery   a *ur ıl*! (Hak’tan ferman geldi: “Ey Musa, asanı denize *vur*!”) (NF-73/8)

(16) “ aq te’ l dın ferm n keldi kim: Y  N  , kemi  ni Cedyi ta ında *tind rgil* ta ı anda iq amat qılınlar, t p ferm n boldı  rse, N   peyg mbar ta ı Cedyi ta ında iq amat qıldı.” (Hak tealadan ferman geldi ki: “Ey Nuh, gemini Cudi da ında *durdur* ve orada ik met edin.” diye ferman olunca Nuh peyg mber de Cudi da ında ik met etti.) (NF-378/14)

(17) “yarlıg keldi: ey Sâlih, bular arasında *kezik kılgıl*, bu suw bir kün tewege bolsun bir kün bularğa.” (Ferman geldi: “Ey Salih, bunlar arasında *sıra yap*, bu su bir gün deveye olsun, bir gün bunlara.) (KE-35r/3)

(18) “Mevli ta’âlâ Süleymānga vahy kıldı, Beytū’l-Makdisni *binā kılgıl*.” (Mevla teala, Süleyman’a vahiy gönderdi: “Beytū’l-Makdis’i *inşa et*.”) (KE-150v/15)

(19) “anda keğin yarlıg boldı Şu’aybka: boğunuğını, oğlanlarını *algıl*, Medyenka *kirgil*.” (Ondan sonra ferman oldu Şuayb’a: “Halkını, çocuklarını *al*, Medyan’a *gir*.”) (KE-T165b/5)

(20) “yarlıg keldi: ey Ya’küb ol kâfirleri helāk kılmak tilesen helāk kılayın, seni olarğa musallat kılayın, yok erse öz elin birle *helak kılgıl*.” (Ferman geldi: “Ey Yakup, o kâfirleri helak etmek istersen helak edeyim. Seni onlara musallat edeyim. Yoksa kendi ellerinle *helak et*.”) (KE-62r/15)

(21) “İdi ‘azze ve celle haber bërür andın. ... ey Yüsuf belāğa ilindiñ erse *şabr kılgıl* edgü atın çıksun. Ey Zeliḥā êrksiz bolup köñül aldurdiñ erse *tevbe kılgıl* Tanrı keçürsün.” (Allah ‘azze ve celle ondan haber verir: “Ey Yusuf, belaya yakalandıysan *sabret*, adın iyi çıksın. Ey Zeliha güçsüz olup gönül kaptırdıysan *tövbe et*, Tanrı affetsin.”) (KE-85r/3)

Aşağıdaki örneklerde Allah’ın aslana, yere, göğe ve ateşe yani insan dışı varlıklara emrettiği görülür. Emir cümlelerinde emri yerine getirmesi beklenen bir eyleyici olması gerekir (Karademir, 2012: 2103), alıcısı olmayan bir emir kusurlu olur. Gündelik hayatta göğe, taş vb. emir vermek bir anormalliğe işaret eder, emir kusurlu olur. Ancak dini metinler bağlamında olağanüstü durumlar olağan kabul edildiği için emir kusurlu olmaz.

(22) “Ĥaq tv̄t uyqu bër̄di, uyıdılar. Bir arslanqa fermānladı. *Bargıl*, ‘Atabanı helāk *qılgıl* tēp. Ol arslan keldi, ḥalqlarını yıdlayu ‘atabanı buldı taqı pāra pāra kıldı.” (Hak tv̄t uyku verdi, uyudular. Bir aslana emretti. “*Git*, Ataba’yı *helak et*.” dedi. O aslan geldi, insanları koklayarak Ataba’yı buldu ve parça parça etti.) (NF-15/13)

(23) “yerge ḥitāb keldi: Kābilni *koğıl*.” (Yere hitap geldi: “Kabil’i *bırak*.”) (KE-17v/14)

(24) “anda keğin yarlıg boldı: Suwlarıñız *yutıl*. Kökke yarlıg boldı: Ağın *yağmaıl*.” (Ondan sonra ferman oldu: “Sularınızı *yut*.” Göğe ferman oldu: “Başka *yağma*.”) (KE-26v/2)

(25) “Ĥaq te’ālādın ḥitāb keldi otqa. Ma’nisi ol bolur kim: Biz ayduq: Ey ot sawuq *bolıl* taqı salāmat *bolıl* İbrāhim üze, ya’ni İbrāhimqa zarar *tegürmegil*, tēdi erse, ot būstān boldı.” (Hak tealadan ateşe seslenme geldi. Manası şudur ki: Biz seslendik. “Ey ateş soğuk *ol* ve İbrahim üzerine selamet *ol* yani İbrahim’e zarar *verme*.” deyince ateş gül bahçesi oldu.) (NF-217/15,16)

HT metinlerinde Allah’ın doğrudan veya vasıtaıyla çeşitli insanlara buyurduğu görülmektedir. Aşağıda Ciblit⁷e, Talut⁸a ve Hz. Musa peygamberin annesine ve bir kula verilen emirler yer almaktadır. Ciblit (Ceblit), Allah’ın cehennemde yarattığı iki varlıktan biridir. Diğer dişi olan Tiblit’tir. Tiblit (Teblit) ve Ciblit Allah’ın emriyle evlenir. Böylece yaratılmışlar arasında ilk nikâh kıyılmış olur. Ciblit ve Tiblit’in her defasında bir kız ve bir oğlan olmak üzere ikişer çocukları olur. Allah, beraber doğan kardeşlerin bir sonraki kardeşle evlenmesini emreder. Bu sebeple Haris, evlenmek istediği ikizine Allah’ın emriyle kavuşamaz. Haris, bu olaydan sonra sürekli ibadet etmeye

⁷ Cehennemde yaratılmış olan dişi halk (Ata, 2019: 1005)

⁸ İsrâiloğulları’nın Kur’ân’da adı geçen ilk kralı (Kurt, 2010).

başlar. O kadar çok ibadet eder ki sonunda cennete alınır ve adı Azazil olur.⁹ Talut ise bir kraldır. Anlatıya göre Hz. Musa'dan sonraki bir dönemde İsrailoğullarına, düşmanları olan Calut ile savaşmak üzere Allah tarafından kral olarak atanmıştır. Talut, sefere çıkıldığında askerlerine nehirden geçerken bir avuçtan fazla su içmemelerini, bunun bir imtihan olduğunu söyler. Bazıları fazla su içer ve savaşma güçlerini yitirir. Kalanlar, Calut ile savaşır ve Calut'u yenerler (Küçük, 1993; Kurt, 2010). (28)'de Talut'a bir zamanlar yaptığı büyük bir kötüğün affedilebilmesi için oğullarıyla bir kaleyi alma emri verilir.

(26) “Ciblit ol kızını Hārişğa bēreyin tēse İdidin yarlıg keldi: imdidin soñ kızını birge toğgan oğulğa *bērmegil*, öñdin taqı soñdin toğganğa *bērgil*. Ol hūkmni unadı.” (Ciblit o kızı Haris'e vereyim deyince Tanrı'dan emir geldi: “Şimdiden sonra kızını beraber doğan oğula *verme*, önceden veya sonradan doğana *ver*.” O hükmü kabul etti.) (KE-4r/19)

(27) “Tangrı ‘azze ve celle Mūsi anası köngli içinde kemişti kim angar sūt *birgil* taqı Tangrıka *kemişgil*.” (Tanrı ‘azze ve celle Musa'nın annesinin gönlünün içine erişti ve “Ona sūt *ver* ve Tanrı'ya *sıgın*.” dedi.) (KT-48b/1)

(28) “Talut (İşmu'ıl) toprağına barıp du'ā kıldı, ün işitti, nē iş kıldıñ? tēp. Fālūt, yawuz kıldım, tēdi. Yana ün keldi: Dāvūdñı Mevlī ‘azze ve celle mülkindin kavğan sēn mü-sēn? Aydı: belj. Yana ün keldi: Ey Fālūt oğlanların birle qorğanğa *barğıl*, el aldın erse tevbeñ qabul, eger anda öldün erse hem qabul, tēdi.” (Talut, İşmuil'in toprağına gidip dua etti, “Ne iş yaptın?” diye ses işitti. Talut, “Kötülük yaptım.” dedi. Yine ses geldi: Davut'u Mevla ‘azze ve celle mülkünden kovan sen misin? “Evet”, dedi. Yine ses geldi: “Ey Talut, oğlanlarınla kaleye *git*. Şehri alırsan tövben kabul, eğer orada ölürsen yine kabul.” dedi.) (KE-134r/21)

(29) “Haq te'ālādın hıtab kelür kim: Ey qulum, benim hāzratımda kelmişdin soñ öñinke naçar *qılmağıl*, maña qarşu *kelgil* kim, men saña cümledin yegrek tururmen, tēp hıtab qılır.” (Hak tealadan ses gelir ki: “Ey kulum, benim yanıma geldikten sonra başka tarafa *bakma*, bana doğru *gel* ki ben sana hepsinden yakın dururum.” diye ses gelir.) (NF-248/1)

Metinlerde Allah'ın emirlerinin hedefe genellikle Cebrail aracılığıyla iletildiği tespit edilmiştir. İslam anlayışına göre meleklerin en büyüğü ve en üstünü olan Cebrail; Allah'ın emirlerini ve yasaklarını peygamberlere vahyetmekle görevlidir (Bayram, 2013: 31). Aşağıda Cebrail'in buyrukları, Hz. Muhammet, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Yakup, Hz. Yusuf, Hz. Eyüp, Hz. Şuayp, Hz. Zekeriyya ve Hz. Musa peygamberlere ve bunun yanı sıra yel meleğine, Kasur'a, Minhahırkiyā'ya¹⁰ naklettiği örnekler yer almaktadır. Bu örneklerdeki *haq te'ālādın fermān keldürdi, ferman ulaştırdı, yarlıg tēgürdi, mevli yarlıkar, mevli saña selām ıddı taqı aydı, idi yarlıgñ tegürdi* gibi ifadeler emrin kaynağının Cebrail olmadığını, onun sadece emri iletmede aracı olduğunu gösterir.

(30) “Cebre'il 'as nāzil boldı taqı Haq te'ālādın fermān keldürdi kim: Yā Muḥammed eger çerigde namāz qılır bolsañ, ḥalāyıqnı ėkki t̄ayıfa *qılğıl*; bir t̄ayıfanı düşmanqa qarşu *qoğğıl* taqı bir t̄ayıfa birle bir rek'at namāz *qılğıl*.” (Cebrail 'as nazil oldu ve Hak te'aladan ferman getirdi: “Ya Muhammet eğer orduda namaz kılırsan ahaliyi iki kısım *yap*; bir kısmını düşmana karşı *koy* ve bir kısmı ile bir rekāt namaz *kıl*.”) (NF-40/9)

⁹ (1999), “Peygamberler Qıssaları: Harut ve Marut Qıssası”, *Günsel Dergisi*, Noyabr-Dekabr, s. 18.

¹⁰ Beytü'l-Makdis'teki peygamber (Ata, 2019: 1023).

(31) “kūn sayu Cebrā’il kelip yarlıg tēgürür ērdi: ey Nūh, *barġil* kāfirlerġa *ayġil* lā ilahe illa’llāh Nūhun Resūlu’llāh tēsünler.” (Her gün Cebrail gelip ferman ulaştırırdı: “Ey Nuh, *git* kâfirlere *söyle* ‘lā ilahe illa’llāh Nūhun Resūlu’llāh’ desinler.”) (KE-23r/20)

(32) “Cebrā’il keldi yarlıg tegürdi: ey İbrāhim halknı hacġa *oġıġil*.” (Cebrail geldi, ferman ulaştırırdı: “Ey İbrahim, halkı hacca *çağır*.”) (KE-53v/4)

(33) “Cebrā’il keldi: ey Ya’kūb, Mevli yarlıkar ‘Umlāknıñ mālın tawarın, altun kümüşin *alġil*, adınların otġa *yaġġil*, köysün.” (Cebrail geldi: “Ey Yakup, Mevla emreder: ‘Umlak’ın malını, eşyasını, altınını, gümüşünü *al*, diğerlerini ateşte *yak*, yansın.”) (KE-65r/17)

(34) “Cebrā’il-i emin yetildi [yar]lıg tēgürdi aydı: Ey Yūsuf *du’ā kılġil* ol [ku]lumıznıñ hācetin *kolġil*, kapuġ açuġ, icābet anuk.” (Cebrail yetiştı, ferman ulaştırırdı, dedi ki: “Ey Yusuf *dua et*, o kulumuzun ihtiyacını *dile*; kapı açık, kabul hazır.) (KE-78r/13)

(35) “Cebre’il kēlip Mevli yarlıkın tēgürdi ve aydı: ey Yūsuf yazıġa *çıġġil*, bu aç ħalāyıkġa yüzünñi *körgüzġil*.” (Cebrail gelip Mevla fermanını ulaştırırdı ve dedi ki: “Ey Yusuf, ovaya *çık*, bu aç insanlara yüzünü *göster*.”) (KE-93r/11)

(36) “Cebra’il ‘as keldi, Eyyübka aydı: Mevli ta’ālā saġa yalawaçlıġ bērdi, selām ıdtı, aydı: *barġil* Bāhilka *ayġil* müsülman bolsun, mēni bir tēsün sēni mēniñ yalawaçım tēsün.” (Cebra’il ‘as geldi, Eyüp’e dedi ki: “Mevla teala sana peygamberlik verdi, selam gönderdi, dedi ki: ‘*Git* Bahil’e *söyle*, Müslüman olsun, benim için tek desin, senin için benim peygamberim desin.”) (KE-T153b/3)

(37) “Cebre’il keldi, İdi yarlıgın tegürdi: Ey Şu’ayb bularġa azāb ıdurmen, bularnı helāk kılurmen, sen bularnıñ arasındın *kitġil*.” (Cebrail geldi, Allah’ın emrini ulaştırırdı: “Ey Şuayp, bunlara azap göndereceğim, bunları helak edeceğim, sen bunların arasından *git*.”) (KE-T165a/14)

(38) “yana Cebre’il yarlıg tēgürdi: ey Mūsi, Kārūnġa *ayġil*, mālının beşde birin çıġaylarġa bērsün, tört yēlük assun.” (Yine Cebrail ferman ulaştırırdı: “Ey Musa, Karun’a *söyle*, malının beşte birini fakirlere versin, dört bayrak assın.”) (KE-125v/2)

(39) “Cebrā’il kēlip aydı: ey Zekerıyyā Mevli yarlıkar, *şabr kılġil*.” (Cebrail gelip dedi ki: “Ey Zekeriya, Mevla emreder, *sabret*.”) (KE-168v/10)

(40) “Cebrā’il, İdi yarlıġı birle yēlge ērklig bolġan feriştege aydı: yēl kapuġın *açġil*. ... Bir kiçik yüzükçe *açġil*. ... yigne yürtükinçe *açġil*.” (Cebrail, Allah’ın fermanı ile yele hâkim olan meleğe dedi ki: “Yel kapını *aç*. ... Bir küçük yüzük kadar *aç*. ... İğne deliği kadar *aç*.”) (KE-30v/5,7,8)

(41) “Kāşūr kırġ yıl zindānda ġaldı. Kırk yılda kēdin Cebrā’ilge yarlıg boldı, Kāşūrñı zindāndın *çıkarġil*, tēp. Cebrā’il bir kanat birle urdı, zindānnı ēki pare kıldı, aydı: ey Kāşūr *çıġġil*.” (Kasur kırk yıl zindanda kaldı. Kırk yıldan sonra Cebrail’e “Kasur’u zindandan *çıkar*.” diye ferman oldu. Cebrail bir kanadı ile vurdu, zindanı iki parça yaptı, dedi ki: “Ey Kasur *çık*.”) (KE-32v/13)

(42) “Cebrā’il kēldi aydı: ey Yūşen Mevli saġa selām ıdtı taġı aydı: *barġil* kulum Ecbge ve künğüm Ermelege *ayġil*, aytsunlar lā ilahe illa’llāh.” (Cebrail geldi dedi ki: “Ey Yuşen, Mevla sana selam gönderdi ve dedi ki: “*Git*, kulum Ecb’e ve kölem Ermele’ye *söyle*, lā ilahe illa’llāh desinler.”) (KE-158v/9)

(43) “Cebrā’il kēlip aydı: ey Minġāhırkıyā, İdi ‘azze ve celle saġa selām aydı taġı yarlıkadı kim: bu yēğirmi miñ zāhid ‘ābidlerdin maġa yaraġu teg birisini *üđürġil*.” (Cebrail gelip dedi ki: “Minhahırkiya, Allah ‘azze ve celle sana selam söyledi ve buyurdu ki: ‘Bu yirmi bin zahitten, tapanlardan bana yarayacak birini *seç*.’”) (KE-152r/4)

İncelenen HT metinlerinde dikkati çeken bir husus ise bazı bağlamlarda Cebrail’in emri iletirken aracı gibi davranmamasıdır. Adeta Cebrail görünmezdir ve Allah alıcıya doğrudan emir vermektedir. Bu ifadelerde dolaylılık ortadan kalktığı için emirlerin buyrum gücü daha kuvvetlidir.

Aşağıda, Hz. Muhammet, Hz. İbrahim, Hz. Âdem, Hz. Şis, Hz. Salih, Hz. Lut ve Hz. Yunus peygamberlere, semantik olarak aktarılan ancak biçimsel olarak doğrudan buyrulan emirler görülmektedir. Aşağıdaki emirlerin birinde (54) ise Cebrail, kendi emir vermektedir. Malik’e verdiği bu buyruk dahi Allah’ın emrini gerçekleştirmek üzerinedir. Malik, cehennemde görev yapan on dokuz meleğin başıdır (Kayalık Şahin, 2022: 95).

(44) “yâ Muḥammed, on sekkiz miñ ‘âlamnı yaratğan Bir u Bārnuñ âyatını *oqıǵıl!*” (Ey Muhammet, on sekiz bin âlemi yaratan, bir olanın ayetini *oku!*) (NF-8/4)

(45) “Cebrē’il yana zāhir boldı taqı aydı: ey tonga çulğanıp yatğan Peyğāmbar ‘as *qopǵıl*, Qurayş kâfirlerini Tañrınıñ ‘azābıdın *qorqutǵıl*, Rebbüñni *uluǵlaǵıl* taqı namāznıñ avvalında Allāhu ekber tēp namāz *başlaǵıl*, tonuñni necesdin *arıtǵıl!*” (Cebrail yine ortaya çıktı ve “Ey elbiseye bürünüp yatan Peygamber ‘as *kalk*, Kureyş kâfirlerini Tanrı’nın azabından *korkut*, Rabbini *yücelt* ve namazın başında ‘Allah u ekber’ diyerek namaza *başla*, elbiseni pislikten *arıt!*) (NF-9/12,13)

(46) “Cibril ayttı yâ muḥammed imdi kırbet maḳāmıǵa barıp *secde kılǵıl* dip min daǵı barıp kırbet maḳāmıǵa yitip *secde kıldım*.” (Cebrail dedi ki: “Ey Muhammet, şimdi Allah’a yakınlık makamına gidip *secde et*.” dedi. Ben de gidip Allah’a yakınlık makamına ulaşıp *secde ettim*.) (MN-10/8)

(47) “Cebril aydı: bu âyet *oqıǵıl*.” (Cebrail dedi ki: “Bu ayeti *oku*.”) (KT-79b/6)

(48) “Cebrē’il ‘as uşmaḥdın bir aq taş keltürdi taqı İbrāhim ‘as’qa aydı: Bu taşnı Ka’be señirinde *qođǵıl* kim bu taş hürmetlig taş turur.” (Cebrail ‘as cennetten bir ak taş getirdi ve İbrahim ‘as’a dedi: Bu taş Kâbe köşesine *koy* ki bu taş kutsal bir taştır.) (NF-38/13)

(49) “Cebrē’il aydı: Yâ Ādam, şabur *qılǵıl*, Haq te’âlānıñ fermānı neteg bolur, intizār *qılǵıl*, tēdi erse, Ādam peyğāmbar taqı şabur qıldı, intizār qıldı.” (Cebrail dedi ki: “Ey Ādem, *sabret*, Hak tealanın fermanı nasıl olur, *bekle*.” deyince Ādem peygamber de sabretti, bekledi.) (NF-279/16,17)

(50) “Cebrā’il Ādemǵa uçmaḥdın kefen keltürdi, Şişǵa aydı: atañnı *yuǵıl*, tēdi. Şiş yudı, kefenge yörgedi, Cebrā’ilge aydı: namāz *kılǵıl*.” (Cebrail, Ādem’e cennetten kefen getirdi, Şiş’e dedi ki: Atanı *yıka*. Şiş yıkadı, kefene sardı. Cebrail’e dedi ki: “Namaz *kıl*.”) (KE-19v/1)

(51) “Şāliḥ nē erdükin bilmedi. Cebrā’il aydı: ey Şāliḥ ewge *kirgil*. Şāliḥ ewge kirdi. Cebrā’il ‘aleyhi’s-selām peyğāmberlik tēgürdi, aydı: *barǵıl*, melikge *ayǵıl*, aytsun Allāh bir turur, Şāliḥ anıñ yalawaçı turur. Şāliḥǵa aydı: bu hattā[r]lar tonın *qođǵıl*. Qoğdı, bir kilim ton keğdi, ölginçe Şāliḥ peyğāmbar ol kilim ton içinde erdi. Melikge kelip aydı: Ey kâfir, *ayǵıl* lâ ilahe illa’llāh ve inni Şāliḥ resūlu’llāh. (Salih ne yapacağını bilemedi. Cebrail dedi ki: Ey Salih eve *gir*. Salih eve girdi. Cebrail ‘as peyğāmberlik ulaştırdı, dedi ki: *Git*, hükümdara *söyle*, desin ki Allah birdir, Salih onun peyğamberidir. Salih’e dedi ki: Bu hilekâr elbiseleri *çıkar*. Çıkardı, bir hırka elbise giydi. Ölünce Salih peyğāmbar o hırka elbise içindeydi. Hükümdara gelip dedi ki: Ey kâfir, lâ ilahe illa’llāh ve inni Şāliḥ resūlu’llāh *de*.) (KE-33v/20)

(52) “Cebrā’il aydı: ey Lūt sen bu êldin *çıqǵıl*.” (Cebrail dedi ki: Ey Lut, sen bu şehirden *çık*.) (KE-61r/5)

(53) “Cebrā’il kēlip aydı: ey Yūnus anıñ birle *sözleşmegil*.” (Cebrail gelip dedi ki: Ey Yunus, onunla *konuşma*.) (KE-155v/5)

(54) “andın soñ Cebrē’ilge yarlıǵ keldi: Muḥammedni dōstlar bōstānıǵe kigürdün, dōstlar ornını kōrdi, imdi düşmanlar zindānıǵe *kigürgil*, anı hem kōrsün. Kēldiler, Mālik başladı, tamuǵka kirdiler. Her tamuǵnıñ kilidini Mālik keltürdi, ‘azābların kōrdi, tūrlūǵ tūrlūǵ yazuqlarını tūrlūǵ tūrlūǵ qınayurlar. Bir qapuǵka yētiler, kilidi yoq, aydı: Ey Mālik, bu qapuǵnı *açǵıl*. Mālik aydı: bu eşikniñ kilidi mende yoq, tēdi. Resūl ‘as aydı: kilidi qayda turur? aydı: bu eşikniñ kilidi seniñ

kutluğ barmakın turur, işaret kılğıl, açılson, tedi. Resül ‘as işaret kıldı, eşik açıldı.” (Ondan sonra Cebrail’e ferman geldi: Muhammet’i dostlar bahçesine soktun, dostların yerini gördü. Şimdi düşmanların zindanına sok, onu da görsün. Geldiler. Malik başladı. Cehenneme girdiler. Her cehennemin kilidini Malik getirdi, azapları gördü. Türlü türlü günahları, türlü türlü cezalandırıyorlar. Bir kapıya geldiler, kilidi yok. “Ey Malik, bu kapıyı aç.” dedi. Malik “Bu kapının kilidi bende yok.” dedi. Resul ‘as “Kilidi nerededir?” dedi. “Bu kapının kilidi senin mübarek parmağındır, işaret et, açılson.” dedi. Resul ‘as işaret etti, kapı açıldı.) (KE-215v/1)

Emir semantiği içerisinde emir veren konumundaki bir diğer otorite *peygamberlerdir*. Çalışılan metinler, İslami dairede oluşturulduğu için buyrukların peygamberler arasında en çok Hz. Muhammet tarafından verildiği görülmektedir. NF ve KE’den alınan aşağıdaki örneklerde Hz. Muhammet’in Cebrail, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ali, Hz. Bilal, Hz. Ayşe ve sahabeden insanlara verdiği emirler görülmektedir. Ayrıca Hz. Muhammet’in insan dışı bir varlığa da (*kertenkele*) emir verdiği (63) numaralı örnekte tespit edilmiştir. Peygamberlerin bu tip mucizeler göstermesi yani “Allah tarafından yeterlilik verilen ve diğer insanların yapamayacağı olağanüstü eylemler (bkz. Bulut, 2015)” gerçekleştirmesi dinî bağlamda mümkün kabul edilir.

(55) “peygāmbar ‘as aydı: Yā Cebre’il, beyān *qılğıl*, ol neteg lütf u keremler turur?” (Peygamber ‘as dedi ki: “Ey Cebrail *anlat*, o nasıl lütuf ve keremlerdir?”) (NF-10/6)

(56) “Peygāmbar ‘as aydı: Yā Abā Bekr, adaqıñnı *kêtergil* taqı yılandın çayandın *qorqmağıl*, Ĥaq te’ālāqa tevekkül *qılğıl*, Ĥaq te’ālā bizim birle turur kim tedi.” (Peygamber ‘as “Ey Ebu Bekir, ayağını *çek* ve yılandan çyandan *korkma*, Hak te’alaya *tevekkül et*. Hak te’ala bizimledir.” dedi.) (NF-21/10)

(57) “qaçan kim Peygāmbar ‘as bu sözni eşitti erse, ‘Alini razhu ündetti taqı aydı: ‘Alamnı *algıl* taqı bizke *kelgil* kim bizke fermān boldı kim Benū Qurayza cuhūdları birle ĥarb qılmaq gerek.” (Ne zaman ki peygamber ‘as bu sözü işittiyse Ali razhuyu çağırttı ve dedi ki: “Sancağı *al* ve bize *gel* ki bize ferman oldu, Beni Kurayza Yahudileri ile harp etmek gerek.) (NF-33/6)

(58) “Peygāmbar ‘as Bilalqa buyurdı kim bāng-i namāz *oqığıl* tēp.” (Peygamber ‘as Bilal’e buyurdu, ezan *oku!* dedi.) (NF-40/3)

(59) “ey Peygāmbar, Tanrıdın *qorqğıl* taqı kâfırlarqa taqı munâfıqlarqa boy *bêrmegil* tedi erse, Peygāmbar ‘as taqı ‘Āyişe qatınğa kirdi razhā taqı aydı: Yā ‘Āyişe, çerig isti’dādı *qılğıl*, silāhlarımnnı *yaraştırğıl!* tedi.” (Ey Peygamber, Tanrı’dan *kork*, kâfirlere ve münafıklara fırsat *verme*, dedi. Peygamber ‘as da Ayşe razha katına girdi ve dedi ki: “Ey Ayşe, asker hazırlığını *yap*, silahlarımı *hazırla!*”) (NF-48/3,4,5)

(60) (Peygamber ‘as) “Mu’āzqa aydı kim: Bu Mekke ĥalqına fıqh ‘ilmni *öğretgil*, benim sünnetlerimni munlarqa beyān *qılğıl!* tedi taqı çıqtı.” (Muaz’a dedi ki: “Bu Mekke halkına fıkıh ilmini *öğret*, benim sünnetlerimi bunlara *açıkla!*”) dedi ve çıktı.) (NF-71/4,5)

(61) “Peygāmbar ‘as Unays atlığ şahābaqa buyurdı kim: Bu keçe erteke tegi *uğmağıl*, atlanıp tağ başında *turğıl*, *baqğıl*; kâfırlardın kimersenı körseñ, bizke ĥabar *bêrgil!* tedi.” (Peygamber ‘as Unays adlı sahabeye buyurdu: “Bu gece sabaha kadar *uyuma*, atlanıp dağ başında *dur*, *bak*. Kâfirlerden kimseyi görürsen bize haber *ver!*”) dedi.) (NF-71/6)

(62) “Andağ ĥikāyet kılurlar: Biregü Resül ‘aleyhi’s-selāmğa keldi. ... Resül ‘aleyhi’s-selām aydı: *barğıl* yulğun yığaçdın tayağ *tutğıl*. Andağ kıldı, malı tükendi.” (Kıssa öyledir ki: Biri, Resul as’a geldi. ... Resul ‘as dedi ki: *Git*, güz ağacından değnek *yap*. Öyle yaptı, malı tükendi.) (KE-18r/11)

(63) “Peygāmbār ‘as aydı: Ey sūsmār, men kim tururmen beyān *qılğıl!* tēmiş erdi.” (Peygamber ‘as “Ey kertenkele, ben kimim *açıkla.*” demişti.” (NF-35/12)

HT metinlerinde Hz. Muhammet dışında diğer peygamberlerin de buyurduğu görülmektedir. Aşağıdaki örneklerde Hz. Süleyman, Hz. Yusuf ve Hz. Musa’nın verdiği emirler yer almaktadır. (66)’da Hz. Süleyman’ın insan dışı bir varlığa (*yel*) emir verdiği de tespit edilmiştir. İslami literatürde Hz. Süleyman’a çeşitli mucizeler bahşedildiği kabul edilmektedir. Kuş dilini bildiğine, cinlere hükmettiğine ve rüzgârın onun emrine verildiğine inanılmaktadır (Bakkal, 2021: 417). Dolayısıyla Hz. Süleyman’ın yele emretmesi, mevcut bağlamda kusurlu emir değildir.

(64) “Süleymān peygāmbār yelke buyurdu kim: Ey yel, bu tahtımnı ‘ābid qatınga *ēndürgil*, tēp. Derhāl yel Süleymān peygāmbār tahtını ol ‘ābid qatınga *ēndürdi.*” (Süleyman peygamber yele buyurdu ki: Ey yel, bu tahtımı ibadet edenin yanına *indir.* Yel derhal Süleyman peygamberin tahtını o ibadet edenin yanına indirdi.) (NF-392/4)

(65) “Yūsuf Yehūdānıñ öwkelemişin kördi erşe yaş oğlğa aydı: *bargıl* ol ėrniñ arkasın qolun birle *sıgāgil.*” (Yusuf, Yehuda’nın öfkelenildiğini görünce küçük oğluna dedi ki: *Git*, o erin arkasını elin ile *sıvazla.*) (KE-98r/14)

(66) “Mūsı aydı: biz cādū ėrmesmiz, Tañrınıñ yalawaçlarımız. Yarlıg ol turur: imān *keltürgil*, Beni İsrā’ılñ bizge *bėrgil.*” (Musa dedi ki: Biz cadı değiliz, Tanrı’nın peygamberleriyiz. Ferman odur ki iman *getir*, Beni İsrail’i bize *ver.*) (KE-112r/13)

Şu ana kadar olan bölümde *Allah’ın ve peygamberlerin verdiği emirler* ele alınmıştır. Bunlar dışında toplumda diğerlerinden görece üstün kişilerin de emirleri metinlerde belirlenmiştir. Emir ifadesinin olmazsa olmazı bir buyurandır. Buyuran, maddi veya manevi cezalandırma yetkisine ve eyleyiciden statü olarak görece üstünlüğe sahiptir. Bu üstünlük, bir ifadenin emir olabilmesi için mutlak şarttır (bkz. Condoravdi ve Lauer, 2012: 38). Aşağıdaki emirlerin anne-oğul, koca-karı, yöneten -yönetilen arasında gerçekleştiği görülmektedir. Hiyerarşik düzende anne, koca ve yönetici statü olarak denklemdaki diğerinden üsttedir ve alt konumdaki diğerine buyruk verebilir.

(67) “oğlum, *bargıl*, Eyyüb-i Ensāri ėwinge *kirgil*, taqı Peygāmbār ‘as’qa selām *qılğıl* taqı *ayğıl* kim: Anam sizke bu ta’āmnı hediye ıda bėrdi *tėgi!* tēdi.” (Oğlum, *git*, Eyüb el-Ensari evine *gir*, Peygamber as’a selam *ver* ve *söyle*: Anam size bu yemeği hediye gönderdi *de!* dedi.) (NF-25/2,3)

(68) (Kutayfar eşi Zeliha’ya) “bu yahşı oğlan bolğay, zinhār muña yahşı terbiyet *qılğıl*, munuñ bizke fāydası teggey.” (Bu iyi çocuk olacak, kesinlikle buna iyi terbiye *ver*, bunun bize faydası dokunacak.) (NF-112/16)

(69) “Fir’avnnuñ gāzabı keldi taqı aydı: Cümle hālāyıq mēni tañrı tēp maña ‘ibādat qılurlar. Sen benim cüftüm bolğaysen taqı mēni tañrı tēmegeysen. Bu sözünñdin *qayıtğıl*, yoq erse saña qatıg ‘azāb ve ‘uqubat qılğaymen.” (Firavun’un gazabı geldi ve dedi ki: “Bütün insanlar bana Tanrı diye ibadet ediyorlar. Sen benim eşim olacaksın ve bana Tanrı demeyeceksin. Bu sözünden *dön*, yoksa sana çok azap ve işkence yapacağım.”) (NF-165/7)

(70) “Melikge barıp sözün aydılar. Sāreni körmedin işitmek birle köñüllüg boldı. Hācibka aydı: terk ol ėrni maña *ketürgil*, tēp aydı.” (Hükümdara gidip sözünü söylediler. Sare’yi görmeden işitmekle gönüllü oldu. Hacıp’e dedi ki: “Derhal o eri bana *getir.*” diye söyledi.) (KE-45r/21)

(71) “Melik Hācerğa aydı: meniñ hazinem kilidlerin İbrāhimğa *bėrgil.*” (Hükümdar Hacer’e dedi ki: Benim hazinem kilitlerini İbrahim’e *ver.*) (KE-46v/9)

- (72) “Zeliḥā Yūsufnı zindānga salḡandın soḡ zindān eşikige barur êrdi, zindānçıḡa aytur êrdi: *barḡıl*, Yūsufnı *baḡlaḡıl* taḡı katiḡ *tayaḡlaḡıl*, anıḡ feryādın men işiteyin.” (Zeliḥa, Yūsuf’u zindana attıktan sonra zindanın kapısına gelirdi, gardiyana derdi ki: *Git*, Yūsuf’u *baḡla* ve çokça *döv*, onun feryadını ben işiteyim.) (KE-91r/9)
- (73) “buyurdi şāḥ kim ol atnı *kiltür*/kitürdiler eḡerlep mindi şāvur.” (Şāḥ o atı *getir* diye buyurdu; getirdiler, Şāvur eḡerleyip bindi.) (HŞ-1145/2)

Herkes bağlamına göre buyuran veya buyrulan olabilir. Okulda öğretmen ve öğrencilerin amiri olan bir müdür, normal şartlarda babasının ve annesinin memuru konumundadır. Kudretli bir hükümdar olan Safevi devletinin kurucusu Şah İsmail’in âşık olduğu eşi Taçlı’dan emir alması şaşırtıcı değildir (Usta, 2013: 20). Müslümanlar için Hz. Muhammet’in emirleri bağlayıcı iken bir Hristiyan için Hz. Muhammet otorite değildir. Dolayısıyla buyuranın statüsü bağlamla şekillenmektedir. (74)’te Ebu Leheb’in, Hz. Muhammet’e emir verdiği görülmektedir. Ebu Leheb, Hz. Muhammet’in amcasıdır ve Mekke’nin ileri gelenlerindendir. Toplumda sevilen, sayılan ve Ebu Talip’in ölümünden sonra Haşimilere liderlik yapan birisidir. Ebu Leheb’i emir buyuran statüsüne çıkaran ise bu saygınlığı, ev sahibi olması ve Hz. Muhammet’i peygamber olarak kabul etmemesidir. (75)’te Hz. Ali’yi emir veren konumuna getirence elindeki kılıç yani öldürme gücüdür.

- (74) “‘Abū Leheb ḡazablandı taḡı aydı: Yā Muḡammed, ... *çıḡḡıl* benim qatımdın, *kétḡil*! Bu kündin soḡ men saḡa yāri bērmesmen tēp Peyḡamber ‘as’nı qatındın kéterdi.” (Ebu Leheb sinirlendi ve dedi ki: Ey Muhammet... Benim huzurumdan *çık*, *git*! Bugünden sonra ben sana yardım etmem diyerek Peyḡamber’i yanından çıkardı.”) (NF-14/13)

- (75) “Ḥāḡib atlıḡ şāḡāba bir ḡatunḡa bitig bērdi kim: Sen bu bitigni *kizlegil* taḡı Mekkeke *barḡıl* taḡı Mekke ḡalqınḡa *ayḡıl* kim: Uş Peyḡambar atlandı, on miḡ kişi birle sizlerke kelür tep. Ol ḡatun taḡı bitigni alıp baru başladı erdi. ... Peyḡambar ‘as ‘Alīni taḡı Zübeyrni ıda bērdi raḡhumā. Anlar bardılar taḡı ol ‘avretke aydılar. Taḡı bitig tilediler erse, ol tandı erse, ‘Ali razhu kılıç çıkardı. Bitigni *çıqarḡıl*, yoḡ erse sēni öltürürmen tēdi erse, ol ‘avret saçı arasındın bitigni çıkardı taḡı bērdi.” (Hatip adlı sahabe bir kadına mektup verdi. Sen bu mektubu *gizle*, Mekke’ye *git* ve Mekke halkına *söyle* ki: İşte peygamber atlandı, on bin kişi ile sizlere geliyor. O kadın da mektubu alıp gitmeye başlamıştı. ... Peyḡamber ‘as Ali’yi ve Zübeyr’i gönderdi. Onlar vardılar ve o kadına söylediler. Mektubu istediler, o kadın inkâr edince ‘Ali razhu kılıç çıkardı. “Mektubu *çık*ar, yoksa seni öldürürüm.” deyince o kadın saçlarının arasından mektubu çıkardı ve verdi.) (NF-48/12)

3.1.3.1.1.2. -sUn/-sU

-sUn/-sU biçimbirimi, bir başkası aracılığıyla üçüncü kişiye buyurmak için kullanılan en işlek ektir. Bazı araştırmacılara göre (Lyons, 1977; Brewster, 1832; Gertjan ve Wurff, 2007) emir yalnızca ikinci kişiye verilebileceği için bu noktada tartışmalar mevcuttur. Ancak -sUn/-sU ve bu ifadenin çokluk şekli -sUnlAr/-sUlAr biçimbirimleriyle kurulan cümlelerde görece üstün bir otoritenin olması ve otoritenin bildirdiği ifadeyle eyleyiciyi harekete geçirmesi üçüncü kişiye de emir verilebileceğini gösterir (Aslan Demir, 2008: 71; Usta, 2013: 53). Üçüncü kişiye emirler aslında girift emirlerdir. Bu emirlerin içinde ikinci kişiye de buyruk bulunur (Usta, 2013: 54). “Çabuk ödevlerini yapsın.” ifadesinde otorite, ikinci kişiye buyruğu nakletme, üçüncü kişiye de ödevlerini yapma emri vermektedir.

Usta (2013: 53)'nın belirttiği gibi özellikle dinî metinler üçüncü kişiye emrin varlığı için delil gösterilebilir. Cebrail'in ilettiği fermanlar; Peygamberler ve müritler tarafından Allah'tan gelen emir olarak kabul edilir. Bu ifadelerin emir değil de, istek veya başka bir kipliği işaretlemesi mümkün görünmemektedir. Aşağıda üçüncü kişiye emir kodlaması vardır. Özellikle (76) numaralı örnek dikkat çekicidir. Cebrail, Allah'ın Âdem'e ilk buyruğunu üçüncü kişi çekimi ile (*tiksün*) iletmektedir. Ancak bu tür bir diyalog, emreden ve nakleden arasında gerçekleşir. Nakleden ve eyleyen arasında rastlanmaz.

(76) “Âdem aydı: yëyeyin mü? Cebrā'il aydı: yok, *tiksün*. Tikdi. Yëyeyin mü? Aydı: orgıl. Ordı.” (Âdem “Yiyeyim mi?” dedi. Cebrail “Yok, *diksin*.” dedi. Dikti. “Yiyeyim mi?” dedi. “Biç.” dedi. Biçti.) (KE-13v/21)

(77) (Peygamber 'as) “yā Cābir, men bargınça ol küweçke hēç kimerse çömçe *qatmasun* taqı ol etmeklerni tandürdın hēç kimerse *çıqarmasunlar!* tēdi.” (Ey Cabir: “Ben gelene kadar o güvece hiç kimse kepçe *sokmasın* ve o ekmekleri tandırdan hiç kimse *çıkarmasın!*” dedi.) (NF-28/17)

(78) “Cebre'il keldi taqı aydı: Ya Muḥammed, Haq te'ālādın fermān keldi kim dōstum Muḥammedni ēletgil taqı mu'minler üçün āmāda qılmıṣ uçmaḥqa nazar *qılsun* tēdi.” (Cebrail geldi: “Ey Muhammet, Hak tealedan ferman geldi ki dostum Muhammet'i götür de müminler için hazırlanmış olan cennete *baksın*.” dedi.) (NF-62/3)

(79) “Cebrā'il keldi İbrāhimğa aydı: aygıl Sāre Hācerğa küç *kılmasun*, Tanrı 'azze ve celle küç kılğanlarını sewmez.” (Cebrail geldi, İbrahim'e dedi ki: “Sare'ye söyle, Hacer'e zulüm *yapmasın*, Tanrı 'azze ve celle zulüm edenleri sevmez.”) (KE-48r/9)

(80) “melik aydı: ey Yehūdā sen elçisen, elçini öltürmek meliklerge 'ār bolur, yok ērse başınnı kesip süñükünı yağanlar adaqı altında salğay erdim, taqı ataḡa aygıl: kēçmiş barmıṣnı *koḍsun*, kızını yaraştırurup maḡa *ıḍsun*, yok ērse anuḡ bolup *tursun*, ağır çerig birle kelürmen.” (Hükümdar dedi ki: “Ey Yehuda, sen elçisin, elçiyi öldürmek hükümdarlara utanç olur, yoksa başını kesip kemiğini fillerin ayağı altına atacaktım ve atana söyle. Geçmiş geleceği *bıraksın*, kızını hazırlayıp bana *göndersin*, yoksa hazır *olsun*, güçlü askerlerle geliyorum.”) (KE-65r/2)

(81) “Mevlidin yarlıḡ boldı: ey Mūsi, Kārūḡa aygıl, mālının yarımın dervişlerge *bērsün* taqı dört yēlūk *assun*.” (Mevla'dan ferman oldu: “Ey Musa, Karun'a söyle, malının yarısını dervişlere *versin* ve dört bayrak *assın*.”) (KE-125r/20)

(82) “Oṣmānka kaşd kıldılar, tēp 'Alıka ḡaber boldı. Ḥasan ve Ḥüseynka kılıçlar bērdiler. 'Oṣmānnıṡ sarāyını saḡlaḡ kimērse *kirmesün*, tēdi.” (Osman'a kastettiler diye Ali'ye haber geldi. Hasan ve Hüseyin'e kılıçlar verdiler. Osman'ın sarayını koruyun, kimse *girmesin*, dedi.) (KE-240v/3)

(83) “Cib'ril kilip maḡa ayttı yā muḥammed sini soyurḡap sansız saḡıṣsız 'ināyetler kılıp tiḡri ta'ālā bu kiçe mi'rācğa *çıksun* biziḡ kudretlerimizni körüp soyurḡalımızğa müşerref bolsun dip yarlıḡ kiltürdi resül 'aleyhi's-selām aytur min bu sözni işitkeç ṡahāret kılayın dip *koptum*.” (Cebrail gelip bana dedi ki: “Ey Muhammet, seni mükafatlandırıp sayısız lütuflar veren Tanrı teala, bu gece mirāca *çıksın*, bizim kudretlerimizi görüp mükafatlarımızla şereflensin.” diye ferman getirdi. Resul 'as der ki: Ben bu sözü işitince temizlik yapayım diye çıktım.) (MN-2/12)

(84) “yana ṡirin 'ıṣkı kār kıldı/ yana ol kaḡḡu köḡlin zār kıldı/buyurdı *kilsü* tip berbatçınnı ṡah/açuḡ *bolsun* tidi kilginçe dergāḡ.” (Yine Şirin'in aşkı tesir etti, yine o kaygı gönlünü ağlattı. Şah, berbat çalan kişi *gelsin* diye buyurdu, gelince dergāḡ açık *olsun* dedi.) (HŞ-2080/1)

-sUn eki, bazen yapının gereği olarak üçüncü kişi emir gibi görünse de aslında ikinci kişiye emir kodlayabilmektedir. Bu durum genellikle, bir niteliğe sahip olan veya olmayan öznelere yönelik

emirlerde gerçekleşir. Çünkü bu öznelere, seslenmeli özne olmadığı sürece sadece üçüncü kişi eklerine bağlanabilir (Usta, 2013: 57). (85)'te Hz. Ömer'in buyuran olduğu ifadeler yer almaktadır. Bu ifadelerde buyurucu belli özellikleriyle öne çıkan kişilere emir vermektedir ve bunlar ikinci kişilerdir. Ancak biçimsel olarak emir, üçüncü kişi ekiyle kodlanmıştır.

(85) “bir kün ‘Ömer razhu hilâfatında minberke mindi taqı halâyıqqa aydı kim: Ey halayıq, bu cem’ içinde kim kim ‘İraq ellig erse, örü qopsun, têmîş erdi. Üküş halâyıqlar qoptılar... Andın soñ aydı kim: Bu halâyıq içinde kim kim Murâd qabilalığ erse, ol örü tursun özgeleri *oltursun*, tedi erse, ba’zı halâyıqın taqı olturdi. Andın soñ yana aydı kim: Bu halâyıq içinde kim kim Qaran qabilalığ bolsa, ol örü *tursun* taqı öninleri *oltursunlar*, tedi erse, cümle halâyıq olturdılar.” (Bir gün Ömer razhu halifelğinde minbere çıktı ve insanlara dedi ki: “Ey insanlar, bu topluluk içinde kim ki *Irak ilindense ayağa kalksın*.” demişti. Birçok insan ayağa kalktı. Ondan sonra dedi ki: İnsanların içinde kim ki *Murad kabileli ise o ayakta dursun, diğerleri otursun*.” deyince bazı insanlar da oturdu. Ondan sonra yine dedi ki: “*Bu insanların içinde kim ki Karan kabileli ise o ayakta dursun* da diğerleri *otursun*.” deyince bütün insanlar oturdu.) (NF-399/14,15,16,17)

3.1.3.1.1.3. -Allı/-gAllı

HT’de çokluk birinci şahıs emir eki -Allı/-gAllı biçimbirimidir (Ercilasun, 2013: 399). Biz’in içinde bulunan “ben ve diğerleri” arasında bir ast-üst ilişkisi kurulabileceği için emirden bahsedilebilir (Aslan Demir, 2008: 59). Usta (2013: 42)’ya göre burada buyurunun hedefi birinci çoğul kişi değil, ikinci tekil veya ikinci çoğul kişidir. Çünkü kişi kendine emredemeyeceğine göre *biz*’in içinde var olan *ben*’e de emredemez. Bu tarz emirlerin iki nedeni vardır: grup ruhunu tesis etmek ya da en az çaba yasası.

- a. (Müdür, sekretere emrediyor.) Raporu yarın tamamlayalım.
- b. Toplantıya gidelim.

a örneğinde müdür, raporları tamamlarken işe kendisi dâhil olmayacaktır. Ancak emri yumuşatmak ve bir grup ruhu oluşturmak amacıyla -(y)Allı ekini kullanmıştır. b örneğinde buyuran da toplantıya katılacaktır. Ancak “*Ben toplantıya gideyim, siz de gidin*” demek yerine en az çaba yasasına uyarak *gidelim* demeyi tercih etmiştir. Aşağıdaki HT metinlerinden alınan örneklerde ikinci durumun geçerli olduğu görülmektedir. Buyuran emrettiği eylemleri kendisi de yapacaktır. En az çaba yasası gereği birinci çoğul şahıs ekini tercih etmiştir.

(86) “uluğları Abū Sufyān haymadın çıqtı çaqırdı, aydı: Ey çerig halâyıqı, cümle köcün, *kételi!*” (Büyükleri Ebu Sufyan, çadırdan çıktı, bağırdı, dedi ki: “Ey ordudaki insanlar, hepiniz göcün, *gidelim!*”) (NF-32/1)

(87) “‘Ali razhu ‘alemni yerde muhkem tiktı taqı şahabalarqa aydı: Qalqannı üzeñizde tutuñ taqı hisâr qapuğınğa *baralı!* tedi erse, cümle şahâbalar qalqannı tepesi üze tuttılar taqı hisâr qapuğınğa bardılar.” (Ali razhu bayrağı yere sağlamca dikti ve sahabelere dedi ki: “Kalkanı üzerinizde tutun ve hisar kapısına *gidelim!*” deyince bütün sahabeler kalkanı baş üzeri tuttular ve hisar kapısına gittiler.) (NF-139/15)

(88) “buyurdi kim bu menzildin *kiteli/turuñ* olturmañ ivge ‘azm *iteli.*” (Bu menzilden *gidelim* diye buyurdu; durun, oturmayın, eve doğru *gönderelim*.) (HŞ-740/5)

3.1.3.1.1.4. -(X)η/-(X)ηXz/-(X)ηlAr

-(X)η/-(X)ηXz/-(X)ηlAr biçimbirimleri, daima ikinci şahsa yönelik emirleri işaretler. İşaretleyiciler arasındaki fark sayı-kişi bakımından değil üslup yönündendir. -(X)η yerine -(X)ηXz biçimbiriminin kullanılma sebebi, emir veren kişinin üslubuna nezaket katmasıdır. Emir ifadesine nezaket katılmasının sebebini Usta (2013: 50), eyleyicilerin *olumsuz nezaket stratejisini* uygulamak istemesi olarak gösterir. “Olumsuz nezaket stratejisi, etkileşim sırasında karşımızdakinin olumlu ya da olumsuz yüzünü tehdit edebilecek söz edimlerinden kaçınma ya da çeşitli yollarla bunların olumsuz etkilerini azaltma, “inceltme” ilkesine dayanmaktadır (Onursal Ayırır, 2020: 91).”

HT metinlerinde Allah’ın, Hz. Muhammet, Yakup, Yusuf ve Süleyman peygamberlerin emirleri dikkat çekmektedir. Bu emirler anlatılan olaylar ve eyleyicinin yeterliliği derecesinde çeşitlenmektedir. Allah, bir yerde meleklerine cehennemi yakma, diğer yerde Âdem’e secde etme, başka bir yerde cennetten tac, taht, elbise, kemer getirme emri vermektedir. Cebrail’in ilettiği emirde nezaket stratejisi eki -(X)ηXz yer almaktadır. Ancak burada nezaketten çok muhtemelen ek pekiştirme göreviyle işlemektedir. Musa’ya verdiği emirde, konuşma üslubuna kadar ayrıntılı bir yönlendirme vardır.

(89) “Haq te’âlâ ferîşterke buyurdi kim bu tamuğnı *yanduruğ* tēp.” (Hak teala meleklerle buyurdu ki “Bu cehennemi *yandırın*.” dedi.) (NF-66/8)

(90) “andın son Haq tvt yēti yüz miñ ferîşterke buyurdi kim: Uçtmağdın tãc *keltürüñ* taqı hulle *keltürüñ* taqı altun kemer *keltürüñ* taqı altun taht *keltürüñ*, tēp fermānladı erse, cümlesini keltürdiler.” (Ondan sonra Hak tvt yedi yüz bin meleğe buyurdu ki: “Cennetten tac *getirin*, elbise *getirin*, altın kemer *getirin* ve altın taht *getirin*.” diye fermanlayınca hepsini getirdiler.) (NF-278/11,12)

(91) “Haq tvt cümle ferîşterke fermānladı kim: Ādam peygāmbarqa secde *qılığlar*.” (Hak tvt bütün meleklerle fermanladı ki: “Âdem peygambere secde *edin*.”) (NF-379/4)

(92) “yarlığ keldi: ey Mûsi qarındaşıñ Hārūn birle ēkegü *barıñ*, osal *turmağ*, ol azmış yazmış Fir’avnka yarlığ *tegürüñ*. Anıñ birle yumşak *sözleñ*.” (Ferman geldi: “Ey Musa, kardeşin Harun ile ikiniz *gidin*, gafil *durmayın*, o doğru yoldan sapmış olan Firavun’a ferman *ulaştırın*. Onunla yumuşak *konusun*.”) (KE-T174a/9,10)

(93) “Cebre’il yana keldi, aydı: Mevli ta’âlâ yarlıkar, ēwünizke *barıñız*.” (Cebrail yine geldi, dedi ki: “Mevla teala emreder, evinize *gidiniz*.”) (KE-T164a/7)

Aşağıda peygamberler tarafından verilen buyrukları içeren örneklerde -(X)η ekinin yanı sıra -(X)ηlAr biçimi de görülmektedir. Köktürkçeden beri var olan bu biçim, Türkiye Türkçesinde görülmez. Bu biçimin amacı da pekiştirme olmalıdır.

(94) “Peygāmbar ‘as buyurdi kim bir kümüş yüzük *qılduruğlar*. Ol yüzüknüñ üzesinge buyurdi kim Muḥammed Resūlullāh *bitiğiz* tēp.” (Peygamber ‘as buyurdu: “Bir gümüş yüzük *yapın*.” O yüzüğün üzerine buyurdu ki: “Muhammed Resulullah *yazınız*.” dedi.) (NF-77/16)

(95) “yana aydı: ol atlarını manga *keltürüngler*, keltürdiler.” [(Süleyman) yine dedi ki: “O atları bana *getirin*.” Getirdiler.] (KT-13a/6)

(96) “Ya’küb rüzgârında miñ beği bar erdi, bu miñ beğni ündedi, aydı: maña bir kên tüz yazı, sağ topraklık yêr hâşıl *kılıñ*.” (Yakup’un döneminde bin beyi vardı. Bu bin beyi çağırdı, dedi ki: “Bana bir geniş, düz ova, düz ve yüksekçe bir topraklık yer ortaya *çıkarın*.”) (KE-62v/5)

(97) “H[âdim]larığa Yūsuf perde içidin aydı: altı tabak birle ta’ām *keltürin*. Keltürdiler.” (Hizmetçilere Yusuf örtünün içinden dedi ki: Altı tabak ile yemek *getirin*. Getirdiler.) (KE-95v/17)

HT metinleri dinî anlatılara, kıssalara yer verdiği yani sık sık olay anlatımı içerdiği için bu metinlerde çok sayıda diyalog da bulunmaktadır. Bu diyaloglar toplumda farklı statülerdeki kişiler arasında geçmektedir. Diyaloglar esnasında üst statüdekilerin alta yönelik istekleri de emir niteliği kazanmaktadır. Aşağıda Hz. Ali, Halife Harun Reşit, Vali Haccac ile hükümdarlar Nemrut, Hüsrev ve Firavun’un konumları gereği buyurabildiği görülmektedir.

(98) “‘Ali razhu yığlayu qoptı taqı aydı: *Barıñ* Hasan Hüseynni taqı *ündey*, tedi erse, bardılar taqı ündediler.” (Ali razhu ağlayarak kalktı ve dedi ki: “*Gidin* Hasan’ı, Hüseyn’i de *çağırın*.” deyince gittiler ve çağırıldılar.) (NF-152/14)

(99) “Harüne’r-Reşid aydı: *Barıñ*, Kūfedin uluğ yaşlığ kişilerni alıp *keliñ*, bu ziyarat qayu ‘azizniñ ziyaratı turur bizke ma’lūm bolsun.” (Harun Reşit dedi ki: “*Gidin*, Kufe’den çok yaşlı kişileri alıp *gelin*, bu mezar hangi azizin mezarıdır bize açıklasınlar.”) (NF-155/17)

(100) “Nemrūd aydı: otını *söndürüñ*. Suw taşıyu başladılar, otğa koydılar, telim halāyık İbrāhimni körelin tēyü keldiler.” (Nemrut dedi ki: “*Ateşi söndürün*.” Su taşımaya başladılar, ateşe attılar, pek çok insan İbrahim’i görelim diye geldiler.”) (KE-42v/7)

(101) (Hüsrev) “buyurdı leşkeringe *añlanıñ* tip/niçe kün kuşlalıñ seyr kılalıñ tip.” (Askerine “*Atlanın*, pek çok gün avlanalım, dolaşalım.” diye buyurdu.) (HŞ-3185/3)

(102) “Fır’avn buyurmuş erdi kim kayu oğul beni İsrā’ildin toğsa ol sâ’atda anı *öldürüngler*.” (Firavun, “Hangi erkek çocuk Beni İsrail’den doğarsa o dakikada onu *öldürün*.” diye buyurmuştu.) (KT-48a/7)

(103) “Haccac aydı: Arqasın qıblağa çewürüp *öldürüñ*, tedi erse, arqasın qıblağa çewürdiler.” (Haccac, “Arkasını kibleye çevirip *öldürün*.” deyince arkasını kibleye çevirdiler.) (NF-345/6)

3.1.3.1.1.5. -sUnlAr/-sUAr

-sUnlAr/-sUAr, HT’de üçüncü çokluk emir işaretleyicisidir (Argunşah ve Yüksekaya, 2014: 202). -sUnlAr/-sUAr biçimbiriminin -sUn/-sU biçimbiriminden tek farkı, bu ekle kodlanan emirlerin sadece çoğul kişiyi eyleyici olarak göstermesidir. 3. tekil kişiye verilen emirlerdeki semantik, burada da söz konusudur. Aşağıda HT metinlerinden örnekler yer almaktadır. Bunların bazılarında ikinci kişinin emri nakletme görevi “*bargıl, buyurgıl, aygıl, oquñuz*” gibi ifadelerle yüzey yapıya çıkarılmaktadır. Bazılarında ise sadece emir ifadesi belirtilmektedir.

(104) “Peyğambar ‘as üç miñ şahābanı başlap keldi taqı aydı: Yā Cābir, bu halāyık üküş turur ewke sığmaz. Şahrāda *oltursunlar*, yetişer *oltursunlar* tēp buyurdı.” (Peygamber ‘as üç bin

sahabenin başına geçti ve dedi ki: “Ey Cabir, bu insanlar çoktur, eve sığmaz. Düzlük yerde *otursunlar*, yedişer *otursunlar*.” diye buyurdu.) (NF-29/9)

(105) “andın son Hâq tvt Cebre’ilke buyurdi: Yâ Cebre’il, Âdam peygâmbar taqı Havva êkegü üküş yıgladılar taqı telim zârlıq qıldılar. Anlarını ‘Arafât tağında keltürgil taqı êkegüke buyurgıl kim üç kün rûza *tutsunlar*, men anlarının tevbelerini qabûl qılayın.” (Ondan sonra Hak tvt Cebrail’e buyurdu: “Ey Cebrail, Âdem peygamber ve Havva, ikisi birden, çok ağladılar ve çok feryat figan ettiler. Onları Arafat dağına getir ve ikisine birden buyur ki üç gün oruç *tutsunlar*, ben onların tövbelerini kabul edeyim.”) (NF-282/4)

(106) “kün sayu Cebrâ’il kelip yarlıg tégürür êrdi: ey Nûh, bargıl kâfirlerğa aygıl lâ ilahe illa’llâh Nûhun Resûlu’llâh *têsünler*.” (Her gün Cebrail gelip ferman ulaştırırdı: “Ey Nuh, git kâfirlere söyle, lâ ilahe illa’llâh Nûhun Resûlu’llâh *desinler*.”) (KE-23r/20)

(107) “Mevli saña selâm yarlıkadı, Mü’tefikât boğunınga bargıl, aygıl, livâtat *kılmassunlar*, saç sakal *yülitmesünler*, iç ton bağın kên kılmassun, tişiler me biri biriğe *ķawuşmassunlar*, *aysunlar* lâ ilâhe illa’llâh ve inneke Lût resûlu’llâh, butğa *tapmassunlar*.” (Mevla sana selam gönderdi. Mütefikat kavmine git, söyle, erkekler arasında sapıklık *yapmassınlar*, saç sakal tıraş *etmesinler*, iç don bağını geniş yapmassınlar. Dişiler de birbirine *ķavuşmassınlar*, *desinler* ki ‘lâ ilâhe illa’llâh ve inneke Lût resûlu’llâh’, puta *tapmassınlar*.) (KE-58r/1)

(108) “buyurdi şâh kim ilniñ bilgelerin/oķunuz *kilsüler* tip birge barın.” (Şah buyurdu ki: Birlikte gidin, ilin bilgelerine *gelsinler* diye söyleyiniz.) (HŞ-4100/1)

3.1.3.1.1.6. -Gay

Emirler gelecek zaman merkezli ifadelerdir. Bu yönüyle gelecek zaman eklerinin emir belirtebilmesi olağandır. Türkiye Türkçesinde –AcAk ekinin emir kodlayabildiği bilinmektedir. Aslan Demir (2008: 48), –AcAk ekinin “semantik açıdan yoğun, yaptırım gücü yüksek emretme” biçimi olduğunu söylemektedir. Gelecek zaman, istek, şart, geniş zaman, gereklilik gibi işlevlerde kullanılan -Gay ekinin (Özkan, 2003: 359-385) de emir semantiğini işaretleyebildiği görülmüştür. Geleneksel dilbilgisinde temel görevi gelecek zaman bildirmek olan -Gay eki, istiklal mefhumu ile kesinlik kavramı taşıması nedeniyle emir kipliği ile kesişir ve bu kesişimden kati emirler çıkar (Usta, 2013: 92).

(109) (Hz. Muhammet:) “Hâq te’âlâ fermânıdın *çıqmağaysen* taqı Hâq te’âlânıñ resûli Muḥammed Resûlullâh fermânıdın *çıqmağaysen*.” (Hak te’alanın emrinden *çıkmayacaksın* ve Hak te’alanın resûli Muhammet Resulullah emrinden *çıkmayacaksın*.) (NF-25/14)

(110) “ey za’ifalar...yaq yawuq ölmüşte nevḥa *qılmağaysız*, ton *yırtmağaysız*, saçlarınıızı *yulmağaysız*, yüzlerinizi *yırtmağaysız* tēp aysa, bu za’ifalar aydılar: Cümlesini qabûl qılduq.” (“Ey kadınlar, eşiniz dostunuz öldüğünde feryat *etmeyeceksiniz*, elbiselerinizi *yırtmayacaksınız*, saçlarınızı *yolmayacaksınız*, yüzlerinizi *yırtmayacaksınız*.” deyince bu kadınlar dediler: “Hepsini kabul ettik.”) (NF-26/13,14,15,16)

(111) “vefatında vaşiiyyat qıldı kim: Ey oğlum Ḥammād, bu yarmaqları benim vefatımdın son ol keltürgen kişiğe *teslīm qılğaysen*.” (Vefatında vasiyet etti: “Ey oğlum Hammad, bu paraları benim vefatımdan sonra o gelen kişiye *teslim edeceksin*.”) (NF-187/7)

3.1.3.1.2. Sözlüksel İşaretleyiciler

Konuşur karşı tarafa bir emir vermek istediğinde her zaman biçimbirimlere ihtiyaç duymaz, bazı durumlarda bunu sözcükler vasıtasıyla da yapar. HT’de *buyur-* kiplik fiili emri işaretlemek ve nakletmek, *fermānla-*, *fermān bol-*, *fermān kel-*, *yarlıg bol-*, *yarlıg kel-* kiplik fiilleri ise emri nakletmek için kullanılır. *yoğ*, *fermān*, *buyruğ*, *hüküm*, *berāt* kiplik isimleri; *hālī*, *terk*, *terkīn*, *zinhār* yardımcı kiplik sözleri ise emir kipliğini ifade eden diğer sözlüksel işaretleyicilerdir.

3.1.3.1.2.1. Kiplik Fiiller

HT’de emri işaretleyen kiplik fiil, *buyur-* fiilidir. Buyur- kelimesinin temel anlamı Türkçe Sözlük’te “emretmek” olarak verilir. Emretmek ise, “bir şeyin yapılmasını veya yapılmamasını kesin olarak söylemek” olarak açıklanır. Kelimenin içeriğindeki bu kesinlik anlamı, emir semantiği ile örtüşmektedir. Aşağıdaki HT metinlerinden buyur- kullanımına dair örnekler bulunmaktadır. Görüldüğü üzere buyur- fiili ayrı, buyruk önermesi ayrı cümlede yer almaktadır. Önermenin yer aldığı cümle son örnek hariç emir paradigmasının üyeleri ile çekimlenmiştir. Burada buyur- fiili ve eklerin birlikte işlediği söylenebilir.

(112) “oğluḡa *buyurgıl*, ḡatunını mülkinge qaytarsun, andın soḡ arıḡlıq ḡālatında tilese talāq bērgēy, zinhār ḡayz ḡālında talāq bērmesün tēdi.” (Oğluna *buyur*, hatununu mülküne göndersin, ondan sonra temizlik hılatında isterse talak verecek, kesinlikle hayz hālinde talak vermesin, dedi.) (NF-122/4)

(113) “(Abdullah ibni Haris) Šām ḡalqı ata[m] emire’l-mu’minin ‘Ali ‘ibnū Abi Tālibqa til tegürürler ermiş, özi *buyursun* Šām ḡalqı atam emire’l-mu’mininqa til tegürmesünler. Ekinçisi ol turur kim benim üküş borcum bar, ol borcumnı Mu’āviya edā qılsun. Üçünçisi Fārs mülkinin ḡarācını yıldın yılqa bērsün.” (Šam halkı atam müminlerin emiri ‘Ali’nin babası Ebu Tālip’e dil uzatmış, kendi *buyursun*. Šam halkı atam müminlerin emirine dil uzatmasın. İkincisi benim çok borcum var, o borcumu Muaviye ödesin. Üçüncüsü Fars mülkünün haracını yıldan yıla bana versin.) (NF-175/4)

(114) “andın soḡ ḡaq tvt Cebre’ilke *buyurdu*: Yā Cebre’il, Ādam peygāmbar taqı ḡavva ēkeḡü üküş yıḡladılar taqı telim zārlıq qıldılar. Anlarını ‘Arafāt taḡında keltürgil taqı ēkeḡüke *buyurgıl* kim üç kün rūza tutsunlar, men anların tevbelerin qabūl qılayın.” (Ondan sonra Hak tvt Cebrail’e *buyurdu*: “Ey Cebrail, Ādem peygamber ve Havva, ikisi birden, çok aḡladılar ve çok feryat fīgan ettiler. Onları Arafāt daḡına getir ve ikisine birden *buyur ki* üç gün oruç tutsunlar, ben onların tövbelerini kabul edeyim.”) (NF-282/4)

(115) “Süleymān aydı: divlerni n’iter-sēn? (Semdūn) Aydı: divlerge *buyurur-men*, ol ataḡnı suwın çıkarurlar.” (Süleyman dedi ki: Devlerle ne yaparsın? (Semdun) Dedi ki: Devlere, o adanın suyunu çıkarmalarını *buyururum*.) (KE-140r/11)

Kiplik fiillerin kipliği işaretlemek dışında kipliği nakletme görevleri de vardır. HT’de konuşurun emri nakletmek için kullandığı kiplik fiiller *buyur-*, *fermānla-*, *fermān bol-*, *fermān kel-*, *yarlıg bol-*, *yarlıg kel-*’dir. Fiil sürme görünüşü ve halde değilse kiplik görevinden söz edilemez. Orada nakletme görevi vardır (Aslan Demir, 2008: 84). “*Eve gitmeni emrediyorum*” ifadesi emirken “*Ona eve gitmesini emrettim*” ifadesi emrin aktarımı olmaktadır. Emrin aktarımı durumu, dini

metinlerde çok olduğu için bu çalışmada da örneğine sıkça rastlanmıştır. HT’de emrin aktarımı için kullanılan *buyur-* kiplik fiilinin örnekleri aşağıda görülmektedir. (119)’da emir önermesi için -sA biçimbiriminin kullanılması dikkat çekmektedir.

(116) “kömdi anı görge, görlü kıldı anı, şınga kaçmağa *buyurdu* aña.” (Onu mezara gömdü, onu mezarlı yaptı, ona mezara koymayı *emretti*.) (ME-15/1)

(117) “velikin hatunu Umm-i Cemilke tamuğ erkligi ferişter *buyurğaylar*: Zaqqüm tikenleridin bir bağ qılıp arqağa *keltürgil!* tēp.” (Fakat hatunu Ümm-i Cemil’e cehennemden yetkili melekler “Zakkum dikenlerinden bir bağ yapıp sırtına al!” diye *buyuracaklar*.) (NF-18/1)

(118) “Peyğambar ‘as *buyurdu* kim bir kümüş yüzük qıldurur. Ol yüzüknüñ üzesinge *buyurdu* kim Muhammed Resülullāh bitiriz tēp.” (Peygamber ‘as *buyurdu* ki: “Bir gümüş yüzük yapın.” *Buyurdu* ki: “O yüzüğün üzerine “Muhammed Resulullah yazınız.” dedi.) (NF-77/16)

(119) “Peyğambar ‘as munları kördi, taqı yigrendi, taqı aydı kim munlarqa kim: Saqallarınıznı yulup bıyıqlarınıznı qapartmaqqa benim Rebbüm maña andağ *buyurdu* kim bıyıqlarını kessem taqı saqallarını qoşsam tēp. Anlar aydılar: Bizke melikimiz Kesri mundağ *buyurdu* tēp aydılar.” (Peygamber ‘as bunları gördü ve iğrendi, bunlara dedi ki: “Sakallarınızı yolup bıyıklarınızı uzatmaya benim Rabbim bana öyle *buyurdu* ki bıyıklarını kessem ve sakallarını bıraksam.” diye. Bize hükümdarımız Kesri böyle *buyurdu* diye söylediler.) (NF-81/15,16)

(120) “yā Abā Bekr, Peyğambar ‘as namāzqa çıqmaqqa yarağı bolmadı, sizke imāmluq qılsun tēp *buyurdu* tēdi erse, cümle şahābalar qağğurdılar.” (“Ey Ebu Bekir, Peygamber ‘as’ın namaza çıkmaya gücü olmadı, size “İmamlık yapsın.” diye *buyurdu*.” deyince bütün sahabeler kaygılandılar.) (NF-85/7)

(121) “Haberde kelmiş: Resül ‘aleyhi’s-selām aydı: ellig rek’at namāz *buyurdu* her künde tēdim. Mūsi ‘aleyhi’s-selām yoluqtı, nē buyurdu, tēdi, her künde.” (Haber gelmiş: Resul ‘as dedi ki: Her gün için elli rekāt namaz *buyurdu*. Musa ‘as karşısına çıktı, “Her gün için ne buyurdu?” dedi.) (KE-213v/1)

HT’de emri aktaran fiillerden bazıları da *ferman* kelimesiyle oluşmuştur. Bunlar, *fermānla-*, *fermān bol-* ve *fermān kel-*’dir. Bu kiplik fiillerin de dini metinlerde emrin aktarımı için sıklıkla kullanıldığı görülür. (128) ve (129)’da, diğer örneklerde kullanılan geçmiş zaman yerine -GAy biçimbiriminin kullanıldığı görülür. Bu örneklerde Hak tealanın vereceği ferman gelecek zaman ekiyle aktarılmıştır.

(122) “‘Ali razhu ‘alamnı aldı taqı Bilālqa *fermānladı* kim cümle şahāba êkindü namāzını Benū Qurayzada qılsunlar tēp.” (Ali razhu sancağı aldı ve Bilal’e *emretti* ki bütün sahabe ikindi namazını Beni Kurayza’da kılsın, dedi.) (NF-33/7)

(123) “Cellādqa aydı kim: Qılıç birle urğıl taqı başın kesgil, tēp *fermānladı* erse Sa’id aydı: Rāzi men.” (Cellada dedi ki: “Kılıç ile vur ve başını kes.” diye *fermanlayınca* Said dedi ki razıyım.) (NF-345/1)

(124) “‘Ömer razhudın *fermān boldı* kim ‘Acem țarafınga barsunlar tēp.” (Ömer razhudan “Acem tarafına gitsinler.” diye *ferman oldu*.) (NF-112/4)

(125) “Hāqdın *fermān keldi*: Yā Mūsā, ‘aşāñnı deryāğa urğıl! Qaçan Mūsā peygāambar Hāq te’ālā emri birle deryāğa urmuş erdi, suw Hāq fermānı birle açıldı taqı yollar peydā boldı erse, Mūsā peygāambar ‘as yārānları deryādın keçtiler.” (Hak’tan *ferman geldi*: Ey Musa, asanı denize vur!

Ne zaman ki Musa peygamber Hak tealanın emri ile deryaya vurmuştu, su Hak fermanı ile açıldı ve yollar göründü. Musa peygamber ‘as dostları denizden geçtiler.) (NF-73/8)

(126) “kaçan kim Peygāmbar ‘as’qa *fermān keldi* kim Tebük élinge çerig birle bargıl taqı andağı kâfırlar birle gâzât qılğıl tēp havā inen issig erdi.” (Ne zaman ki peygamber ‘as’a *ferman geldi*: “Tebük iline ordu ile git ve oradaki kâfirler ile gaza yap.” diye. Hava çok sıcaktı. (NF-123/15)

(127) “*fermān keldi*: ey İdris olargā ayğıl, dünyānıñ ‘azābın mu ihtiyār kılursız ya ‘uqbi ‘azābın mu?” (*Ferman geldi*: “Ey İdris, onlara söyle, dünyanın azabını mı seçersiniz, yoksa ahiret azabını mı?”) (KE-22r/8)

(128) “Hāq te’ālādın *fermān kelgey* kim: Bularnı tamuğqa eletiñ, tēp.” (Hak tealadan *ferman gelecek* ki: “Bunları cehenneme götürün.” diye.) (NF-392/14)

(129) “Hāq tvt’dın *fermān kelgey* kim: Ey ferışteler, bu dünyāke uyğanlarnı dünyāke yetürüñ, tēp ayğay.” (Hak tvt’dan *ferman gelecek* ki: “Ey melekler, bu dünyaya uyanları dünyaya ulaştırın.” diye söyleyecek.) (NF-399/12)

HT’de emri aktaran kiplik fiillerden bir diğeri *yarlıg bol-* ve *yarlıg kel-*’dir. “Buyruk, emir, ferman” anlamlarına gelen *yarlıg* isminin Eski Türkçe *yarlı(g)+ka-* fiiliyle ilişkili olduğu genel kabul görmektedir. Yarlıg kelimesi ilk defa Tun-huang’da bulunmuş Köktürk harfli Uygur yazmalarında geçmektedir (bkz. Öner, 2004; Güner, 2013: 1554). HT metinlerinde *yarlıg* ifadesinin Allah tarafından verilen emirlerin aktarımı için kullanıldığı görülür:

(130) “bu kün kamuğ ferışteler barıñ, Ādem tahtını boynuñuzğa köterip tapuğ tariķın kezdürüñ, tēp *yarlıg boldı*.” (“Bütün melekler bugün gidin, Ādem’in tahtını boynunuza alıp ibadet yolunu gezdirin.” diye *ferman oldu*.) (KE-8v/9)

(131) “Ciblit ol kızın Hārişğa bēreyin tēse İdidin *yarlıg keldi*: imdidin soñ kızın birge toğğan oğulğa bērmegil, öñdin taqı soñdin toğğanğa bērgil. Ol hūkmni unadı.” (Ciblit o kızı Haris’e vereyim deyince Tanrı’dan *emir geldi*: Şimdiden sonra kızını beraber doğan oğula verme, önceden veya sonradan doğana ver. O hükmü kabul etti.) (KE-4r/19)

(132) “*yarlıg keldi* Ādemğa, Havvāğa, İblisge, tāvusğa yılanğa uçmağdın çıkıñ tēp.” (Ādem’e, Havva’ya, İblis’e, tavus kuşuna, yılana “Cennetten çıkın.” diye *ferman geldi*.) (KE-12v/19)

(133) “Ādem étmek yēyür érđi, ét arzūladı, *yarlıg keldi*: bargıl kuş awlağıl. Awladı, bir kargavul tutdı, bir bürgüt tutdı, olarnı boğuzladı, otğa sökildi.” (Ādem ekmek yiyordu, et arzuladı, *ferman geldi*: Git, kuş avla. Avladı, bir kargavul tuttu, bir büyük av kuşu tuttu, onları öldürdü, ateşe tuttu.) (KE-14v/17)

Aşağıdaki örneklerde emir ifadesi mevcuttur ve emir kipliği çoğunlukla sıfır biçimibirimle işaretlenmiştir. Ancak bunlardan farklı olarak bazen sözcede emir, sadece emrin yerine getirildiğini söyleyen bir ifadeden anlaşılır. (134) numaralı örnekle açıklamak gerekirse bu ifadede “buyurdu” ile bir emir verildiği bilinir. “Sahabalar keldiler, sofraya yediler” ifadesi de emrin yerine getirildiğini bildirir ve buradan emrin “yemek yeme” olduğu anlaşılır. Bunun haricinde sözcede buyurandan gelen bir emir ifadesi bulunmamaktadır.

(134) “Peygāmbar ‘as *buyurdı*, şaḥābalar keldiler, sofraya yediler.” (Peygamber ‘as *buyurdu*, sahabeler geldiler, yemek yediler.) (NF-33/14)

(135) “Ebrehe *buyurdu*, ‘Abdu’l-Muṭṭalibniṅ tēwelerini qaytardılar.” (Ebrehe *buyurdu*, ‘Abdu’l-Muttalip’in develerini getirdiler.) (NF-42/11)

(136) “Peygāmbar ‘as şaḥābalarqa *buyurdu*, cümlesini cem’ qıldılar.” (Peygamber ‘as saḥabelere *buyurdu*, hepsini topladılar.) (NF-75/3)

(137) “Ḥalifa *buyurdu*, Abū Ḥanifeni zindānqa kemiştiler.” (Halife *buyurdu*, Ebu Hanife’yi zindana attılar.) (NF-196/9)

(138) “Melik *buyurdu*, kāmıḡını öltürdiler, İdī ‘azze ve celleḡa ulandılar.” (Hükümdar *buyurdu*, hepsini öldürdüler, Allah ‘azze ve celleye kavuştular.) (KE-162v/13)

3.1.3.1.2.2. Kiplik İsimler

Anlamında “birinden bir şey isteme” veya “hükmetme” içeriği bulunan isimler, yüklem olarak emir kipliği işaretleyebilmektedir. HT’de bu isimler *fermān*, *berāt*, *hüküm* olarak belirlenmiştir. Ferman, berat, hüküm, temelde “emir” anlamına gelmektedir. Bu sözcükler, Türk devletlerinde örfi hukuk içinde anlam kazanmış ve devlette karar yetkisine sahip kişilerin verdiği emir belgelerine ad olmuştur. Osmanlı döneminde hüküm, emir belgelerinin genel adıdır. Ferman, genellikle hükümdarın verdiği buyrukları kapsar. Berat ise şahıslara imtiyaz ve yetki veren buyruklardır. Fermanlarda önemli olan buyrulan değil emirdir. Çünkü bu emirler, kişiye yönelik görünse de aslında kişiden çok makamlara yöneliktir ve makamlarda kim olursa olsun emir yerine getirilecektir. Beratlarda ise beratın verildiği kişi önem arz eder. Bu belgelerde emir genellikle “buyurdum ki” ifadesiyle bildirilmektedir (Gök, 2001). Emir önermesinin yer aldığı cümle ise çoğunlukla -sa ve emir paradigması üyeleriyle çekimlenmektedir. Aşağıda HT’de bu sözcüklerin emir kipliği kodladığı örnekler yer almaktadır. Bunlar arasında *ferman* sözcüğünün sıklığı fazladır.

(139) “ēmdi saḡa taḡı yārānlarıḡa Taḡrı te’ālādin *fermān ol turur kim* yarıq yaşıqlarınıznı *kedseñiz* taḡı Benū Qurayza cuḥūdlarıḡa barıp *ḥarb qılsaḡız*.” (Şimdi sana ve dostlarına Tanrı te’aladan *fermandır* ki zırh ve miğferlerinizi giyseniz ve Beni Kurayza Yahudilerine varıp savaşsanız.) (NF-33/3)

(140) “Taḡrı te’ālāniḡ *fermānı ol turur kim* oḡluḡnı Ḥaḡ te’ālā rızası üçün qurbān qılḡıl, tēdi erse, tüşindin oyandı.” (Tanrı tealanın *fermanı* odur ki, “Oḡlunu Hak teala rızası için kurban et.” deyince düşünden uyandı.) (NF-212/17)

(141) “Peygāmbar ‘as aydı yārānlarqa: Barıḡ muni taşlap öltürün kim Ḥaḡ te’ālā *fermānı bu turur*, tēdi erse, cümle şaḥabalar bardılar taḡı Mā’izni taşladılar taḡı öldürdiler.” (Peygamber ‘as dostlarına dedi ki: “Gidin, bunu taşılayıp öldürün ki Hak teala *fermanı* budur.” deyince bütün saḥabeler gittiler ve Maiz’i taşladılar, öldürdüler.) (NF-348/11)

(142) “*berāt* ottuzıncı tüninde kāmıḡ/kerek çıksa taşḡa kiçig hem uluḡ.” (*Ferman*, otuzuncu gecede büyük küçük herkesin dışarı çıkması yönündedir.) (MM-164/1,2)

(143) “Taḡrı te’ālā *hükmi* Ādam peygāmbarqa ol erdi kim bir qarındaḡı tuḡurḡan erkek oḡlanqa taḡı bir qarındaḡı tuḡqan qıznı cüftlendürḡil, tēp.” (Tanrı tealanın Ādem peygambere *hükmi* öyleydi ki, bir karında doğan erkek çocuḡuyla bir karında doğan kızı evlendir.) (NF-337/6)

3.1.3.1.2.3. Yardımcı Kiplik Sözler

Yardımcı kiplik sözler, çeşitli birimlerle işaretlenmiş olan kiplik anlamı, bir yönüyle pekiştiren sözlerdir. “*Sakın* adım atma, seni vururum. *Hemen* burayı terk et.” cümlelerine bakıldığında emir kipliği, zaten sıfırbiçimle işaretlenmiştir. Hemen, emre çabukluk, sakın ise buyrum gücüne yoğunluk katmaktadır. HT’de de bu şekilde emri pekiştiren kiplik sözler bulunmaktadır. Bunlar, *hālî*, *terk*, *terkin*, *zinhār* sözcükleridir. Terk ve terkin, “tez, çabuk, derhal” anlamına gelmektedir. Harezmi Türkçesinde, terk bar- (çabucak girmek, hemen ayrılmak), terk geç- (çabucak geçmek, hemen ayrılmak), terkin kıl- (çabuklaştırmak, hızlandırmak), terkreğ (daha hızlı, daha çabuk) şeklinde (Ünlü, 2012: 585) türemelerle kullanıldığı görülmektedir. Halî ise hâl, yani şimdiye dair, şimdi ve hemen anlamlarına gelmektedir. Zinhar, Çürük tarafından olumsuzluğu pekiştirme yönüyle ele alınmıştır. Zinhar biçimsel olarak olumlu cümlelerde yer almaz. Yasaklamaya yönelik emirlerde bulunur. Bazı istisnalar hariç yalnızca olumsuz cümlede yer alan, cümlenin olumlu mukabilinde bulunamayan bu tip unsurlara “olumsuz kutupluluk unsurları” denmektedir: Sakın/asla/zinhar yapma!/*Sakın/asla/zinhar yap! (Çürük, 2014: 148).

(144) “Abū Cehl aydı: *Bargıl hālî*, sorup kelğil!” (Ebu Cehl dedi ki: “*Hemen* var, sorup gel!”) (NF-14/6)

(145) “menim artımça *terk kelip!* tedi taqı Cebre’il ‘as bardı.” (“Benim ardımdan *hemen* gelin!” dedi ve Cebra’il ‘as gitti.) (NF-33/5)

(146) “İblis yer yüzindeki kuş kırtlarını yığıp aydı: Yer yüziğe kimerse keldi, sizlerge menzemez, sizlerni uruğunuz birle öltürgüsi turur, *terkin* yığılıp anı öltürüğ.” (İblis, yeryüzündeki kuşu kurdu toplayıp dedi ki: Yeryüzüne biri geldi, sizlere benzemez, sizleri neslinizle öldürecektir, *derhal* toplanıp onu öldürün,) (KE-13r/11)

(147) “Mevlidin destür koldı, uçmağ eşikiğe teğdiler, ‘Azrā’il aydı: kirgil ol şart üze kim *terk* çıkğıl.” (Mevla’dan destur geldi, cennetin kapısına ulaştılar. Azrail dedi ki: “O şart üzerine gir ki *derhal* çık.”) (KE-20v/7)

(148) “Melike barıp sözün aydılar. Sāreni körmedin işitmek birle köñüllüğ boldı. Hācibka aydı: *terk* ol erni maña ketürgil, tēp aydı.” (Hükümdara gidip sözünü söylediler. Sare’yi görmeden işitmekle gönüllü oldu. Hacibe dedi ki: “*Derhal* o eri bana getir.” diye söyledi.) (KE-45r/21)

(149) “yarlıg keldi: ey Muḥammed, *zinhār* tamuğluğlar üçün nerse tilemegil.” (Ferman geldi: Ey Muhammet, *asla* cehennemlikler için bir şey isteme.) (KE-215v/9)

3.1.3.2. İstek Kipliği

İstek kipliği; emir ve yalvarma kiplikleri gibi isteme kipliğinin bir alt anlam alanıdır. “Günlük hayatta yoğun toplumsal ağları paylaşan, mesafeli olmayan insanların birbirlerinden bir şey isterken sıklıkla kullandıkları” ifadelerle yalvarma tonu taşımayan ve alttan üste yönelen istek ifadelerini kapsar (Aslan Demir, 2008: 93).” Usta (2013: 142), istek kipliğinin çoğunlukla eşit statüdeki kişiler arasında gerçekleşen ancak bazı durumlarda üst statüde de sunulabilen, gerçekleşmesi olası ve eyleyici açısından zorunlu olmayan talepleri içeren bir semantik alan olduğunu ifade eder.

3.1.3.2.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler

HT metinleri incelendiğinde günümüz Türkçesinde emir kipi olarak adlandırılan paradigmanın ve -sA, -GAy biçimbirimlerinin bağlama göre istek kipliği kodladığı görülür. Bu biçimbirimlerin farklı kiplikleri de kodlayabildiği önceki başlıklarda izlenebilmektedir. İstek kipliği, istek önermesinin bulunması açısından isteme semantiğinin diğer üyeleriyle ortaklaşmakta, isteyen statüsü bakımından farklılaşmaktadır. İstek kipliği bağlamındaki en önemli unsur, statü ve statü sahibinin yaptırım gücüdür.

3.1.3.2.1.1. -Ø (-GII)

Emir kipliğinin birincil işaretleyicisi olan sıfır biçimbirimin istek kipliğini kodlaması doğaldır. İstek ve emir kipliğini ayıran sınır morfolojik değil, semantik bir sınırdır (Aslan Demir, 2008: 121). Bu semantik sınırların kesişim noktasında ise üstte de belirtildiği üzere “birinden bir şey isteme” vardır. (1)’de Hz. Muhammet’in kendinden yaşça büyük olan ve yaşadığı sürece fikir danıştığı eşi Hatice’den bir istekte bulunduğu görülmektedir. Diğer örneklerde halası, kızı ve (peygamberliğini reddeden) amcasından ricada bulunmaktadır. Akrabalığın getirdiği yakınlık bağlamında kurumsal değil, kişisel isteklerini arz etmektedir.

(1) (Hz. Muhammet) “yā Ḥadica, mēni tonga *çulğagıl* kim könlümke yana qorquğ kirip turur tēdim.” (Ey Hatice, beni elbiseye *bürü*, gönlüme yine korku giriyor, dedim.) (NF-9/9)

(2) (Hz. Muhammet) “yā Abā Leheb, bu kün sēni iğen qadguluğ körer-men. Ne iş boldı, maña *ayğıl!* tēdi.” (Ey Ebu Leheb, bugün seni çok üzgün görüyorum. Ne oldu, bana *söyle!* dedi.) (NF-16/7)

(3) “peygāmbar ‘as aydı: Hoş keldiñ, qızım Fāṭıma, *kelgil* benim qatımda *olturğıl*, tēdi erse, Fāṭıma taqı Peygāmbar ‘as qatında olturdı.” (Peygamber ‘as dedi ki: “Hoş geldin kızım Fatma, *gel* benim yanımda *otur.*” deyince Fatma da peygamber ‘as yanında oturdu.) (NF-157/3)

(4) “Resül ‘aleyhi’s-selām aydı: ey ‘amme, aş yēgü yarağım qalmadı, kâfirler cefāsıdın cānga yettim, öyni *hālî kılğıl*, bu kēçe rāzım niyāzımnı bi-niyāz melikniñ ḥazretide ötüneyin, tēdi.” (Resul ‘as dedi ki: “Ey hala, yemek yemeye gücüm kalmadı, kâfirler cefası canıma yetti, evini *boşalt*, bu gece sırrımı, yalvarmamı hiçbir şeye ihtiyacı olmayan hükümdarın huzurunda arz edeyim.”) (KE-218v/20)

İstek kipliği ifadeleri, aşağıdan yukarıya doğru da olabilmektedir. Bu tip ifadeleri yalvarmadan ayıran, yalvarmaya eşlik eden coşkun ruh hâli ve kişinin yalvardığını gösteren belirgin ifadelerdir. (5)’te sahabenin birini öldürmek üzere peygamberden izin *istediği* görülmektedir. (6)’da sahabeler, peygamberden imamlık yapmasını rica etmektedir. (7)’de kadının yaptırım gücü olmadığı için isteğinin eşi tarafından yerine getirilmediği bilgisi bulunmaktadır ki istek semantiğiyle örtüşmektedir. (8)’de toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yarattığı hiyerarşik düzen bağlamında oluşan bir istek bulunmaktadır. (9)’da Asiye, eşi Firavun’dan bebeği öldürmemesini ister. Diğer örneklerde ise yönetilenlerin yöneticilerden istekleri yer almaktadır.

(5) “yā Resūlallāh, maña destūr *bérgil*, qılıç birle bu munāfıqnıñ başını keseyin tēdi.” (Ya Resulallah, bana destur ver, kılıç ile bu münafığın başını keseyim, dedi.) (NF-48/17)

(6) “maña aydılar: Yā Muḥammed, sen imāmluq *qılğıl*, biz cümle saña iqtidā qılalıñ! tēdiler erse, men taqı imāmatlıq qıldım.” (Bana, “Ey Muhammet sen bize imamlık yap, biz hepimiz sana tabi olalım.” deyince ben de imamlık yaptım.) (NF-53/6)

(7) “bir kün Abū Ḥanife qatınga bir za’ifa keldi taqı su’āl qıldı, aydı: Yā imāme’l-muslimin, men cüftümke aydım kim ewde un tükendi, qalmadı. Bizke un *alğıl*, tēdim erse, cüftüm aydı: Bu künden soñ maña un tükendi tēp habar bērsen yā taqı kişi birle aytışursan yā taqı bitig bitip maña oqıtursan, mēndin ḥarām sen, tēp aydı.” (Bir gün Ebu Hanife’nin yanına bir güçsüz kadın geldi ve soru sordu, dedi ki “Ey Müslümanların İmamı, ben eşime “Evde un tükendi, kalmadı. Bize un *al*.” deyince eşim dedi ki: “Bugünden sonra bana un tükendi diye haber verirsen ya da başkası ile iletirsen ya da yazı yazıp bana okutursan bana haramsın.” diye söyledi.) (NF-189/9)

(8) “men uluğlar kıızı turur men, sening evlü<g>üng. sögmeki urmaķınga küçüm qalmadı. mini manga *satğıl*. öz bahāmnı birgey men.” (Ben büyüklerin kızayım, senin eşinim. Sövmene vurmana gücüm kalmadı. Beni bana sat, kendi değerimi vereceğim.) (KT-240b/12)

(9) “Fır’avn aydı: men munı öldürür men. Āsiye aydı: munı manga *bağışlağıl*.” (Firavun dedi ki: “Ben bunu öldüreceğim.” Āsiye dedi ki: “Bunu bana *bağışla*.”) (KT-49b/3)

(10) “Belkis aydı: ey melik ‘ayblig bendeni Tañrı yermes, sēn hem *yermegil*.” (Belkis dedi ki: “Ey hükümdar, ayıplı köleyi Tanrı bile yermez, sen de *yeme*.”) (KE-150r/9)

(11) “uluğlar ilgerü yürirler irdi/esir tig şāhzāde soñça bardı/ yitip taht alnıña .../yazuqluğlar tig ıǵlap qıldı zārı/kim iy şāh yarlıķa ançaķ yazuqla/uluğluq kıl kiçiklerni *bağışla*/bu yūsufnı körıp bōrūge *birme*/kiçik irken uluğ yazuqnı sürme.” (Büyükler önde yürüyorlardı, şehzade esir gibi sona gitti. Tahtın önüne ulaştı... Günahkârlar gibi ağlayıp feryat figan etti. Ey şah, fermana öylece yakalan, büyüklük yap, küçükleri *bağışla*, bu Yusuf’u görüp kurta *verme*, küçükken büyük günahı götürme.) (HŞ-360/3,4)

İstek kipliği, toplumsal hayatta en çok görece statüsel denklige sahip kişiler arasında gerçekleşir. (12)’de peygamberlerin başka bir peygamberden talebi, (13)’te dinî inanca göre ilk kadın olan ve geleneksel “koca kadından üstündür” öğretisine maruz kalmayan Havva’nın Âdem’den isteği, (14)’te ise İblis’in henüz şeytan olmadığı bir dönemde cennet bekçisi yılandan ricası bulunmaktadır. İstek kipliğinde eyleyicinin isteği yapmama seçeneği vardır, (15) ve (16) numaralı örnekler bu seçeneğin varlığını teyit etmektedir.

(12) (Davut ve Süleyman peygamber) “ya muḥammed tiñri ta’ālānıñ soyurğalıǵa sivünçlüǵ *bolğıl* bizni *unutmağıl*.” (Ey Muhammet, Tanrı tealanın lütuflarına sevinçli ol, bizi *unutma*.) (MN-6/10)

(13) “Ḥavva İblis sözinge inandı taqı ol darahtdın beş buğday üzdi taqı ékkisini özi yēdi taqı Ādam peygāmbarka aydı: Sen taqı *yēgil*. Maña hēç ziyān qılmağı.” (Havva, İblis’in sözüne inandı ve o ağaçtan beş buğday kopardı, ikisini kendi yedi ve Âdem peygambere dedi ki: “Sen de ye. Bana hiç zarar vermedi.”) (NF-281/7)

(14) “İblis anı bilip yılandın tiledi, meni uçmağğa *kiwürgil*, Ḥavvā birle sözleşeyin, tēp.” (İblis onu bilip yılandan istedi, “Beni cennete sok, Havva ile konuşayım.” diye.) (KE-11r/16)

(15) “Selmān Fārsi aydı: Yā Fāṭıma, bu etmeklerdin ékki etmek Ḥasan Ḥüseyin üçün *alğıl*! tēdi erse, Fāṭıma almağı.” (Selman Farisi: “Ey Fatma, bu etmeklerden iki etmek Hasan ve Hüseyin için *al*.” deyince Fatma almadı.) (NF-163/14)

(16) “İbnü Mülcem aydı: Men saña ‘âşîq boldum. Ne tileseñ saña bêreyin, sen maña kendüzüñni cüftlendürgil, tedi erse, ol hatun aydı: Menim şartlarım bar. Ol şartlarını qabûl qılsañ men saña özümni cüftlendürgeymen, tedi erse, aydı: ol şartların ne şartlar turur aygıl eşiteyin, tedi erse, ol (qaravaş) aydı: Üç miñ aqça *bêrgil* taqı bir qul *bêrgil*, taqı bir qaravaş *bêrgil* taqı ‘Alini *öltürgil*! tedi...bu ayğanların dın ziyâda qılayın, altı miñ aqça bêreyin taqı êkki qul taqı êkki qaravaş taqı ‘Alini öltürmekni *qodgil* tedi erse, ol aydı: Men cümlesidin keçtim. Maña hêç neerse bîrmegil taqı ‘Alini *öltürgil*.” (İbnü Mülcem “Ben sana âşık oldum, ne istersen sana vereyim, sen benimle evlen.” deyince o kadın “Benim şartlarım var, o şartları kabul edersen seninle evleneceğim.” dedi. O şartların nedir, söyle işteyim deyince o söyledi: “Üç bin akça ver, bir köle ver, bir hizmetçi ver ve Ali’yi öldür!” dedi. “Bu söylediklerinden fazlasını yapayım, altı bin akçe vereyim, iki köle ve iki hizmetçi vereyim de Ali’yi öldürmeyi bırak.” deyince o dedi ki: “Ben hepsinden geçtim. Bana hiçbir şey verme de Ali’yi öldür.”) (NF-152/4,5; 8,9)

3.1.3.2.1.2. -sUn/ -sU

Emir paradigmasında üçüncü şahıs eki olarak bulunan –sUn eki, Köktürk metinlerinden itibaren tarihî süreçte takip edilebilmektedir. Ek, Eski Türkçede –zU(n), –çUn; Eski Uygur Türkçesinde –zUn; Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde –sU(n); Kıpçak Türkçesinde –sUn, –sIn; Eski Anadolu Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde –sUn; Osmanlı Türkçesinde –sIn, –sUn şeklindedir (bkz. Aygümüş, 2018: 37). Aşağıda ekin, istek kodladığı alıntılar bulunmaktadır. (17)’de babası tarafından kurban edilmeye hazırlanan İsmail’in orada olmayan annesinden ricası, (18)’de Yakup’un oğullarının Tanrı’dan isteği, (19)’da Şirin’in Savur aracılığıyla orada olmayan Hüsrev’den isteği görülür. Bu örneklerde İbrahim, Savur isteğin nakledicisidir. Yakup ise Allah’ın her şeyi duyup bilmesi nedeniyle tam olarak nakilci kabul edilemez.

(17) “Andın soñ İsmâ’îl aydı: ey baba, anamğa mēdin salām ayğaysız taqı anam benim üçün zinhār ceza’ u feza’ *qılmasun*.” (Ondan sonra İsmail, “Ey baba, anama benden selam söylersiniz ve anam benim için kesinlikle sızlanma ve inleme *yapmasın*.” dedi.) (NF-215/7)

(18) “yarlıg keldi: ey Ya’kūb ol kâfirleri helāk kılmak tileseñ helāk kılayın, seni olarğa musallaṭ kılayın, yoğ erse öz elin birle helak kılgıl. Yā’kūb oğlanlarına aydı: ḳayusın tileyürsüz, tēp keñeşdi. Oğlanları aydı: bizni musallaṭ *qılsun*.” (Ferman geldi: “Ey Yakup, o kâfirleri helak etmek istersen edeyim, seni onlara musallat edeyim, yoksa kendi ellerinle helak et.” Yakup oğlanlarına, “Hangisini istiyorsunuz?” diye danıştı. Oğlanları dedi ki: “Bizi musallat *etsin*.”) (KE-62r/17)

(19) “(Şirin, Hüsrev’in gönderdiği Savur’a) ikinci ḥacetim sindin irür ol/maña kâbinsizin şāh *sunmasun* kol. ... içip antlar ve ‘ahdler kıldı şāvūr/siniñ rāyınça bolsun tidi iy ḥūr” (Senden ikinci isteğim şudur, şah bana nikâh parası vermeden el *uzatmasın*... Savur, söz verip yeminler etti. “Ey cennet kızı senin düşündüğün gibi olsun.” dedi.) (HŞ-3765/2)

Dua ve beddua ifadelerinde de sıklıkla istek kipliği bulunmaktadır. İstek aşağıdan yukarıya doğru olduğu ve en üst makam kabul edilen Tanrı’dan istendiği için bu tip ifadeler, kolayca yalvarma kipliğine dönüşebilmektedir. Bu nedenle yalvarma kipliği bağlamının olup olmadığına dikkat edilmelidir. Aşağıda örnekleri görüldüğü üzere Tanrı’ya doğrudan hitap edilmediği durumlarda kiplik kodlayıcı üçüncü kişi olmaktadır. Ancak semantik olarak önerme yönü ikinci kişiye yani Tanrı’ya doğrudur.

(20) “yana ottuz üç miñ şahābe vü yār/üze *bolsu rızvān* ulaşı nişār/taķı muştāfādın bu küñge tēgi/ayıtğan resūl ḥaķ idī bir ü bar.” (Yine otuz üç bin sahabe ve dostla Hz. Muhammet Mustafa’dan bugüne kadar onun peygamberliğinin hak, Allah’ın bir olduğunu söyleyenlerin üzerine sürekli *hoşnutluk saçılsın*.) (MM-12/1,2,3,4)

(21) “Taņrı tirig *tutsun* yā pādīşāhlık *bērsūn* saņa, tirig *tutsun* Taņrı sēni taķı *erklendürsūn* taķı raḥmet *qılsun*.” (Tanrı seni diri *tutsun*, sana padişahlık *versin*. Tanrı seni diri *tutsun*, *sahiplendirsin* ve sana rahmet *etsin*.) (ME-107/8)

(22) “*Taņrı te’ālā* raḥmat *qılsun* atam Nūḥ peygambera!” (Tanrı Teālā, atam Nuh peygambere rahmet *etsin*.) (NF-13/2)

(23) “Abū Leheb aydı: ‘Arablar ‘ādātı ol turur kim bir kişini yigrenip sökse, tebben leke tēp aytur. Ma’nisi ol bolur kim helāklik *bolsun* saņa!’” (Ebu Leheb dedi ki: “Arapların bir âdeti vardır ki bir kişiden iğrenip küfretse, ‘tebben leke’ diye söyler. Anlamı odur ki: Sana helaklık *olsun*!”) (NF-17/5)

(24) “‘Azāzilgā kelip aydılar: sen üstadımız sēn, biz gāyet qorqar biz, du’ā kılıl Taņrı ‘azze ve celle bizni la’netdin *kūḍersūn*.’” (Azazil’e gelip dediler ki: “Sen üstadımızsın, biz çok korkarız, dua et, Tanrı azze ve celle bizi lanetten *korusun*.”) (KE-8v/1)

3.1.3.2.1.3. –(X)η/(X)ηXz

Emir paradigmasındaki ikinci çoğul şahıs eki de tarihî süreçte çok farklılık göstermemiştir. Eski Türkçede –ñ, –ñlAr, Karahanlı Türkçesinde –ñ, –ñlA(r), ñlZ, –ñA, Harezmi Türkçesinde –ñ, ñlZ, ñUz, –ñlAr; Kıpçak Türkçesinde –ñ, –ñlZ, –ñlAr; Eski Anadolu Türkçesinde –ñ, –ñUz; Çağatay Türkçesinde –ñ, –ñgIz, –ñgUz, –ñlAr, İñlZlAr; Osmanlı Türkçesinde –n, –nlZ, nUz biçimindedir (bkz. Aygümüş, 2018: 41). HT metinlerinde bu eklerin istek kipliği işaretlediği ifadelerden bazıları aşağıda yer almaktadır.

(25) “ey baba, eger miñ cānım bolsa, Ḥaķ rizāsı üçün fidā qıldım, rāzi boldum. Ne işke buyrulduñuz erse, ol işni *qılıñ*, men rāzi men.” (Ey baba, eğer bin canım olsa Hak rızası için feda ettim, razı oldum. Ne işe buyurulduysanız o işi *yapın*, ben razıyım.) (NF-215/3)

(26) “yā Resūlallahhi, ‘ilmidin ne kim eşitsem, unıturmen. Maņa neerse *öğretiñ* kim ol neersenı qılayın taķı eşitgenim ‘ilmni unutmağayın tēdim.” (“Ya Resulallah, ilimden ne işitsem unutuyorum. Bana bir şey *öğretin* ki o şeyi yapayım ve işittiğim ilmi unutmayayım.” dedim.) (NF-266/6)

(27) “çāre bulmadılar, kelip Sa’dnıñ aḍaķına tūştıler. Sa’d aydı: meni *kötürüñ*, yazığa *çıkarıñ*. Çıkdılar. (Çare bulamadılar, gelip Sad’ın ayağına düştüler. Sad dedi ki: “Beni *götürün*, ovaya *çıkarın*.” Çıkdılar.) (KE-229v/21).”

(28) “İbrāhim peygamber ayttı yā Muḥammed siz imāmetlık *kılıñız* biz sizge iktidā kılıp namāz kılalı.” (İbrahim peygamber dedi ki: “Ey Muhammet, siz imamlık *yapınız*, biz size uyup namaz kılalım.”) (MN-3/9)

Nezakete stratejileri, Türkçenin modern döneminde gelişmiş değildir. Eski Türkçeden bu yana dilde bu stratejiler mevcuttur (bkz. Yılmaz, 2021). 2. tekil kişiye 2. çoğulla hitap etmek, bu stratejilerdendir. Nehcü’l- Ferâdis’te böyle bir kullanım tespit edilmiştir. Hz. İsmail babasına olan hürmetini, ifadeyi 2. çoğul ekiyle çekimleyerek göstermiştir:

(29) “*ey baba, yüzümni yerke qoğuğ, anığ için kim yüzümke baqsanığ atalıq şefaqtı tağı mihrubanlıqı sizke ğalaba qılıp Ħaq te’ālānıđ fermānıđ ğalal tüşmesün, tēdi.*” (“*Ey baba, yüzümü yere koyun, şunun için ki, yüzüme baksanığ babalık şefkati ve merhameti size üstünlük kurup Ħak tealanın fermanına halel gelmesin.*” dedi.) (NF-215/7)

3.1.3.2.1.4. -sUnlAr

Metinlerde 3. çoğul şahıs -sUnlAr biçimbiriminin istek bildirdiği tek bir örnek tespit edilebilmiştir. Bundan yola çıkarak HT’de bu birimin istek kipliği kodlama sıklığının düşük olduğu söylenebilir. (30) numaralı örnekte Gıfari’nin isteği zenginlerin fakirlere yardım etmeleridir. Ancak onların üstünde bir yaptırım gücü yoktur. Bu nedenle isteğin yerine getirilmesini sağlamak için Peygamberden ricada bulunmuştur. Ebu zer el-Gıfari, Müslüman olmayı kabul eden ilk sahabelerden biridir. Servet terakümü konusundaki mücadelesiyle tanınmıştır (Çelik ve Balcı, 2015: 79).

(30) “*Abū Zār Gafāri aydı: Yā emire’l-mu’minina, buyurgıl bu baylarqa kim qoňşılardađı dervişlerke miskinlerke terbiyet qılsunlar. Yıldın yılqa zekāt bēürmiz, tēp ayturlar tağı qoňşılardađı dervişlerke miskinlerke terbiyet qılsunlar.*” (Ebu Zer Gafari dedi ki: “*Ey müminlerin emiri, bu zenginlere buyur ki komşularındaki fakirlere, acizlere baksınlar. Yıldan yıla zekāt veriyoruz, diye söylüyorlar da komşularındaki fakirlere, acizlere baksınlar.*”) (NF-128/17)

3.1.3.2.1.5. -sA

Dilek-şart kipi olarak adlandırılan -sA eki, aynı yapıda iki ekin birleşmesinin sonucudur. Bunlar Eski Türkçede şart bildiren -sAr ve dilek bildiren -sAk ekidir. Zamanla iki ek, tek biçimde birleşmiştir (Korkmaz, 1995; Benzer, 2010: 132). Türkiye Türkçesinde istek semantiğini bildirdiği bilinen -sA biçimbirimi ayrıca koşul, varsayım, zamansal sıralılık, gerek sözcüğu ile kullanıldığında gereklilik/tahmin gibi işlevlerde kullanılır (Aslan Demir, 2008: 113). Ekin, HT’de de istek semantiğini kodlamak için sıkça kullanıldiğı tespit edilmiştir. Zaman zaman “kerek kim” ile de birlikte çalıştığı görülmüştür.

(31) “*mağa tağı icāzat bēseđiz, men Şamqa barsam, ticārat qılsam tēp aydı.*” (Bana da icazet verseniz, ben Şam’a varsam, ticaret yapsam, diye söyledi.) (NF-15/4)

(32) “*andın soň Peyġāambar ‘as’qa Enşār qabilası aydılar kim: Yā Resūlallāh bizlerde qonsađız bolġay mu?*” (Ondan sonra Ensar kabilesi Peygamber ‘as’a dediler ki: “*Ya Resulallah bizlerde konaklasanız olmaz mı?*”) (NF-24/4)

(33) “*siziğ icāzatıñız birle men tağı bu Şan’āda anığ tēđ bir ēw binā qılsam tağı cümle ğalalāyıqqa buyursam, her yılda ol ēwke ziyārat qılsalar, bolġay mu?*” (Sizin izninizle ben de bu Sana’da onun gibi bir ev, bina yapsam ve bütün insanlara buyursam, her yıl o evi ziyaret etseler, olur mu?) (NF-41/9)

(34) “*yā emire’l-mu’minin, men tađı bu kēçe siziđ birle yōrisem, destūr bolġay mu? tēdim.*” (“*Ey müminlerin emiri, ben de bu gece sizinle yürüsem, destur olur mu?*” dedim.) (NF-106/15)

(35) “*Fāţıma razhā aydı: Yā Resūlallāh, men inen emgenürmen, mađa bu qaravaşlardın bir qaravaş bēseđiz bolġaymu?*” (Fatma razha dedi ki: “*Ya Resulallah, ben çok yoruluyorum, bana bu hizmetçilerden bir hizmetçi verseniz olmaz mı?*”) (NF-161/5)

(36) “*Hācatıñ ne turur?* Aytğıl, tēdi erse, Hātām-i Aşām aydı: Sizdin bir mes’ele su’āl qılmaq tileyürmen, *kerek kim cevāb aytsağız*, tēdi erse, qāzi aydı: Su’āl qılğıl.” (*İhtiyacın nedir?* söyle deyince Hatem-i Esam dedi ki: “Size bir mesele hakkında soru sormak istiyorum, *gerek ki cevap verseniz.*” deyince kadı “Sor.” dedi.) (NF-236/1,2)

(37) “andıñ soñ qāzi Şeyhqa aydı: Yā Şeyh, bir derhōstum bar, *kerek kim qabūl qılsağız*, Şeyh aydı: Ayğıl ne derhōstun bar erse.” (Ondan sonra kadı Şeyh’e dedi ki: “Ey Şeyh, bir isteğim var, *gerek ki kabul etseniz.*” Şeyh dedi ki: “Söyle ne isteğin varsa.”) (NF-146/14,15)

(38) “Yūsufqa başqa yerde aydılar: Ey qarındaşımız Yūsuf, bizim birle şahrāqa *çıqsağız* bolmazmu? Nēçeke tegi ēwde olturursen? Bizler qoy qozi, yılqı qara qatınğa çıkarmız. Suwlar bar, çimgenler, çiçekler bar. Anda oynarbiz, oq atarbiz. Sen taqı bizim bile *barsağız*, bolmazmu?” (Yusuf’a başka yerde dediler: “Ey kardeşimiz Yusuf, bizimle açık alana *çıksan* olmaz mı? Ne zamana kadar evde oturacaksın? Bizler koyun kuzu, hayvanların yanına çıkıyoruz. Sular var, çimenler, çiçekler var. Orada oynuyoruz, ok atıyoruz. Sen de bizimle *gelsen* olmaz mı?”) (NF-353/16)

(39) “ey Mūsi, Tanrı birle sözleşürmen, tēyürsēn, biz me yalavaç oğlanlarımız, saña qarındaş uruğ bolurmız, biz me alıp *barsağız* Mevli kelāmın *işitsemiz* bolğay mu?” (Ey Musa, Tanrı ile konuşurum diyorsun, biz de peygamber oğlanlarıyız, sana kardeş tohumuyuz, bizi de alıp *gitsen*, Mevla kelimini *işitsek* olur mu?) (KE-120r/12)

(40) (Hüsrev, Ferhat’a söylüyor.) “*kerek kim* bizge bir yol *kazsağız* andan/kim ol bolsa barıp kilğüğe āsān.” (*Gerek ki* bize oradan bir yol *kazsan* ki gidip gelmek kolay olsa.) (HŞ-2545/3)

(41) “Süleymān aydı *kerek kim* her künde mening qatımke *kelseng* tip. ol qabūl qıldı.” (Süleyman dedi ki: “*Gerek ki* her gün benim yanıma *gelsen.*” O kabul etti.) (KT-15a/3)

3.1.3.2.1.6. -GAy

Türkiye Türkçesinde istek eki olarak kabul edilen –A eki, -GAy ekine dayanmaktadır. Yazıtlarda görülmeyen ek, hem -GAy hem de –GA şekliyle Uygur Türkçesinde görülür (bkz. Balcı, 2014: 312). Batı Türkçesinde baştaki *g-* sesinin düşmesi sonucu –A şeklini alan ekin istek belirtmeye başlamasında muhtemelen istek kipliğinin gelecek zaman projeksiyonu taşımasının etkisi vardır. HT’de ekin istek işlevi ile kullanıldığı bir örnek tespit edilmiştir. Ekin bu işlevinin Eckmann’ın belirttiği üzere HT’nin devamı olan Çağatay Türkçesine de taşındığı görülmektedir (Eckmann, 2021: 120). (42)’de İsmail, babasından annesine selamını iletmesini istemiştir. Nezaket stratejisi uygulayarak babasına, 2. çoğul şahıs ile hitap etmiştir.

(42) “ey baba, yüzümni yerke qoğun, anıñ üçün kim yüzümke baqsağız atalıq şefaqtı taqı mihrubānlıqı sizke ğalaba qılıp Hāq te’ālānıñ fermānıñğa ğalal tüşmesün, tēdi, taqı anamğa mēndin salām *ayğaysız* taqı anam benim üçün zinhār ceza’ u feza’ qılmasun.” (Ey baba, yüzümü yere koyun, şunun için ki, yüzüme baksanız babalık şefkati ve merhameti size üstünlük kurup Hak tealanın fermanına halel gelmesin, dedi ve anama benden selam *söyleyiniz* ve anam benim için kesinlikle sızlanma ve inleme yapmasın.) (NF-215/7)

3.1.3.2.2. Sözlüksel İşaretleyiciler

HT’de *tile-*, *derhōst qıl-* kiplik fiilleri; *bol-* mu? yardımcı kiplik sözü istek kipliğini ifade eden sözlüksel işaretleyicilerdir. Sözlüksel anlam alanlarıyla isteği karşılayan bu sözlüksel

işaretleyicilerin elbette kullanım yerlerinde farklılıklar vardır. Örneğin bir sözcük daha somut istekleri karşılarken diğer sözcük daha soyut ifadeleri karşılar. Bu kullanım farklılıkları da kiplik fiiller örnekleriyle detaylandırılırken açıklanacaktır.

3.1.3.2.2.1. Kiplik Fiiller

tile- kiplik fiilinin Türkiye Türkçesinde (Aslan Demir, 2008: 126) ve Kazak Türkçesinde (Kazanlar Ürkmez, 2019: 268) gerçekliği ya da gerçekleşebilirliği görece düşük olan dilekleri karşıladığı bilinir. HT’de ise yer yer bahsi geçen şekilde kullanıldığı ancak bazı örneklerde güçlü ve somut istekleri karşılamak için de kullanıldığı görülür.

(43) “bu halâyıqlar cümle yığılışıp Ādam peygāmbar ‘as’nuñ cenāzasıñǵa namāz qılmaq *tileyürler*.” (Bu insanların hepsi toplaşıp Ādem peygamber ‘as’ın cenazesinde namaz kılmak *istiyorlar*.) (NF-205/16)

(44) “Hācatıñ ne turur? Aytǵıl, tēdi erse, Hātam-i Aşam aydı: Sizdin bir mes’ele su’āl qılmaq *tileyürmen*, kerek kim cevāb aytsañız, tēdi erse, qāzi aydı: Su’āl qılǵıl.” (İhtiyacın nedir? söyle deyince Hatem-i Esam dedi ki: “Size bir mesele hakkında soru sormak *istiyorum*, gerek ki cevap verseniz.” deyince kadı dedi ki: “Sor.”) (NF-236/1,2)

Sadece NF’de istek anlamıyla kullanıldığı tespit edilen *derhōst qıl-* kiplik fiili “istemek, talep etmek, ricada bulunmak” (Ünlü, 2012: 145) anlamlarına gelir. Somut istekleri bildiren bu ifadenin isteğin daha nazik biçimi olan rica anlamına daha yakın olduğu görülür.

(45) “Emire’l-mu’minina Mehdi aydı: Sizdin *derhōst qılurmen*, benim birle *Bağdādqa barsağız* taqı Mu’ṭi atlıg kitāb taşnif qılıp turursız, bu kitābnı ‘ulemālar sizin hıdmatıñızda oqısalar, bu kitāb taqı münteşir bolsa, erte kēçe taqı sizin cemālınız birle müşerref bolsaq, tēp *derhōst qıldı*.” (Müminlerin Emiri Mehdi dedi ki: “Sizden *istiyorum ki, benimle Bağdat’a gelseniz*, Muti adlı kitabı tasnif edersiniz, bu kitabı âlimler sizin yanınızda okusalar, bu kitap da neşr olunmuş olsa, ertesi gece de sizin cemaliniz ile müşerref olsak.” diye *istedi*.) (NF-207/17)

3.1.3.2.2.2. Yardımcı Kiplik Sözcükler

Metinlerde -sa ekiyle çekimlenmiş bazı istek cümlelerinin yardımcı kiplik öge olan “*bolğay mu?*” ile pekiştirildiği tespit edilmiştir. Günümüz Türkçesinde “*olmaz mı?*” ifadesiyle paralel olan bu yapıyı, Aşkın Balcı vd. “istek sorusu” olarak belirlemiştir (Aşkın Balcı vd., 2005: 91). Bu unsurun işlevi isteği pekiştirmenin yanı sıra isteğin kabul edilip edilmeyeceği merakını yüzeye taşımaktır.

(46) “ey ‘aziz bu qoylarıñdın maña bir qoy satsañ *bolğaymu?*” (Ey aziz, bu koyunlardan bana bir koyun satsan *olur mu?*) (NF-431/1)

(47) “ey Mūsi, Tañrı birle sözleşürmen, tēyürsēn, biz me yalavaç oğlanlarımız, saña qarındaş uruğ bolurміz, biz me alıp barsañ Mevli kelāmın işitsemіз *bolğay mu?*” (Ey Musa, Tanrı ile konuşurum diyorsun, biz de peygamber oğlanlarıyız, sana kardeş tohumuyuz, bizi de alıp gitsen, Mevla kelamını işitse *olur mu?*) (KE-120r/12)

3.1.3.2.3. Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı İşaretleyiciler

HT metinlerinde sözlüksel, morfolojik öğelerin belli bir söz dizimiyle oluşturduğu yapıların istek kipliğini kodladığı görülmektedir. Bu yapılarda iki cümle birbirine bağlanmakta, ana cümlede “*derhost, tilek, hacet, tile-, köñlünden keç-*” gibi istek semantiğine uygun sözlüksel birimler yer almaktadır. Bu birimlerle oluşturulan cümle diğerine *kim* bağlacı ile ulanmaktadır. İsteğin ifade edildiği cümle ise genellikle –sA ekiyle çekimlenmektedir. Aşağıda görüldüğü üzere sıfırbiçimbirimle çekimlenen bir cümleye de rastlanmıştır. Bu yapılar şunlardır: *derhōst ol turur kim, köñlünden keçer (erdi) kim, tilek ol turur kim, hācet ol turur kim*.

(48) “andın soñ ‘Alike aydı: Yā ‘Ali, sēndin *derhōst ol turur kim mēni sen yusañ*, neteg kim Peyğāmbar ‘as’ı yuvduñ tēdi erse, ‘Ali razhu taqı qabūl qıldı.” (Ondan sonra Ali’ye dedi ki: “Ey Ali, nasıl ki peygamber ‘as’ı yıkadıysan senden *isteğim* odur ki *beni de sen yıkasın*” deyince Ali razhu kabul etti.) (NF-103/12)

(49) “‘Ali razhu aytur: Hemişe köñlümnden keçer erdi kim Peyğāmbar ‘as ‘ayālī Fātımanı [maña] cūftlendürse tēp, velikin bu sözni aymaqqa uftanur erdim.” (Ali razhu dedi ki: “Hep gönlümnden geçerd ki peygamber ‘as kızı Fatma’yı bana evlendirse diye, ancak bu sözü söylemeye utanırdım.) (NF-158/7)

(50) “meniñ *tilekim ol turur kim* inçilerim birle *barsam*.” (Benim *isteğim odur ki* üvey kardeşlerimle *gitsen*.) (KE-69r/12)

(51) “Bu üç hācetimni revā kılsa törtünçini andın soñ ayğay men. Yūsuf Ya’kūb yalavaçdın du’ā tiledi, Ya’kūb du’ā kıldı erse Zeliḥā yigit boldı, körki kayta keldi, közleri körer boldı. Zeliḥā derhāl imān keltürdi ve müsülmān boldı. Yūsuf sordı: ol yana bir hācetiñ nē turur? Zeliḥā aydı: *hācetim ol turur kim* meni özüñe nikāḥ kılıp *alğıl*.” (Bu üç dileğimi yerine getirirse dördüncüyü ondan sonra söyleyeceğim. Yusuf, Yakup peygamberden dua istedi, Yakup dua edince Zeliha gençleşti, güzelliği geri geldi, gözleri görür oldu. Zeliha hemen iman getirdi ve Müslüman oldu. Yusuf sordu: O diğer isteğin nedir? Zeliha dedi ki: “*İsteğim odur ki* beni kendine nikāhlayıp *al*.”) (KE-109r/18)

(52) “Müsi aydı: hācetiñ nē turur? Aydı: *hācetim ol turur kim uçmaḥ içinde seniñ birle bolsam*.” (Musa dedi ki: “İsteğin nedir?” Dedi ki: “*İsteğim odur ki* cennet içinde seninle *olsam*.”) (KE-115v/1)

3.1.3.3. Yalvarma Kipliği

Yalvarmak sözcüğünün sözlükte (Çağbayır, 2017: 6234), “1. kendine acındırarak birinden bir şey yapmasını istemek; dileğini ısrarla istemek; saygılı biçimde bir şey istemek, dileğinin yapılmasını istemek; dilemek; istemek; yakarmak. 2. Allah’tan bir dilekte bulunmak; niyaz etmek.” anlamlarına geldiği ifade edilir. İsteme kipliğinin emir ve istekle birlikte alt kategorilerinden biri olan yalvarma kipliğinde diğer kategorilere göre daha yoğun ve ısrarlı bir isteme söz konusudur (Aslan Demir, 2008: 161). Yalvaran kişinin, yalvarılan kişiden genellikle görece daha alt bir konumda olduğu (bazen kanun, bazen din, bazen de idari bir konum çerçevesinde), talep ettiği isteği kendisinin gerçekleştirme gücünün olmadığı ve bu durumda yalvarılan kişiye muhtaç olduğu görülür. Usta (2013: 143), ilahi yakarışlar dışında yalvaran kişiyi bu ısrarlı istemeye sevk eden nedenin isteğin

gerçekten çok arzulanması ve zaman zaman hayati olan bu isteğin gerçekleşmeyeceğine dair kuvvetli his ve çaresizlik olduğunu belirtir.

Palmer (2001)'in tasnifinde yalvarma kipliği bulunmamaktadır. Ancak Palmer (2001: 7) tasnifinde henüz gerçekleşmemiş ancak gerçekleşme potansiyeli olan olayları eylem kipliğine aldığı için yalvarma kipliğinin de bu kategoriye dâhil olacağı açıktır. Ayrıca Aslan Demir'in (2008) sınıflandırmasından hareketle yalvarma kipliğini; emir ve istek kiplikleriyle beraber isteme kipliğinin bir alt kategorisi olarak değerlendirmek uygundur.

Aslan Demir (2008: 162) çalışmasında yalvarmanın en az iki kişili iletişimde gerçekleştiğini, iç konuşmalar gibi durumlar haricinde kişinin kendine yalvaramayacağını, konuşurun genellikle ikinci kişilere, zaman zaman da birinci çokluk ve üçüncü teklik/çokluk kişilere yalvardığını ancak üçüncü kişiye yalvarma durumunda da yine ikinci kişinin aracılığının, rızasının, kararının önemli olduğunu ifade eder. Yalvarma semantiğini kodlayan morfolojik işaretleyiciler olsa da hiçbirinin tek başına yalvarma kipliğini karşılayamayacağını ancak kiplik sözlerle birlikte morfoloji-leksikoloji bağıntılı işaretleyicilerle yalvarma kipliğinin kodlanabileceğini belirtir. Türkçede yalvarma kipliği üzerine kapsamlı bir çalışma yapan Türk (2019: 44) ise yalvarma kipliğinin tek morfolojik işaretleyicisinin emir kipi olduğunu ve ancak kiplik yüklem ve kiplik sözle birlikte kullanıldığında yalvarma ifade ettiğini söyler.

3.1.3.3.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler

3.1.3.3.1.1. -Ø (-GII)

Harezmi Türkçesinde -Ø biçimbirim ve -GII pekiştirecinin uygun bağlamda yalvarma kipliği işaretlediği tespit edilmiştir. Sıfırbiçimbirimin diğer kiplikleri değil de yalvarma işaretlediğini okuyucuya kanıtlayan bazı ifadeler mevcuttur. Bunlar *yalbar-/yalwar-*, *münacaat kıl-*, *feryad kıl-*, *zār-ıq qıl-* fiilleridir. Aynı zamanda yaratıcıya “*İlahî, ey Bār Hudāyā, İdiyâ, yâ Rebbi, ey Tanrı*” gibi seslenişler de yalvarma için gerekli olan bağlama katkı sağlamaktadır. Aşağıda dini inanca göre her şeye gücü yeten ve yaratılanların sığındığı Allah’a yarattıklarından gelen yalvarma örnekleri yer almaktadır. Yalvaranların kediden balığa, melekten peygambere, kula uzanan bir çeşitliliğe sahip olduğu görülmektedir.

(1) “möşük İdige *yalwardı, İlahî*, bu it seniñ yalawaçıñğa yalğan sözleyür yana tanar, küdretin birle munı bir hâl üze *tutğıl.*” (Kedi, Allah’a *yalvardı*: “*Ey Allah’ım*, bu it senin peygamberine yalan söyler, yine inkâr eder, kudretinle bunu bir hâl üzerinde *tut.*”) (KE-26r/11)

(2) “ferişteler *münâcât kıldılar*, aydılar: *İlahî* levhü’l-mahfûzda körmiz âhirü’z-zamân peygamberi İsmâ’il uruğının bolğay, tēp. Ol Muhammedniñ haqqı hürmeti bu ata oğulğa ferâh *bērgil.*” (Melekler *yalvardılar*, dediler ki: “*Allah’ım* levh-i mahfuzda ahir zaman peygamberi

İsmail soyundan olacak, diye görürüz. O Muhammet'in hakkı, hürmetine bu ata, oğula huzur ver.) (KE-51v/19)

(3) “*ol balık hâlik İdige yalwardı*, aydı: *İlâhi*, bu Yûsuf berekâtında maña kerâmeti *bêrgil* kim adın balık arasında maña edgü at bolsun.” (*O balık, yaratıcı Allah'a yalvardı*, dedi ki: “*Allah'im*, bu Yusuf bereketinde bana keramet ver ki diğer balıklar arasında bana iyi ad olsun.”) (KE-74v/10)

(4) (Yusuf peygamber ve kardeşleri arasında geçen diyalog) “Yûsuf aydı: öz tiliñizni neteg bilmessiz, oqun, tedi erse olar qorqıtlar yüzleri sarğardı, *yalbara başladılar*, aydılar: ey ‘azîz, bu bitigni oqumaqda sizñ maqşûdñız nê turur, her qın bolsa biz tartalıñ, bu bitigni bizge *oqutmağıl*. ... *feryâd kılp* ayğaylar: *İlâhî* [bit]ig bu erse ornumız tamuğ turur, bu bitigni bizge *oqutmağıl*, uwtanmışdın oqıyu bilmesmiz.” (Yusuf dedi ki: “Kendi dilinizi nasıl bilmezsiniz, okuyun.” deyince onlar korktular, yüzleri sarardı. *Yalvarmaya başladılar*. Dediler ki: “Ey aziz, bu mektubu okutmakta sizin maksadınız nedir? Her ne eziyet olsa biz çekelim, bu mektubu bize *okutma*.” ... *Feryat edip* dediler ki: “*Allah'im*, mektup buysa yerimiz cehennemdir, bu mektubu bize *okutma*, utancımızdan okuyamayız.”) (KE-103r/1)

(5) “Mûsi *münâcât kıldı*, aydı: *İlâhi*, belâ ıdğıl.” (Musa *yalvardı*, dedi ki: “*Allah'im*, bela gönder.”) (KE-125v/6)

(6) “Mûsi İdi ‘azze ve cellege *yalbardı*, aydı: *İdiyâ* meniñ bularğa êrkim yok, özüm taqı qarındaşım bar, biz qarındaş barıp sançısalıñ, bu fâsıklardın bizni *kurtqargıl ayırgıl*.” (Musa, Allah ‘azze ve celleye *yalvardı*, dedi ki: “*Ey Allah'im*, benim bunlara gücüm yok, kendim ve kardeşim var, biz kardeşimle gidip savaşılm, bu günahkârlardan bizi *kurtar, ayır*.”) (KE-118r/17)

(7) “Qaçan kim Peyğâmbar ‘as bu hâlnı kördi erse, hâtırı bezmân boldı, köñli qağğuluğ boldı, taqı Haq te’âlâ hâzratına tazarru’ u zârılıq birle du’â kıldı, aydı: *ey Bâr Hudâyâ*. . . Bu miskîn qulların saña sıgnu çıqmaq kerek erdi, bilmediler. Qollarına i’timâd kıldı, çerig üküşlükinge baqtılar. Yaman kıldılar, saña tevekkül qılu sêndin isti’ânât tileyü çıqmaq kerek erdiler, bilmediler. Sen *keçürgil*, sen bu miskinlerke nuşrat *bêrgil* têp zârılıq kıldı.” (Ne zaman ki peygamber ‘as bu hâli gördü, gönlü kederlendi ve kaygılandı. Hak teala hazretine yalvarma ve feryat figan ile dua etti. “*Ey Rabbim*, ... Bu zavallı kulların sana sığınmak gerektiğini bilmediler. Askeri birliklerine itimat ettiler, asker çokluğuna baktılar. Kötü yaptılar, sana tevekkül edip senden yardım dilemek gerektiğini bilmediler. ... Sen *affet*, sen bu acizlere *yardım et* diye *feryat figan etti*.”) (NF-72/15,16)

(8) “Abû Bekr razhu’nun bir kün qulı süt keltürdi taqı özi ol sûtıni içmişdin soñ qulinga sordı kim: Bu sûtıni neteg hâsıl qıldın têp? Qulı aydı kim: Bir qavmğa qamluq qıldım erse, maña bu sûtıni bêrdiler, tedi erse, Abu Bekr razhu aydı: Qamluq qılıp neerse almaq harâm turur. ... Andın soñ ol sûtıni qustı taqı Haq te’âlâqa zârılıq kıldı, aydı: *Yâ Rebbi*, anar kim qudratım yeter erdi, qıldım, tamarlarıma barmış bolsa taqı bağarsuqlarıma kirmiş bolsa, anı sen kerem qılıp ‘afv *qılğıl*, têp üküş *zârılıq kıldı*.” (Ebu Bekir razhu’nun bir gün bir kulu süt getirdi ve kendi o sûtü içtikten sonra kuluna sordu ki: “Bu sûtü nasıl ortaya çıkardın?” Kulu “Bir kavme kâhinlik yapıncı bana bu sûtü verdiler.” deyince Ebu Bekir razhu: “Kâhinlik yapıp bir şey almak haramdır.” dedi. ... Ondan sonra o sûtü kustı ve Hak tealaya *feryat figan ederek* “*Ya Rabbi*, ona gücüm yeterdi, yaptım, damarlarıma varmış olsa da bağırsaklarıma girmiş olsa da onu sen lütfedip *affet*.” dedi.) (NF-295/3)

(9) “Ya’qûb peyğâmbar ‘as közindin *qaţarât ve ‘abarât yaşlar aqtı*, aydı kim: Ey İbrâhim peyğâmbarı Nemrûd otındın saqlağan bir u bar *Tağrı*, oğlum Yûsufı sen *saqlağıl*, têp du’â kıldı taqı ança turuqtı zâr ve zâr yığlayu kim Yûsuf taqı qarındaşlarını körmez boldı.” (Yakup peygamber ‘as’ın gözünden *damlalar ve gözyaşları aktı*, dedi ki: “Ey İbrahim peygamberi Nemrut’un ateşinden koruyan *eşsiz Tanrı*, oğlum Yusuf’u sen *koru*.” diye dua etti ve o kadar bekledi ki *feryat figan ağlayarak*, Yusuf ve kardeşlerini göremez oldu.) (NF-354/13)

Yaratıcı dışında çeşitli bakımlardan üst statüde bulunan insanlara yalvarma şeklinde yöneltilen istekler de metinlerde dikkat çekmektedir. Bunlarda yalvarma kipliğinin kodlandığını ise

yalbar/yalwar-, *adaqınğa tüş-*, *zār ve zār yıǵla-* fiilleri ile *yalbaru ıǵrayu* zarfı göstermektedir. Aşağıda, cariyenin hocaya, Yusuf peygamberin abisine, abilerinin (statüsü değişerek Firavun'un sağ kolu olan) Yusuf'a, bir inananın Yunus'a yalvardığı ifadeler bulunmaktadır.

(10) “bu cāriya burunqı hōcanıñ *adaqınğa tüşti*, *zār ve zār yıǵlayur*: Ey hōca, men seniñ qadriñni bilmedim, yaman qıldım. Tevbe qıldım zinhār ve zinhār mēni *qaytarǵıl* kim iñen zulmatqa tüştüm.” (Bu cariyeye önceki hocanın *ayaǵına yıkıldı*, *feryat fiğan aǵlıyor*: Ey hoca, ben seniñ kadrini bilmedim, kötü yaptım. Tövbe ettim, asla ve asla beni geri gönderme ki çok karanlıǵa düştüm.) (NF-322/6)

(11) “ey uluǵ inçim, maña raħm kılmađıñ erse ol abuşǵa atamǵa raħm kılıñ, anıñ baǵr[ın] köyürmeñ, atam orninga bu kün sen atasen, maña *raħm kılǵıl*, tēdi, meni bulardın *kutkar[ǵıl]* [tēyü] *yalwardı* erse Rūbil taqı Yūsufnı yañaqladı.” (Ey büyük kardeşim, bana acımadıysanız o yaşlı babama acıyın, onun baǵrını yakmayın, babamın yerine bugün sen atasın, bana *acı*, beni bunlardan *kurtar* diye *yalvarınca* Rubil de Yusuf'u tokatladı.) (KE-69v/20)

(12) “Ya'kūb oǵlanlarınñ bu üçünçü kēlgenleri ērdi, қаһтлік ol ҳадde ērdi kim bir ēšek başını tōrt altun maǵribiǵa alur erdiler. Bu kelmişde yarmaqları yoқ ērdi, taǵar, çuvāl, kiyiz, arǵamçı alıp kēldiler, arqalarıǵa yüklep *yalbaru ıǵrayu* kirdiler aydılar: ey ‘aziz, bizge oǵul kızımızǵa қатіǵлық tēđdi, açlıqđın tākatimiz kalmadı, hazineǵa yaraǵlıǵ nemerse kēltür[ümedük], azǵına yaǵ, arǵamçı, kiyiz, taǵar alıp kēltürdük, buǵday bahāsıǵa tēgmes, munı *alǵıl*, biz[ge] şadaқа atap buǵday *bērgil*, tēp *yalbardılar*.” (Yakup'un oǵlanlarının bu üçüncü gelişıydi, kıtlık o derecedeydi ki bir eşek başı dört altın sikkeye alınıyordu. Bu geldiklerinde paraları yoktu; harhar, çuval, keçe, halat alıp geldiler, arkalarına yükleyip *yalvararak inleyerek* girdiler, dediler ki: “Ey aziz, bize oǵul ve kızımıza zorluk ulaştı, açlıktan takatimiz kalmadı. Hazineye yararlı bir şey getiremedik, az miktarda yaǵ, halat, keçe, harhar alıp getirdik, buǵdayın deǵerine ulaşmaz. Bunu *al*, bize sadaka bırakıp buǵday *ver*, diye *yalvardılar*.”) (KE-101v/18,19)

(13) “Yūnus yalavaç sēn mü-sen? tēp Mūnis¹¹ Yūnusnıñ *adaқаǵa tüşdi* taqı aydı: ey Yūnus bir sā'at *şabr kılǵıl*, kaçan va'dem yētse meni tofraқda қoyǵaysēn.” (Yunus peygamber sen misin? diyerek Munis, Yunus'un *ayaǵına düştü* ve dedi ki: “Ey Yunus bir saat *sabret*, ne zaman ki vadem yetse beni topraǵa koyarsın.”) (KE-155v/2)

3.1.3.3.1.2. -sXn

Kıyasü'l- Enbiyâ ve Kuran Tecümesi'nde üçüncü tekil kişiyle işaretlenmiş yalvarma kipliǵi ifadeleri tespit edilmiştir. Bu ifadelerde, ikinci kişilerin yani Musa peygamberle, cehennem bekçilerinin aracılığı talep edilir. Tanrı'nın “İdi” adıyla geçtiǵi bu örneklerde, gramatikal olarak üçüncü kişi söz konusu olsa da yalvarmanın ikinci kişiye yani Tanrı'ya yapıldıǵı açıktır. Çünkü inananlara göre Allah her şeyi görür, bilir ve işitir. Bu, En'am Suresi 59. ayetle de sabittir: Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O'nun ilmi dışında bir yaprak bile düşmez. O yerin karanlıkları içindeki tek bir taneyi dahi bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır (Bilecik, 2014: 115-116).

(14) “Mūsıǵa *yalbardı* aydı: *İği* ‘azze ve celledin tilegil közümni maña *bērsün*.” (Musa'ya *yalvardı* dedi: Allah ‘azze ve celleden dile, gözümü bana *versin*.) (KE-123v/19)

¹¹ Mūnis, Yunus Peygamber'in konuştuǵu ibadet eden bir kişinin ismidir (Ata, 2019: 1024).

(15) “Mûsiğa kèlip *yalbardılar*, aydılar: tevbe kılduğ Mevliğa yanduk, du’â kılğıl *İdî* ‘azze ve celle tevbemizni qabûl *kılsun*.” (Musa’ya gelip *yalvardılar*, dediler ki: “Tövbe ettik, Mevla’ya geri döndük, dua et, *Allah* ‘azze ve celle tövbemizi kabul *etsin*.”) (KE-127r/12)

(16) “taķı aytğaylar anlar kim ot içinde tururlar tamuğnung hâzinlarına ündeng *iğingizni yüngütsün* bizdin bir kün kındın.” [Ateşte olanlar cehennem bekçilerine “*Rabbimize* yalvarın da (hiç değilse) bir gün bizden azabı *hafifletsin*.” derler.] (KT-42a/4)

3.1.3.3.1.3. -(I/U)ğ

Kısasü’l- Enbiyâ’da Yusuf peygamberin ağabeylerine yalvardığı bölümde, 2. çoğul şahıs ekinin yalvarma kipliğini işaretlediği belirlenmiştir. Yusuf’un yaşça küçük olması, güç bakımından zayıf olması, çaresizliği, karşıdakilerin zalim olmaları nedeniyle talepleri reddetme ihtimallerinin yüksekliği, Yusuf’un ağabeylerine yalvarmasına sebep olmuştur. Nitekim, Yusuf’un isteği reddedilmiştir.

(17) “ey uluğ inçim, maņa raħm kılmadıñ erse ol abuşğa atamğa *raħm kılıñ*, anıñ bağr[ın] *köyürmeñ*, atam orınığa bu kün sen atasen, maņa raħm kılğıl, tedi, meni bulardın qutqar[ğıl] [tèyü] *yalwardı* erse Rübil taķı Yūsufnı yañaqladı.” (Ey büyük kardeşim, bana acımadıysanız o yaşlı babama *acıyın*, onun bağrını *yakmayın*, babamın yerine bugün sen atasın, bana acı, beni bunlardan kurtar diye *yalvarınca* Rubil de Yusuf’u tokatladı.) (KE-69v/20)

(18) “Yūsuf tēgmesi yüziñe tēlmüre baķıp aydı: ey qarındaşlarım, maņa raħm *kılıñ*, eğer maņa raħm kılmasañız ol za’if abuşğa atamğa raħm *kılıñ*, Tanrı ‘azze ve celledin *k[or]kuñ*, tēp telim *yalwardı*.” (Yusuf her birinin yüzüne ümitle bakıp dedi ki: “Ey kardeşlerim, bana *acıyın*, eğer bana acımazsanız o aciz, yaşlı babama *acıyın*, Tanrı ‘azze ve celleden *korkun*.” diye çokça *yalvardı*.) (KE-70v/1)

(19) “Yūsuf taķı *yalwaru başladı*, aydı: ey qarındaşlarım, *atam haķķı üçün* köñlekimni maņa *bağışlañ*, tirig qaldım erse ‘avretim örtsün, eğer ölsem kefe[nim] bolsun.” (Yusuf da *yalvarmaya* başladı, dedi ki: “Ey kardeşlerim, *babamın hakkı için* elbisemi bana *bağışlayın*, canlı kalırsam avret yerlerimi örtsün, eğer ölürsem kefenim olsun.”) (KE-70v/4)

Tablo 17: Harezmi Türkçesinde İsteme Kipliği İşaretleyicileri

İsteme Kipliği
• Emir • Biçimbirimsel İşaretleyiciler • -Ø (-GII / -GUI) • -sUn / -sU • -Allŋ/-gAllŋ • -(X)ŋ/-(X)ŋXz/-(X)ŋlAr • -sUnlAr/-sUlAr • -GAy • Sözlüksel İşaretleyiciler • Kiplik Fiiller • Emir işaretlemek için • buyur- • Emir aktarmak için • buyur- • fermanla- / ferman bol- / ferman kel- • yarlıg bol- / yarlıg kel- • Kiplik İsimler • fermān • hüküm • berāt • Yardımcı Kiplik Sözcükler • hali • terk / terkin • zinhār • İstek • Biçimbirimsel İşaretleyiciler • -Ø (-GII) • -sUn / -sU • -(X)ŋ/-(X)ŋXz/-(X)ŋlAr • -sUnlAr • -sA • -GAy • Sözlüksel İşaretleyiciler • Kiplik Fiiller • tile- • derhōst qil- • Yardımcı Kiplik Sözcükler • bol- mu? • Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı Olanlar • derhōst ol turur kim • köŋüldeŋ keçer (erdi) kim • tilek ol turur kim • hācet ol turur kim. • Yalvarma • Biçimbirimsel İşaretleyiciler • -Ø (-GII) • -sXŋ • -(l/U)ŋ

3.2. Devinim (İç Edim) Kipliği

Palmer'ın eylem kipliğinin iki alt başlığından biri olarak verdiği *devinim kipliği*, öznenin eylemi yapabilme yeterliliğini veya arzularını anlatan kiplik kategorisidir. Palmer (2001: 10)'ın çalışmasına göre devinim kipliğinde eylemi gerçekleştiren kişinin yeterliliği veya dileği ortaya koyulurken yükümlülük kipliğindeki gibi herhangi bir dış etken değil, içsel etkenler belirleyicidir. Bu çalışmada devinim kipliği, HT metinlerinden hareketle 3 başlık hâlinde ele alınmıştır. Kişinin kendisinin belirlediği gerekliliklerin de devinim başlığında ele alınmasına karar verilmiştir. Böylece *yeterlilik/yetersizlik kipliği*, *gereklilik kipliği* ve *gönüllülük-dilek kipliği* şeklinde bir tasnif ortaya çıkmıştır.

3.2.1. Yeterlilik/Yetersizlik Kipliği

Yeterlilik, sözlüksel olarak “1. yeter olma durumu. 2. herhangi bir iş için gereken özel bilgi ve beceriye sahip olma durumu; ehliyet. 3. bir kimsenin görevini yerine getirebilme gücü; kifayet” anlamlarına gelir (Çağbayır, 2017: 6370).” Bir eylemin yerine getirilebilmesi için eyleyicinin o eylemin yerine getirilme şartlarını taşıyıp taşıyamaması yeterlilik göstergesidir. Palmer (2001: 70), yeterlilik kipliğinin eyleyicinin gerçek yeterliliklerinin yanı sıra olanaklı veya olanaksız durumlarını ifade ettiğini söyler. Yeterlilik kipliği kodlanırken eyleyicinin dış etkilerden bağımsız bir şekilde sadece iç dinamiklerinin o eylemi yerine getirmeye yeterli olup olmadığına bakılır (Kerimoğlu, 2011: 85).

Yeterlilik kipliği, eyleyicinin neyi yapıp yapamayacağı ile ilgili olduğu için bu noktada benzer yapıya sahip olan izin kipliği ile karışabilir. Ancak iç ve dış etkenler yeterlilik ve izin kipliğini birbirinden ayırmaktadır. Yeterlilik kipliğinde eyleyici için neyin mümkün olup olmadığı kendi fiziksel ve ussal özelliklerine bağlıdır, izin kipliğinde ise bu durum eyleyici dışındaki etkenlere bağlıdır (bkz. Özcaner, 2023: 187). “Sınava sadece 13.00-14.00 saatleri arasında girebilirler.” örneğinde öğretmen (dış otorite) tarafından söylenen söz izin işaretlerken “Ahmet, iki metreye kadar zıplayabilir.” örneğinde Ahmet'in zıplayabilmesi durumu kendi fiziksel kapasitesine işaret ettiği için yeterlilik söz konusudur.

Literatürde yeterlilik kipliği işaretleyicilerinin gerçekte olasılık işaretleyicisi olduğu tartışması mevcuttur. Türkiye Türkçesinde *Abil-*, önceden değinildiği gibi yalnızca yeterlilik bildirmez. Bilgisel olasılık (ihtimal kipliği) ve izin kipliğini de işaretleyebilir. Mystridou (2015: 56), Türkçede *-(y)Abil-* biçimbiriminin bilgisellik, yükümlülük ve devinim kipliklerinde temelde *olasılık* bildirdiğini ileri sürmüş ve örneklendirmiştir. Aşağıdaki örnekler üzerinden ekin olasılık potansiyeli şöyle açıklanabilir: a örneğinde konuşur, gerçekleşme olasılığı olan bir durumdan bahseder. Bale dersinin olması, bir olasılıktır. b ve c örneklerinde ise eylemlerin gerçekleşme olasılığından bahsedilmektedir. Bireylerin izin verildiği halde mekândan gitmeme, Ahmet'in söylenen sürede yüzememe ihtimali de

mevcuttur. Çetinkaya'ya göre olasılık kavramı, kiplik alanda bilgisel olasılık, olabilirlik ve olanaklılık anlam alanlarını içine alan bir çatı ulamdır (2019b: 114).

- a. Kıyafetlerini yanına al, bugün bale dersi olabilir.
- b. İşimiz bitti, gidebilirsiniz.
- c. Ahmet, buradan karşıya beş dakikada yüzebilir.

Yeterlilik; fiziksel, sosyal, ussal gibi farklı yönlerden ele alınabilir. Palmer (2001) çalışmasında yeterlilik için böyle bir ayrıma gitmemiştir. Bybee vd. (1994: 194) ise fiziksel ve ussal yeterliliğin farklılığına değinmiştir. HT metinleri incelendiğinde de yeterlilik kipliğinin fiziksel ve ussal olarak alt başlıklara ayrılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Ayrıca yeterlilik yerine daha çok yetersizlik örneklerinin tespit edilebilmesi nedeniyle yeterlilik/yetersizlik şeklinde bir başlıklandırmaya gidilmesi zarureti doğmuştur.

3.2.1.1. Fiziksel Yeterlilik/Yetersizlik Kipliği

Fiziksel yeterlilik/yetersizlik kipliği, eyleyicinin bir eylemi yerine getirebilecek fiziksel kapasite ya da yeteneğe sahip olup olmadığını ifade eder. HT'de fiziksel yeterlilik belirten biçimce olumlu ifadeden ziyade çokça yetersizlik ifadesi tespit edilmiştir. Yeterli olmama, yetersizlik için *küçi yet-*, *küçi qal-*, *yarağı qal-*, *yarağı bol-*, *qudratı bol-*, *yarağı yoq*, *kuvveti yoq* sözlüksel işaretleyicileri ve *-A/-U bil-* biçimbirimsel işaretleyicisinin kullanıldığı belirlenmiştir.

3.2.1.1.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler

Zarf-fiil eki ve bil- fiilinden oluşan *-A/-U bil-* yapısı, bir gramerleşmenin sonucudur. Bu yapıda bil- fiili bağımsız gramatikal konumunu kaybetmiş, zarf-fiil ekiyle birleşerek yeterlilik/yetersizlik ifade eder hâle gelmiştir. HT metinlerinde yeterlilik kipliği için yalnızca bir örnek belirlenebilmiştir. Bu örnekte de biçimce olumsuzluk söz konusudur ama semantik olarak yeterlilik işaretlenmiştir. Hüsrev u Şirin'de, Şirin avda gruptan ayrılarak atı Şebdiz'i başka yöne sürmüştür. Cariyeler, Şirin'in *dizgini tutmaya gücünün yetmediğini* zannetmişlerdir (sakındılar tuta *bilmedi* tizgin) ancak Şirin dizginleri tutabilmektedir. Dikkat çekici başka bir örnekte ise Musa'ya levhayı taşıması için Tanrı'dan emir gelir, ancak Musa levhayı taşıyamaz. Metinde bu yetersizlik, "kötere bilmedi" yerine "kötürmedi" ile gösterilmiştir. Burada, biçimsel olarak değil, semantik olarak yetersizliğin ifade edildiği görülmektedir.

(1) "Abū Rāfi' aytur razhu: Ol qapugını yetti quvvatlıg kimerseler nêçe kim quvvat qıldılar yerindin tepretü *bilmediler*." (Ebu Rafi razhu dedi ki: "O kapıya yedi kuvvetli kişi, nice kuvvet uyguladılar da yerinden oynatamadılar.") (NF-140/2)

(2) “Nūh yığaç tikdi, kırk yılda ol yığaç ulğardı, yığaçnı kəsdi, kimerse kêtürü bilmedi, ‘Avacnı ündediler.” (Nuh ağaç dikti. Kırk yılda o ağaç büyüdü, ağacı kesti, kimse götüremedi. Avac’ı çağırdılar.) (KE-23v/20)

(3) “anda kēdin mancınıkğā urdılar, niçe telim halk yıgılıp mancınıknı tarta bilmedi.” (Ondan sonra mancınığa vurdular, pek çok insan toplanıp mancınığı çekemedi.) (KE-41v/1)

(4) “bu levh on yolu Mūsi öñinde indi, yarlıg keldi: kötürgil, tēyü, Mūsi kötürmedi. Mevli ta’ālā tēgme süre sayın bir ferişte ıddı, kötere bilmediler, tēgme bir āyet sayın bir ferişte ıddı kötere bilmediler, tēgme harf sayın bir ferişte ıddı hem kötere bilmediler.” (Bu levha on defa Musa önüne indi, götür diye ferman geldi, Musa götür(e)medi. Mevla teala her bir sure sayısınca bir melek gönderdi, götüremediler; her bir ayet sayısınca melek gönderdi, götüremediler; her bir harf sayısınca bir melek gönderdi yine götüremediler.) (KE-119r/20,21)

(5) “kalem nakşına men hōd birgemen reng/veli nakş özre kilür bolsa tig ol big/ni şuret kim kılurmen anda yok tıl/uça bilmez ni kuş kim çızsamen bil.” (Kalemin nakışına ben de renk veririm fakat nakış üzerine o bey gibi gelir olsa öyle bir suret yaparım ki onda dil yok, öyle bir kuş çizerim ki uçamaz, bil.) (HŞ-500/2)

(6) “yüz urdı yolğa ağrıldı bulardın/sağındılar tuta bilmedi tizgin.” (Yola yöneldi onlardan ayrıldı, dizgin tutamadı sandılar.) (HŞ-770/5)

3.2.1.1.2. Sözlüksel İşaretleyiciler

3.2.1.1.2.1. Kiplik Fiiller

Küçi yet-, küçi qal-, yarağı qal-, yarağı bol-, qudratı bol- fiilleri fiziksel yeterlilik işaretleyen kiplik fiillerdir. HT metinlerinde bunların olumsuz cümlelerde kullanılarak yetersizlik işaretlediği çok sayıda örnek belirlenmiş, ancak yeterlilik örneğine rastlanmamıştır. Bu fiillerdeki yarağ, qudrat, küç kelimelerinin üçü de *kuvvet* (güç) anlamına gelmektedir. Yet- fiili ile kal- fiili arasında ise yetersizlik bakımından bir farklılık vardır. Küçi yetme-, hiç sahip olunmamış bir yeterlilikten söz ederken küçi qalma- önceden sahip olunan ama çeşitli şartlar nedeniyle kaybedilen bir yeterlilikten bahseder. Bol- fiili ise o an için geçerli olan bir yetersizliği işaretlemektedir. Gelecek veya geçmişteki yeterliliğe atıfta bulunmaz.

(7) “menim ülüşümke teggen yerde taqı bir uluğ taş bēlgürdi. Hēç kimerse anı qoparmaqqa küçi yetmedi.” (Benim payıma değen yerde de bir büyük taş belirdi. Hiç kimsenin onu kaldırmaya gücü yetmedi.) (NF-30/2)

(8) “bir kün İbrāhimğa Sāre aydı: men qarıdım, saña hıdmet kılgu küçüm kalmadı.” (Bir gün Sare İbrahim’e dedi ki: “Ben kocadım, sana hizmet edecek gücüm kalmadı.”) (KE-47v/6)

(9) “rahm kılmadılar, katıg suwsadı, yügürgü yarağı kalmadı, yalwardı aydı: ey inçilerim, yawlak açtım ta’ām bēriñ, suwsadım suw bēriñ, tēdi ērse tēgme bir qarındaşı birer yañaqladılar.” (Acımadılar, çok susadı, hızlı yürümeye gücü kalmadı, yalvardı, dedi ki: “Ey üvey kardeşlerim, çok açım yemek verin, susadım su verin.” deyince her bir kardeşi birer tokat attilar.) (KE-69v/10)

(10) “Resül ‘aleyhi’s-selām aydı: ey ‘amme, aş yēgü yarağm kalmadı.” (Resul ‘as dedi ki: “Ey hala, yemek yiyecek gücüm kalmadı.”) (KE-218v/19)

(11) “yā Abā Bekr, Peyğāmbar ‘as namāzqa çıqmaqqa yarağı bolmadı, sizke imāmluq qılsun tēp buyurdı tēdi erse, cümle şahābalar qağğurdılar.” (Ey Ebu Bekir, Peygamber ‘as’ın namaza

çıkmağa *gücü* olmadı, size imamlık yapsın diye buyurdu deyince bütün sahabe kaygılandı.) (NF-85/7)

(12) “bu arada izârı şêşildi taqı êkki êlgi bağığ erdi, izârını bağlamaq *yarağı qudratı bolmadı*.” (Bu arada peştamalı açıldı ve iki eli bağılıydı, peştamalıni bağlamaya *gücü kuvveti* olmadı.) (NF-226/7)

3.2.1.1.3. Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı İşaretleyiciler

-gU veya -mAk (-gA yönelme) ekleriyle cümleye bağlanan *kuvvet/yarağ* ve *yok* isimlerinin oluşturduğu yapı, yetersizlik kodlaması yapmaktadır. *Yok*, literatürde isim, fiil, sıfat veya edat olarak etiketlenmiştir. İsim çekim ekleri alabilmesi nedeniyle isim, sıkça yüklem olması nedeniyle fiil kategorisine alınan yok (Çakmak, 2013: 464) yetersizlik işaretleyicisi olarak işleyebilmektedir. Aşağıdaki örneklerde Yusuf’u kardeşlerinden satın alan Malik’in ayağına köstek vurması neticesinde Yusuf’un yürüyemediği, uzun süre kuyuda kalan Lokman’ın konuşacak gücünün kalmadığı ifade edilmektedir.

(13) “kêçe boldı erse Yûsuf Mâlikdin destûr tiledi, kiçigdin olar birle turur erdim, barıp olarğa vidâ’ kılayın, tedi. Mâlik Ze’r destûr bêrdi taqı adaķınğa kişen urdı taqı bir oğlını mü’ekkel kıldı. Yûsufnıñ ağır kişen birle yörügü *yarağı yok* erdi.” (Gece olunca Yusuf Malik’ten izin istedi, küçüklükten beri onlarla dururdum, gidip onlara veda edeyim, dedi. Malik Zer izin verdi, ayağına köstek vurdu ve bir oğlunu vekil tayin etti. Yusuf’un ağır köstek ile yürümeye *gücü yoktu*.) (KE-73v/10)

(14) Andın soñ kördiler, yaruqlık kılıp Loķmānnıñ eti, tērisi yuwķalmış, elig tēgürse tarlġu teg. ... Andın soñ çıkarıp sarāyğa kēltürdiler. Yana üç kündin soñ sözledi, sordılar ērse aydı: ēki öw kıızı kēltürin, meniñ sağımnı solımnı kuçup yatsunlar. Andağ kıldılar. ... Sultān sordı: sēn tirilgey mü-sēn, bu kıızlar sēni kuçup yatķanda nē fāyide bar ērdi? Loķmān aydı: anı tūkel aytmaķğa *kuvvetim yok*, eger bilmek kērek ērse bir öw kıızın kolģan abuşķanı kēltürin.” (Ondan sonra aralık bulup gördüler, Lokman’ın eti, derisi incelmış, el değse dağılacak gibi. ... Ondan sonra (kuyudan) çıkarıp saraya getirdiler. Yine üç günden sonra konuştu, sorduklarında “İki ev kıızı getirin, benim sağımı solumu sarıp yatsınlar.” Öyle yaptılar. ... Sultan sordu: Sen dirilecek misin, bu kıızlar seni sarıp yatınca ne faydası olacak? Lokman, “Onu bütünüyle söylemeye *gücüm yok*, eğer bilmek gerekirse bir ev kıızı isteyen yaşlıyı getirin.” dedi.) (KE-165r/9)

3.2.1.2. Ussal Yeterlilik/Yetersizlik Kipliği

Ussal yeterlilik/yetersizlik kipliğinde, bir eylemin yerine getirilebilmesi için eyleyicinin o eylemi yerine getirebilecek ussal yeterliliğinin olup olmadığı ifade edilir. HT’de ussal yeterlilik ifade etmek için -A/-U bil- biçimbirimsel işaretleyicileri kullanılır.

3.2.1.2.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler

Ussal yeterliliğin biçimbirimsel işaretleyicileri -A/U bil-, -A u- ve -A al- yapılarıdır. u- fiili esas fiil olarak “muktedir olmak” anlamına gelir. Daha Eski Türkçe döneminde zarf-fiil ekleriyle kullanılarak yeterlilik kodlamaya başlayan fiil (Korkmaz, 1959: 109), tarihî süreçte yerini bil- fiiline bırakmıştır. Aşağıdaki (1) ve (2) numaralı örnekte mental fiil olan sabret-, “sabur kılu bilürsiz”

çekimiyle yeterlilik, “sabr kılumadı” çekimiyle yetersizlik bildirmektedir. Anlatıya göre Sare, İbrahim’in eşidir. Çocuğu olmayınca İbrahim, Hacer isimli hanımla evlenir. Hacer’in doğumu yaklaştıkça Sare sabır gösterme yeterliliğini kaybeder. (2) numaralı örnekte Peygamber ‘as hutbesinde Medineli müslümanların çok büyük bela ve sıkıntılara karşı sabredebileceklerini anlatır.

(1) “Yana adın rivāyetde andağ kelür kim kaçan Hācerniñ ayı küni yawuşdı érse Sāre adın *şabr kılumadı*, İbrāhīmka aydı: Hācerni mundın kitergil, men körmeyin, tēdi. Cebrā’ıl keldi, kitergil, tēdi. İbrāhīm ēki tewe keltürdi birine Hācerni mündürdi, birine özi mündi, teprediler.” (Yine başka bir rivayette şöyle gelir ki ne zaman ki Hacer’in ayı, günü yaklaştıysa Sare daha fazla *sabredemedi* ve İbrahim’e “Hacer’i buradan uzaklaştır, ben görmeyeyim.” dedi. Cebrail geldi, uzaklaştır, dedi. İbrahim iki deve getirdi, birine Hacer’i bindirdi, birine kendi bindi, yola çıktılar.) (KE-48r/17)

(2) “Peygamber ‘as taqı bardı, bir huṭba oqıdı. ... Eyā enşārılar, āgāh boluñ, ol kimerselerke kim māl tawar bérmedim, ol kimerseler maña sewüglügrek turur māl bergeñlerimdin tēdi, taqı sizler rāzī bolmas-mu-siz kim anlar māl tawar birle ewleringe qayıtsalar taqı sizler Tañrı resülī birle qayıtsañız? Sizlerniñ islāmıñız taqı imānlarıñız köñlüñüzde ornap turur, andağ muḥkem bolup turur kim neçeme uluğ belā u miñnet kelse, sizler *şabur qılu bilür-siz* taqı imānnı içğınmaz-siz.” (Peygamber ‘as da gitti, bir hutbe okudu. ... “Ey ensariler, haberdar olun, o kişilere mal mülk vermedim. O kişiler bana mal verdiklerimden daha dost gibidir. Sizler onların mal mülk ile evlerine dönmelerine ve sizlerin Tanrı resulü ile dönmenize razı olmaz mısınız? Sizlerin islamınız ve imanınız gönlünüzde sabittir, öyle sağlamdır ki ne kadar büyük bela ve sıkıntı gelse sizler *sabredebilirsiniz* ve imanı bırakmazsınız.) (NF-76/8)

Kuteva, Hint-Avrupa, Fin-Ugor ve Sino-Tibet dil ailelerinden seçtiği 11 dilde, yardımcı fiilleri incelemiş ve yirmisinin sözlüksel fiile dayandığını tespit etmiştir. Bunlar, “be on / at, be, have, come (to), go (to), walk, sit, stand, lie, begin, become, remain, finish, do, want, must, permit, take, put ve give”’dir. Gökçe, bu fiillerin neredeyse tamamının Tükçedeki yardımcı fiillerle örtüştüğünü ifade eder (2007: 101). Bunlardan biri de al- esas fiilidir. Korkmaz, al- fiilinin yardımcı fiil olarak ilk kez Harezmi Türkçesi döneminde görüldüğünü belirtmektedir. Bu fiil aşağıdaki (3) numaralı örnekte görüleceği üzere –A zarf-fiil ekiyle birleşerek kiplik ifade edebilmektedir (bkz. Yıldız, 2016: 39-40).

(3) (Muḥammed söylüyor.) “Aydı: İlāhī ümmetlerim kötermegü tēg yük yüklemeñil. ... Bu ma yük ermiş, maḥabbetdin soñ firāk, tamām yükni kötergey-miz, ammā *firāk yükin kötere almağay-miz*. Firāk nē tēmek bolur? Ün işittiler: ey kul, sansız tē’at kıldın ammā bizge kerekmes, sēn bes cehdler kıldın ḥazretimiz-ğa yaramas-sēn. İlāhī, barçağa şabr kılğay-biz ammā *ka’iyyetğa şabr kıla almağay-biz*. Ḥiṭāb keldi: du’ānı icābet kıldım, ka’iyyetdin amān bērdim.” (Hz. Muhammet “Allah’ım, ümmetlerimin kaldıramayacağı yük yükleme. ... Bu da yükmüş, sevgiden sonra ayrılık, tamamlanmış yükü kaldıracaksın ama *ayrılık yükünü kaldıramayız*. Ayrılık ne demek olur?” dedi. Ses işittiler: “Ey kul, sayısız ibadet ettin ama bize gerekmez, sen yeterli gayretler yaptın, huzurumuza yaramazsın.” İlahi, hepsine sabrederiz ama *hakikate sabredemeyiz*. Hitap geldi: “Duanı kabul ettim, hakikatten emniyet verdim.”) (KE-213r/19)

Aşağıdaki alıntılarda da -A bil- yapısı ussal bakımdan yetersizlik bildirmektedir. Söz konusu bağlamlarda eyleyicilerin ayt-, okı-, ti-, sıfat kıl- mental fiillerini eylemelerinin mümkün olmadığı/olmayacağı ifade edilmiştir.

(4) “peygāmbar ‘as aydı: Mi’rac kēçesi erdi kim uçmañqa teferrüc qılurda bir yüksek köşk kördüm kim anıñ şifatını ādemi aytu bilmegey.” (Peygamber ‘as dedi ki: “Miraç gecesi idi ki

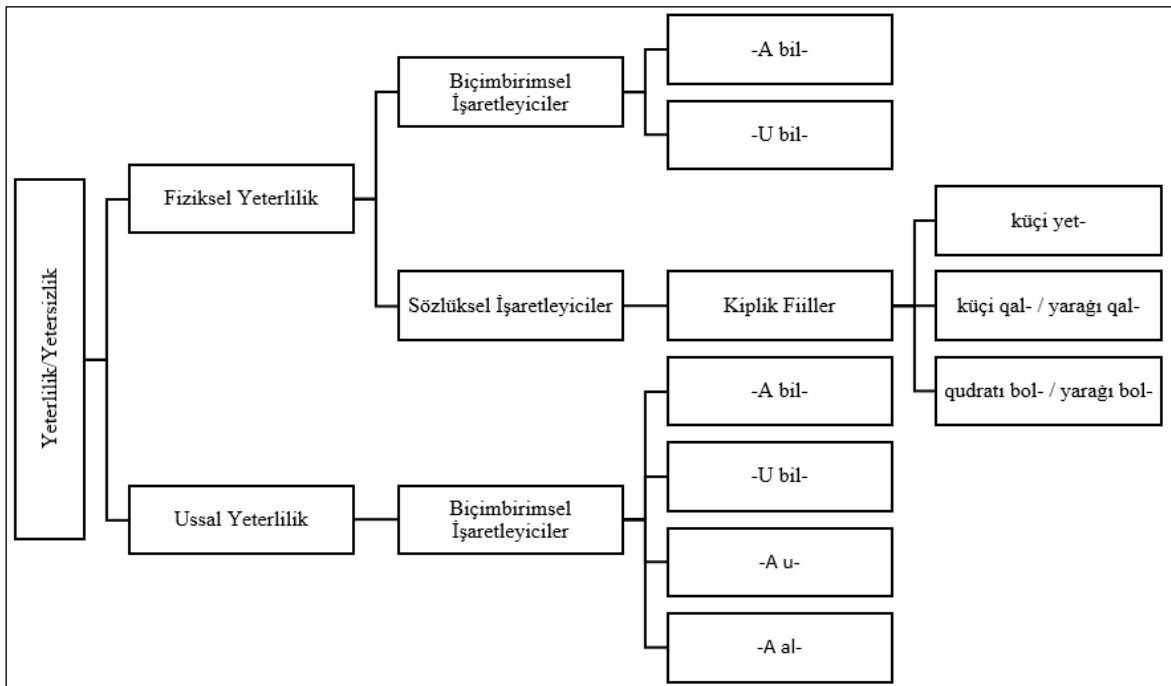
cenneti seyrederken bir yüksek köşk gördüm ki onun sıfatını insanoğlu söyleyemez.”) (NF-164/17)

(5) “Cebre’ il bir mührlig haþ keltürdi, aydı: ey Dāvūd kıayı oğluñ bu haþnı açmayın okusa ornuñda anı olturt. Dāvūd oğlanlarığa bërdi, okıyu bilmediler.” (Cebrail mühürlü bir yazı getirdi, dedi ki: “Ey Davut, hangi oğlun bu yazıyı açmadan okursa yerine onu oturt.” Davut oğlanlarına verdi, okuyamadılar.) (KE-136v/6)

(6) “nıteg kim uktı şırin ol kıız sözini/tıye bilmedi ol dem öz özini.” (Nasıl ki Şirin o kıızın sözünü anladı, o an kendi kendini anlatamadı.) (HŞ-645/1)

(7) “Tañrıķa mundın artuķ şıfat kılu bilmesler.” (Tanrı’ya bundan fazla sıfat benzetemezler.) (KT-355a/11)

Tablo 18: Harezmi Türkçesinde Yeterlilik/Yetersizlik Kipliği İşaretleyicileri

3.2.2. Gereklilik Kipliği

Gereklilik kipliğinin detaylarına “Zorunluluk Kipliği” başlığında zorunluluk ve gereklik ayrımı yaparken etraflıca değinilmiş ve konu hem Türkiye Türkçesi hem de Harezmi Türkçesiyle örneklendirilmiştir. Tekrara düşmemek adına bu başlıkta aynı hususlara yer verilmeyecektir. Ancak zorunluluk ve gereklik arasındaki temel farkın kipsel alanların türüne göre biçimlenebildiğini yani yasa, kural ya da herhangi bir hiyerarşik toplumsal ilişkiden kaynaklanan düzenleyici ya da inanca dayalı bir kipsel alanın zorunluluk; isteğe, ideal ya da olağan durumların betimlenmesine veya bir önkoşulluluk ilişkisine dayalı olarak belirlenen kipsel alanın gereklik işaretlediğini hatırlatmakta fayda vardır (Corcu, 2005: 38). Zorunluluk kipliğinde *yapılması gerekeni* dıştan gelen zayıf ya da güçlü bir yaptırımın belirlediği, gereklik ifadelerinde ise dıştan gelen yaptırımdan ziyade kişinin içten gelen bir itki veya değerlendirme süreciyle gerekliliği belirlediği görülmektedir.

Harezmi Türkçesi metinleri incelendiğinde gereklilik kipliği işaretleyicileri olarak “-mAk kerek” biçimsel-söz dizimsel yapısının, “(andağ) kerek kim” şeklindeki sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı yapının kullanıldığı tespit edilmiştir.

3.2.2.1. Biçimsel-Sözdizimsel İşaretleyiciler

Gerek kelimesi, ilk defa Eski Türkçe döneminde *kergek* biçiminde kullanılmış (Oruç Aslan, 2011: 1248) ve *kerge-* fiiline *-k* fiilden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur (Clauson, 1972: 742). *Gerek* kelimesi tarihî süreçte çeşitli birimlerle çalışarak farklı kiplik değerler alabilmiştir. Önceki bölümde zayıf zorunluluk ve güçlü zorunluluk kodladığı belirtilen *-mAk kerek* yapısının NF ve KE’de gereklilik kipliğini bildirdiği de tespit edilmiştir. Örnekler incelendiğinde *şabur qılmaq kerek*, *i’râz qılmaq kerek*, *kolmaq kerek* ifadelerinde konuşurun tecrübe, içgüdü, sahip olduğu bilgi birikimi, durumu analiz vb. aracılığıyla belirlediği gereklilikler görülmektedir.

(1) “ëmdi andağ sêzermen kim bu sôkellikimde ol ađunuñ zehri tamarlarımñ kesgey tēp, velikin *şabur qılmaq kerek*.” (Şimdi öyle hissediyorum ki bu hastalığımda o zehirin öfkesi damarlarımı kesecek diye. Ancak *sabretmek gerek*.) (NF-34/13)

(2) “qaçan kim bir kimerse maşriq tarafına tevecçüh qılsa, żarûri mağrib tarafıdın *i’râz qılmaq kerek*.” (Ne zaman ki bir kişi doğu tarafına yönelse zorunlu olarak batı tarafından vazgeçmesi *gerek*.) (NF-397/14)

(3) “Melik aydı: ey ‘Abda’llāh, bu kün men Mısır melik[i men], mālım tawarım telim, qarındaşıñnı maña bërseñ, tēdi, seni mülk içinde ortak kılur-men, tēdi. İbrāhīm qağğuluğ boldı, başın qıdı kemişdi. Melik aydı: ey ‘Abda’llāh nelük sôzlemes-sen? Aydı: meniñ qarındaşım bālīga turur, destūr andın *kolmaq kerek*.” Melik aydı: sen barğıl, destūr qolğıl. (Hükümdar dedi ki: Ey Abdullah, bugün ben Mısır hükümdarıyım, malım mülküm pek çok, kardeşini bana verirsen seni mülküme ortak yaparım. İbrahim kaygılandı, başını aşağı indirdi. Hükümdar dedi ki: Ey Abdullah, niçin söylemezsin? Dedi ki: Benim kardeşim yetişkindir, izni ondan istemek *gerek*. Hükümdar dedi ki: Sen git, izin iste.) (KE-45v/7)

3.2.2.2. Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı İşaretleyiciler

HT, metinleri incelendiğinde *kerek kim... -sA* ve *andağ kerek kim... -sA* yapılarının gereklilik kipliği kodladığı tespit edilmiştir. “*Gerek*” kelimesinin eyleme yönelik bir gerekliliğe işaret etmediği durumlara dikkat edilmelidir. Böylesi ifadelerde gereklilik kipliği yoktur. Aşağıda örneklendiği üzere bir ihtiyacın varlığından söz edilmektedir:

(4) “peygāmbar ‘as aydı kim: Bizke bir qulavuz *kerek*.” (Peygamber ‘as dedi ki: “Bize bir kılavuz *gerek*.”) (NF-23/11).

(5) “Loqmān bin ‘Ād aydı: İlāhî maña uzun yaş bērgil. Ün işitildi: Niçe yaş tileyür-sen? Aydı: Kerges ‘ömri *kerek*.” (Lokman bin Ad dedi ki: “Ey Allah’ım bana uzun ömür ver.” Ses işitildi: “Ne kadar yaş istiyorsun?” Dedi ki: “Akbaba ömrü *gerek*.”) (KE-30r/18)

Kerek kim'in bağlandığı cümlelerin yüklemi genellikle –sA ile çekimlenmektedir. –sA'nın bulunduğu cümle, hangi eylemin gerekli olduğunun belirtildiği cümledir. Yani kiplik önermesi, o cümlede yer alır.

(6) “peygāmbar ‘as Medine hālqına aydı kim: Mekkedin kelgenlerni ağırlaŋ, yerini yurtını qoyup biziŋ şöbatımızda bolmaq üçün ğaribluqını iħtiyār qılıp keldiler. *Kerek kim* munlarğa luṭf u kerem birle qarşı *alsaŋız* tedi.” (Peygamber ‘as Medine halkına, “Mekke’den gelenleri ağırlayın, yerini yurdunu bırakıp bizim sohbetimizde olmak için gurbeti seçip geldiler. *Gerek ki* bunları lutuf ve kerem ile *karşılasanız*.” dedi.) (NF-27/2,3)

(7) “Cebre’il ‘as aydı: Bu bulıt köligesinde *kerek kim* binā *qılsaŋ*, hēç ziyāda taqı qılmasaŋ, hēç eksük taqı qılmasaŋ tedi.” (Cebrail ‘as: “Bu bulut gölgesinde *gerek ki* bina *yapsan*, hiç fazla yapmasan, hiç eksik de yapmasan.” dedi.) (NF-38/9)

(8) “cümle şahābalar aydılar: Siz Peygāmbar yerinde olturduŋız, *kerek kim* Peygāmbar ‘as yüzükini eliŋizke *qatsaŋız* tédiler erse, Abū Bekr taqı teberrük tuta élinge qattı.” (Bütün sahabeler dediler ki: “Siz peygamber yerinde oturdunuz, *gerek ki* Peygamber ‘as yüzüğünü elinize *taksanız*.” deyince Ebu Bekir de uğur sayarak eline taktı.) (NF-78/2)

(9) “peygāmbar ‘as tiledi kim Yemen pādşāhı Necāşi melikke bitig ıda bërse. ‘Ammının oğlu Ca’ferke buyurdı kim: Yā Ca’fer, bir qaç kimerseler birle *kerek kim* Yemenke *barsaŋ* taqı Yemen pādşāhı Necāşi melikke biziŋ selāmumızını *tegürseŋ* taqı İslāmqa *da’vat qılsaŋ* tedi.” (Peygamber ‘as Yemen padişahı Necaşi hükümdara mektup göndermek istedi. Amcasının oğlu Cafer’e buyurdu ki: “Ey Cafer, birkaç kişiyle *gerek ki* Yemen’e *gitsen* ve Yemen padişahı Necaşi hükümdara bizim selamımızı *ulaştırırsan* ve İslam’a davet *etsen*.” dedi.) (NF-78/11)

(10) “andağ erse *kerek kim* qışāş *qılsam* tedi erse, Peygāmbar ‘as ‘Ukāşeke du’ā qıldı taqı aydı: Haq te’ālā seni yarlıqasun kim qışāşını āhıratqa qoymadıŋ tedi taqı Bilālke aydı: Yā Bilāl, bargıl, ol qamçı Fāṭıma éwinde turur, ol qamçını alıp kelgil! tedi.” (Öyleyse *gerek ki* kısas *kılsam* deyince Peygamber ‘as Ukaşe’ye dua etti ve dedi ki: “Hak teala seni bağışlasın ki kısasını ahirete bırakmadın.” dedi ve Bilal’e dedi: “Ey Bilal, git, o kamçı Fatıma’nın evindedir, o kamçıyı alıp gel.”) (NF-86/2)

(11) “ey hālāyıqlar bu hilāfat işi ağır iş turur, *kerek kim* cümleŋiz maŋa yāri *bërseŋiz*.” (Ey insanlar, bu hilafet işi ağır iştir, *gerek ki* hepiniz bana yardım *etseniz*.) (NF-127/9)

(12) “émdi benim kefenim yoq; *kerek kim* maŋa kefen *qılsaŋız*.” (Şimdi benim kefenim yok, *gerek ki* bana kefen *yapsanız*.) (NF-131/7)

(13) “eger meni āşkāra defn qılur bolsaŋız, ol düşmanlar meni aħtarğaylar. *Kerek kim* meni tün buçuqında cümle hālāyıq yatmışda bir tēweke yüklegeysiz taqı Kūfedin *çıqarsaŋız*.” (Eğer beni aşikâr defnedecek olsanız, o düşmanlar kazıp beni bulacaklar. *Gerek ki* beni gece yarısında bütün insanlar uyurken bir deveye yükleseniz ve Kufe’den *çıkarsanız*.) (NF-155/2)

(14) “İsmā’il aydı: Ey baba, *kerek kim* benim élgimni taqı adaqımını *bağlasaŋız*, anıŋ üçün kim cān açığında élgimdin yā taqı adaqımdın sizke ziyān tegmese taqı men ata āzārlağanlardın bolmasam, tedi.” (İsmail dedi ki: “Ey baba, *gerek ki* benim elimi ve ayağımı *bağlasanız*, onun için ki can acısından elimden ya da ayağımdan size zarar gelmese de ben ataya zarar verenlerden olmasam.” dedi.) (NF-215/4)

(15) “andağ erse, bu dört imāmını *kerek kim* i’tiqād birle *söwseŋ* taqı atı çıqmışda rahmat ıda *bërseŋ* taqı *ta’aşşub qılmasaŋ*.” (Öyleyse bu dört imamı *gerek ki* gönülden *sevsen*, adı geçtiğinde *rahmet göndersen* ve *tarafdarlık etmesen*.) (NF-229/1)

(16) “qaçan kim iş mundağ bolsa, *kerek kim* köŋliŋni *hāşır qılsaŋ*, ğāfillıq birle namāz *qılmasaŋ*.” (Ne zaman ki iş böyle olsa, *gerek ki* gönlüne hasret *çektirsen*, gafletle namaz *kılmasan*.) (NF-248/2)

(17) “yarlıg boldı: bu ölüğ kayu kendge yavuş érse ol kentlig kişilerge anı bérin, kim anı içmese kışâş kılğıl, anı içti érse kışâşdın kütuldılar, anı içmegen hün bahâsı bérşün. Müsiğa aydılar: hün bahâsı bérşük, *kerek kim* munı öltürgenni *bilsek*.” (Ferman oldu: “Bu ölü hangi kente yakınsa o kentteki insanlardan yemin isteyin, kim yemin vermezse kısas yap, yemin ederseler kısastan kurtuldular, yemin etmeyen kan parası versin.” Musa’ya dediler ki: “Kan parası verdik, *gerek ki* bunu öldüreni *bilsek*.”) (KE-127v/21)

(18) “*kerek kim* bizge bir yol *kazsañ* andan/kim ol bolsa barıp kilgüğe âsân.” (*Gerek ki* bize oradan bir yol *kazsan* ki o kolayca varıp gelse.) (HŞ-2545/3)

(19) “oğlı tapa bitidi, aydı: *kerek kim* Muhammed işlerinin öçi ‘Âmir bin et-Tufeyldin *alsa sen*.” (Oğluna yazdı, dedi ki: “*Gerek ki* Muhammed’in işlerinin intikamını ‘Amir bin et-Tufeyl’den *alsan*.”) (KT-212b/2)

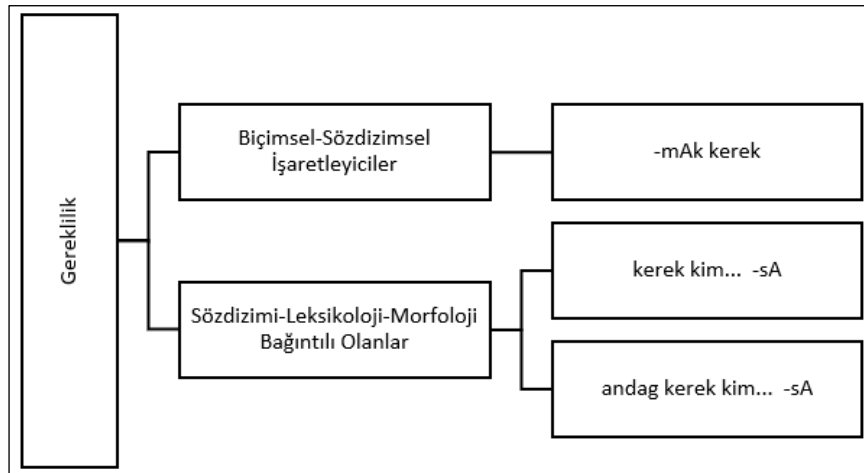
(20) “bir iş itmiş *kerek kim* Muhammedni bu sâ’atta öldürse miz.” (Bir iş yapmış, *gerek ki* Muhammed’i bu saatte öldürsek.) (KT-213a/7)

(21) “yalavaç ‘aleyhi’s-selâm Hafşaka aydı: *kerek kim* bu sözni aymasañ, örtseñ.” (Peygamber ‘as Hafsa’ya dedi ki: “*Gerek ki* bu sözü söylemesen, gizlesen.”) (KT-253b/11)

andag kerek kim yapısının güçlü zorunluluk bildirdiği önceki bölümde gösterilmiştir. Bahsi geçen yapı, aynı zamanda gereklilik de bildirmektedir. Aşağıdaki örneğin güçlü zorunluluk bölümündekilerden farkı, gerekli olanın bir dış otorite tarafından belirlenmemesidir. *Kerek kim* burada da gereklilik kodlarken -sA eki ile kullanılmıştır.

(22) “bu kumuğın bildiler, yime kirtinmediler. tağı aydılar: bizke *andag kerek kim* aynı iki kes *kılsañ*. *andag* iki kes boldı, yana kirtinmediler.” (Bunun hepsini bildiler, yine inanmadılar ve dediler ki: “Bize *öyle gerek ki* aynı iki parça *yapsan*.” Öyle iki parça oldu, yine inanmadılar.”) (KT-103b/12)

Tablo 19: Harezmi Türkçesinde Gereklilik Kipliği İşaretleyicileri

3.2.3. Gönüllülük-Dilek Kipliği

Gönüllülük-dilek kipliği niyet, arzu, bir işe gönüllü olma durumlarını kapsayan kiplik alandır. “Yemeği siz yaptınız, bulaşıkları da ben yıkayayım.” cümlesinde olduğu gibi bir işi yapmaya gönüllü

olma; “bu ay faturaları ödeyeyim” şeklindeki niyet, “keşke sınavdan yüksek alsam/keşke uçsam” tarzındaki dilek tutumları bu kiplikte değerlendirilir.

3.2.3.1. Biçimbirimsel İşaretleyiciler

-sUn/-sU, -sA, biçimbirimleri gönüllülük-dilek kipliğinin istek kipliğiyle ortak olan biçimbirimsel işaretleyicileridir. -(G)AyIn, -Allı/-gAllı/-Allı biçimbirimleri ise sadece gönüllülük-dilek kipliğini işaretler.

3.2.3.1.1. -(G)AyIn

Gönüllülük-dilek kipliğinin en işlek kodlayıcılarından biri, -(G)AyIn ekidir. Ek, Eski Türkçede de -ayın / -eyin şeklindedir. Dönemin sonuna doğru -ayı / -eyi biçimi de ortaya çıkmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde ise -ayın, -eyin ve -ayım, -eyim/ -ayum, -eyüm formları yan yana kullanılmıştır. Ekin Batı Türkçesinde 16. yüzyıldan itibaren yuvarlak ünlülü, daha ileriki devirlerde de -ayın, -eyin şekli kullanımdan düşmüştür (Ergin, 2012: 305; Gökçe, 2009: 1001-1002). İstek, emir, gönüllülük paradigmaları açısından tartışmalı olan ekin, gönüllülük-dilek kipliği kodlayabildiği aşağıdaki örneklerde görülmektedir.

(1) “tariqatda şöhet *kılayın* tesseñ/munuñ tañkıkını *bileyin* tesseñ/siz êkki tileki kerek bolsa bir/sênin ol anın sên *bolayın* tesseñ.” (Eğer tarikatta sohbet *edeyim*, bunun hakikatini *bileyim*, o benimle olsun, ben onunla *olayım*, dersin ikinizin dileğinin aynı olması gerekir.) (MM-314)

(2) “Abu Bekr aydı razhu: Yâ Resûlallâh, siz neteg yalguz bargay siz? Men taqı sizin birle *barayın* tēp aydı.” (Ebu Bekir razhu: “Ey Resulallah, siz niçin yalnız gideceksiniz? Ben de sizinle *geleyim*.” diye söyledi.) (NF-20/3)

(3) “Abū Bekr aydı: Yâ Resûlallâh, men burun *kireyin*, *baqayın*, âdamini âzârlağan cānvarlar bolmasun tēp.” (Ebu Bekir: “Ya Resulallah, ben önce *gireyim*, *bakayım*, insana zarar veren hayvanlar olmasın.” dedi.) (NF-21/3)

(4) “Nūḥ ‘as aydı: kim barıp ḥaber keltürse, suw yēr yüzinde ne miqdār qalmış, yēr açılmış mu? Qara qarğa aydı: men *barayın*.” (Nuh ‘as dedi ki: “Su yeryüzünde ne kadar kalmış, yer açılmış mı, kim gidip haber getirir?” Kara karga dedi ki: “Ben *gideyim*.”) (KE-26v/14)

(5) “an[da] Helecān atlıg, küçlüg kimerse bar êrdi. Ol aydı: men *barayın*, yēlni *berkiteyin*, kamuğnı *kutqarayın* tēp keldi.” (Orada Helecān adlı, güçlü bir kişi vardı. O dedi ki: “Ben *gideyim*, yeli *kapatayım*, hepsini *kurtarayım*.” diye geldi.) (KE-30v/19)

(6) “Melik aydı: ey ‘Abda’llâh, meniñ mālım mülkümnin nihāyeti yok, yarusını saña *bereyin*, tēdi.” (Hükümdar dedi ki: “Ey Abdullah, benim malım mülkümün sonu yok, yarısını sana *vereyim*.”) (KE-45v/14)

(7) “‘Ātike aydı: men işitdim Ḥadice Şām vilāyetiğa satıg üçün arkış yibere êrmiş, men barıp Ḥadice birle kēneş *kılayın*, Muḥammedni terge bēreliñ.” (Atike dedi ki: “Ben işittim Hatice Şam vilayetine satış için kervan göndermiş, ben gidip Hatice ile istişare *edeyim*, Muhammet’i maaşa verelim.”) (KE-186v/9)

(8) “uş imdidin kiðin bil *bağlağayın*/mini koy öz işimge *yığlāğayın*.” (İşte şimdiden gidin bel *bağlayayım*, beni kendi işime koy *ağlayayım*.) (HŞ-2235/2)

(9) “tağı aydı Fir’avn қоңуңлар manga *öldüreyin* Mûsini tağı ündesün iðisini men қорқар мен kim aynatsa diningizni yā kim zāhir bolsa yirde fesād.” [Firavun dedi ki: “Bırakın beni Mûsâ’yı *öldüreyim*. (Faydası olacaksa) Rabbini yardıma çağırsın! Çünkü ben onun, dininizi değiştireceğinden yahut yeryüzünde bozgunculuk çıkaracağından korkuyorum.”] (KT-37b/7)

(10) “Fir’avn Mûsini öz koynındın saldı. Aydı: bat bıçек keltürüngler munı *boğazlağayın*.” (Firavun Musa’yı koynundan bıraktı: “Hemen bıçak getirin, bunu *öldüreyim*.” dedi.) (KT-50b/2)

3.2.3.1.2. -sUn/ -sU

Literatürde gönüllülük kipi paradigması çeşitlilik göstermektedir. Adamoviç, yalnız birinci kişilerde, Johanson 1. ve 2. kişilerde, Aslan Demir tüm kişilerde dolu olan bir gönüllük paradigması tasarlar (2008: 101). Ancak bu çalışmanın hareket noktasına göre gönüllülük kipliğinin temelini teşkil eden istek, isteme kipliğini tesis eden istekle aynı değildir. Bu nedenle bu kavrama istekten çok, arzu ve dilek demekle fayda vardır. Nitekim Kamacı Gencer (2018a: 125) bu kipliğin odağında konuşucu-kılıcının yer aldığını, konuşucuyu harekete geçirenin kendi istekleri olduğunu belirtir. Eklemek gerekir ki bu istekler, geçmişe yönelik de olabilir, isteme kipliğindeki gibi yalnız gelecek projeksiyonuyla üretilmez. HT’de gönüllülük-dilek kipliğinin kodlayıcılarından biri de -sUn/-sU biçimbirimidir. Aşağıdaki örneklerde kılıcının başkalarının zarar görmemesine dair niyeti/isteği görülmektedir.

(11) “Abū Bekr aydı razhu: Yā Resūlallāh, duşmanlardın qorqarmen. Nāgāh duşmanlar oqı sağ yandın kelür bolsa, avval duşman oqı maña *tegsün*, sizke tegmesün tēp, tağı sol yanga keçip yürüyürmen ol ma’ni üçün kim, eger duşmannıñ oqı sol yandın kelse, maña tegsün, sizke tegmesün tēp aydı.” (Ebu Bekir razhu: “Ey Resulallah, düşmanlardan korkarım. Ansızın düşman oku sağ taraftan gelecek olsa evvela düşman oku bana *değsin*, size *değmesin* dedi ve sol yana geçip yürüyorum, şu yüzden ki eğer düşmanın oku sol taraftan gelirse bana *değsin*, size *değmesin*.” diye söyledi.) (NF-20/10,11)

(12) “ol kün kim ‘Oşmānga ğavġā kēltürdiler, kulları utru turup sançısalıñ tēdiler. Qoymadı, kimerse mendin *āzārlanmasun*, tēdi.” (O gün Osman’a kavga getirdiler, kulları karşı durup savaşalım, dediler. Bırakmadı, kimse benden dolayı *zarar görmesin*, dedi.) (KE-201v/12)

3.2.3.1.3. -AlIñ/-gAlIñ/-AlIm

-AlIñ/-gAlIñ/-AlIm eki de gönüllülük-dilek kipliği kodlayabilmektedir. Bu ekin kullanıldığı bağlamda, bazen kişi, amirdir. Topluluğa emrederken kendisi de eylemi yapmaya dair bir arzu veya niyete sahiptir. Bazen de “biz”i oluşturan kişilerle aynı statüdedir ve eyleme dair herkesin ortak arzu veya niyeti vardır. Aşağıdaki örneklerde, “biz”i oluşturan üyelerin, yemek yapma, kardeşlerini düşmanın elinden kurtarma, peygambere ev yapma, intikam alma, peygamberi Mekke’ye sokmama ve Taif’te hiçbir şey bırakmama niyetleri, arzuları, gönüllülükleri -AlIñ/-AlIm/-gAlIñ ekiyle işaretlenmiştir.

(13) “Peygāmbar ‘as qayu ta’āmnı sewer? Biz ol ta’āmnı qılıp *keltürelıñ*.” (Peygamber ‘as hangi yemeği sever? Biz o yemeği yapıp *getirelim*.) (NF-25/5)

(14) “Mısrğa këlmişde kēneştiler aydılar: tēgme birimizniñ bu çaqlıg küç kuvvetimiz bar, uruşup inimizni *alalıñ*.” (Mısır’a geldiklerinde istişare edip dediler ki: “Her birimizin bu kadar gücü kuvveti var, savaşıp kardeşimizi *alalım*.”) (KE-98v/5)

(15) “İsi aydı: tülkiniñ evi bar taqı ‘İsiniñ yok. Ğalāyıq [iş]itip aydılar: biz saña ev qılalıñ.” (İsa, tilkinin evi var, İsa’nın evi yok, dedi. İnsanlar duyup dediler ki: “Biz sana ev yapalım.”) (KE-172r/12)

(16) “Mekkege barıp bizge nē kıldılar erse biz hem olarnıñ Ka’be atlıg evlerin ğarāb *qılalıñ*, mälların *alalıñ*, oğul kızlarını esir *keltürelıñ*.” (Mekke’ye gidip bize ne yaptılarsa biz de onların Kâbe adlı evlerini harap *edelim*, mallarını *alalım*, oğul kızlarını esir *getirelim*.) (KE-179v/18,19)

(17) “Mekkeligler eşittiler. aydılar: *baralım*, angar Mekke içinde yol *birmeyelim*.” (Mekkeliler işittiler ve dediler ki: “*Gidelim*, ona Mekke içinde yol *vermeyelim*.”) (KT-113a/3)

(18) “mālik aydı: Menim rāyım andağ turur kim cümle mällarımıznı, yılqı qaranı, oğul qıznı, ğatunlarımıznı, cümleñi alıp *baralıñ*, hēç Tāyifta neerse *qoçmağalıñ*.” (Malik dedi ki: “Benim fikrim öyledir ki bütün mallarımızı, hayvan sürülerimizi, oğul kızı, hatunlarımızı, hepsini alıp *gidelim*, Taif’te hiçbir şey *bırakmayalım*.”) (NF-69/8)

3.2.3.1.4. –sA (erdi)

–sA eki birden fazla kiplik alanı işaretleyebilir. Gönüllülük-dilek kipliği çerçevesinde ise makul, gerçekleştirilebilir arzulardan gerçekleşmesi imkânsız dileklere kadar geniş bir skalada işleyebilir (bkz. Aslan Demir, 2007b). “Matematikten yüz alsa” veya “güneşe dokunup yanmasam” arasında –sA’nın işaretlemesi açısından bir fark yoktur. Aşağıda, cennete giren son insan olmak, ikamet edecek bir toprak parçası bulmak, birilerinin ölmesiyle zahmetten kurtulmak, fedakârane ibadetle meşhur olmak, ölerек Rabbe kavuşmak gibi istekler –sA ile kodlanmıştır.

(19) “bir kimerse tamuğda miñ yıl qalgay, ‘azāb ve ‘uqubat körgey üküş ma’şiyat sebebidin, andın soñ Ğaq te’ālā fermānı birle ol kimerсени tamuğdın çıkarıp uçmağqa kigürgeyler imān sebebidin. Kāški men ol kimerse *bolsa erdim*, tēp aytur erdi.” (Bir kişi çok günahı sebebiyle cehennemde bin yıl kalacak, azap ve eziyet görecektir, ondan sonra iman sebebiyle Hak teala fermanı ile o kimseyi cehennemden çıkarıp cennete götürecekler. Keşke ben o kişi *olsaydım* diye söylerdi.) (NF-237/1)

(20) “Nūh peygāmbar ‘as tiledi kim: Bu ‘ālam içinde bir qara yer *bolsa* erdi taqı anda ğaқиqat iqāmat *qılsa* erdük, tēdi erse, cümle böyük tağlar baş qaldurdılar.” (Nuh peygamber ‘as diledi ki: “Bu âlemde bir toprak yer *olsaydı* da onda gerçekten ikamet *etseydik*.” deyince bütün büyük dağlar baş kaldırdılar.) (NF-378/10)

(21) “velikin sen nēceme kim yağşı ğıdmāt qılsañ, köñlünge keçürürsen, kāški munlar ölseler taqı men bu zāğmatdın *qurtulsam*, tēp.” (Ancak sen ne kadar iyi hizmet etsen de, gönlünden geçirirsin, keşke bunlar ölseler de ben de bu zahmetten *kurtulsam* diye.) (NF-284/3)

(22) “bu ‘ābid qırq yıldın berü kim munda tã’at ve ‘ibādat kim qılur, hemişe ğatırında keçer kim, kāški bu şeher ğalqı munda benim tã’at qılğanımnı *bilse erdiler* taqı ğalāyıq arasında ‘ibādatım birle meşhūr *bolsa erdim* taqı cümle ğalāyıq maña ‘izzet ğurmet qılıp ziyārat *qılsa erdiler* tēp ğatırında keçrür.” (Bu ibadet eden kırk yıldan beri burada ibadet ediyor, her zaman “Keşke bu şehir halkı burada benim ibadet ettiğimi *bilseydiler* de insanlar arasında ibadetim ile meşhur

olsaydım ve bütün insanlar bana izzet, hürmet edip ziyaret *etselerdi*.” diye gönlünden geçirir.) (NF-404/10)

(23) “qaçan bolğay kim melekü’l-mevt *kelse* taqı mēni bu dünyā zindānıdın *qutğarsa* taqı Rebbüm liqāsı birle müşerref *bolsam*, tēp ārzū qılur erdim.” (Ne zaman olacak ki Azrail *gelse* de beni bu dünya zindanından *kurtarsa* ve Rabbimin yüzü ile müşerref *olsam*, diye arzuldım.) (NF-441/8)

3.2.3.2. Sözlüksel İşaretleyiciler

HT’de *kāşki* yardımcı kiplik sözü ve nadir de olsa *iste-* kiplik fiili gönüllülük-dilek kiplik alanında işlemektedir.

3.2.3.2.1. Kiplik Fiiller

İste- kiplik fiili istek kategorisini kodlamanın yanı sıra gönüllülük-dilek kategorisini de işaretleyebilmektedir. Aşağıda Mukaddimetü’l-Edep’ten alınan örnekte konuşurun binayı tamir etmeye yönelik niyeti ortaya koyulmuştur.

(24) “oğarası boldı tam, eylemek *istedi* tam.” (Bina tamir gerektirdi. Binayı onarmak *istedi*.) (ME-217/6)

3.2.3.2.2. Yardımcı Kiplik Sözcükler

HT’de gönüllülük-dilek kipliğini pekiştiren tek yardımcı kiplik söz *kāşki* sözcüğüdür. *Kāşki* sözcüğünün kökeni Farsçadır. Hacıeminoğlu, sözcüğü pişmanlık ve temenni ifade eden bir edat olarak tanımlar ve *kaşki*, *keşke*, *keşki* formlarını verir (Hacıeminoğlu, 1971: 300). Metinlerde bu sözcüğün iki biçimde kullanıldığı tespit edilmiştir. İlkinde cümlelerin yüklemi Türkiye Türkçesinde de sıkça görüldüğü gibi –*sA* (*erdi*) ile, ikincisinde –*gAy* (*erdi*) ile çekimlenir. Geçmişe yönelik, artık gerçekleşmesi imkânsız olan dilekler yanında, olması mümkün arzuların da *kaşki* ile berkitildiği görülür.

(25) “*kāşki* men yigit *bolsa erdim*, sēni Mekke kâfirleri Mekkedin çıkarmışda qâtında *bolsa erdim*.” (*Keşke* ben yiğit biri *olsaydım*, seni Mekke kâfirleri Mekke’den çıkardığında yanında *olsaydım*.) (NF-9/1)

(26) “peygāmbar ‘as aydı: Erte inşāallāhu te’ālā ol kimerseke bergeymen kim ol kimerse Tañrıni taqı Resūlını sewer, Tañrı taqı Resūlı anı sewer tēdi erse, cümle şahābalar arzūladılar kim *kāşki* ol kimerse men *bolsa erdim* tēp.” (Peygamber ‘as dedi ki: “Yarın inşallahu teala o kişiye vereceğim ki o kişi Tanrı’yı ve resulünü sever, Tanrı ve resulü de onu sever.” deyince bütün sahabeler *keşke* o kişi ben *olsaydım* diye arzuladılar.) (NF-138/17)

(27) “men ol kişiğe aydım: Dariğ, bu mēve bu darahtdın tüşmiş. *Kāşki* ol daraht üzesinde *bolsa erdi*, tēdim.” (Ben o kişiye söyledim: “Yazık, bu meyve bu ağaçtan düşmüş. *Keşke* o ağaç üzerinde *olsaydı*” dedim.) (NF-320/4)

(28) “Nūh ‘as tün kün nevha kıldı, aydı: ey *kāşki*, *şabr kılsa érdim*, biregü mü’min bolğay érđi, maña bu katıglık tēgmegey érđi.” (Nuh ‘as gece gündüz yüksek sesle ağladı, dedi ki: “*Ah keşke*, *sabretseydim*, biri mümin olacaktı, bana bu zorluk ulaşmayacaktı.”) (KE-23r/2)

(29) “körklüg cemällig ħūrlar körermeñ, şıfat kılğandın artuq, *kāşki* bu ħurlar maña bolsa tēp köñlümde keçer.” (Güzel yüzlü huriler görüyorum, sureti yapandan dolayı değerli, *keşke* bu huriler bana *olsa* diye gönlümden geçer.) (KE-215r/3)

(30) “kūn toğardın kūn batarga *kāşki* tēgse sözlerim.” (Sözlerim *keşke* gün doğumundan gün batımına kadar *ulaşsa*.) (KE-249v/15)

(31) “ançağa tigrü kim ol vaqtın kim kelseler ol ikisi bizke aydı āy *kāşki* benim aramda taqı sening arangda maşrıq taqı mağrib yıraqlıqı bolsa nime yawuz qoldaş erding.” (Sonunda bize geldiğinde, arkadaşına, “*Keşke* benimle senin aranda doğu ile batı arası kadar uzaklık *olsaydı*! Ne kötü arkadaşmışsın!” der.) (KT-86b/2)

(32) “ĥalāyık anı körüp dünyā tilegenler küsep aytur ērdiler: *ey kāşki*, bu Qārūnga bērilgen māl towar bizge me bērilgey ērdi.” (İnsanlar onu görünce dünyalık dileyenler arzulayıp dediler ki: “*Ah keşke*, bu Karun’a verilen mal mülk bize de *verilseydi*.”) (KE-124v/7)

(33) “Meryem aydı: *kāşki* munı toğurmasdın burun *ölgey ērdim*.” (Meryem dedi ki: “*Keşke* bunu doğurmadan önce *ölseydim*.”) (KE-169r/13)

3.2.3.3. Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı İşaretleyiciler

HT’de *köñlüm andağ tileyür*, *ĥatırım andağ tiler/tiledi*, *tiledi* birimleri gönüllülük-dilek kipliğini kodlar. Bu birimler, *kim* bağlacı ile dileğin veya niyet önermesinin olduğu cümleye bağlanır. Bazen *kim* bağlacının düştüğü görülür. Aşağıda, peygamberin yanında savaşa katılma, köşke girme, dervişle sohbet etme, Tanrı ile baş başa kalma ve bahçede gezinti yapmaya dair dilek tutumları yer almaktadır.

(34) “yā Resūlallāhi, köñlüm andağ tileyür kim sizin birle gazātqa barsam, kāfırlar birle uruşsam, gazılar şavābını ĥāşıl qılsam ve eger taqı ölsem, şehidler şavābını ĥāşıl qılsam, tēdi.” (Ya Resulallah, gönlüm öyle istiyor ki sizinle gazaya gitsem, kāfırlarla savaşsam, gaziler sevabını alsam ve eğer ölürsem şehitler sevabını alsam, dedi.) (NF-289/17)

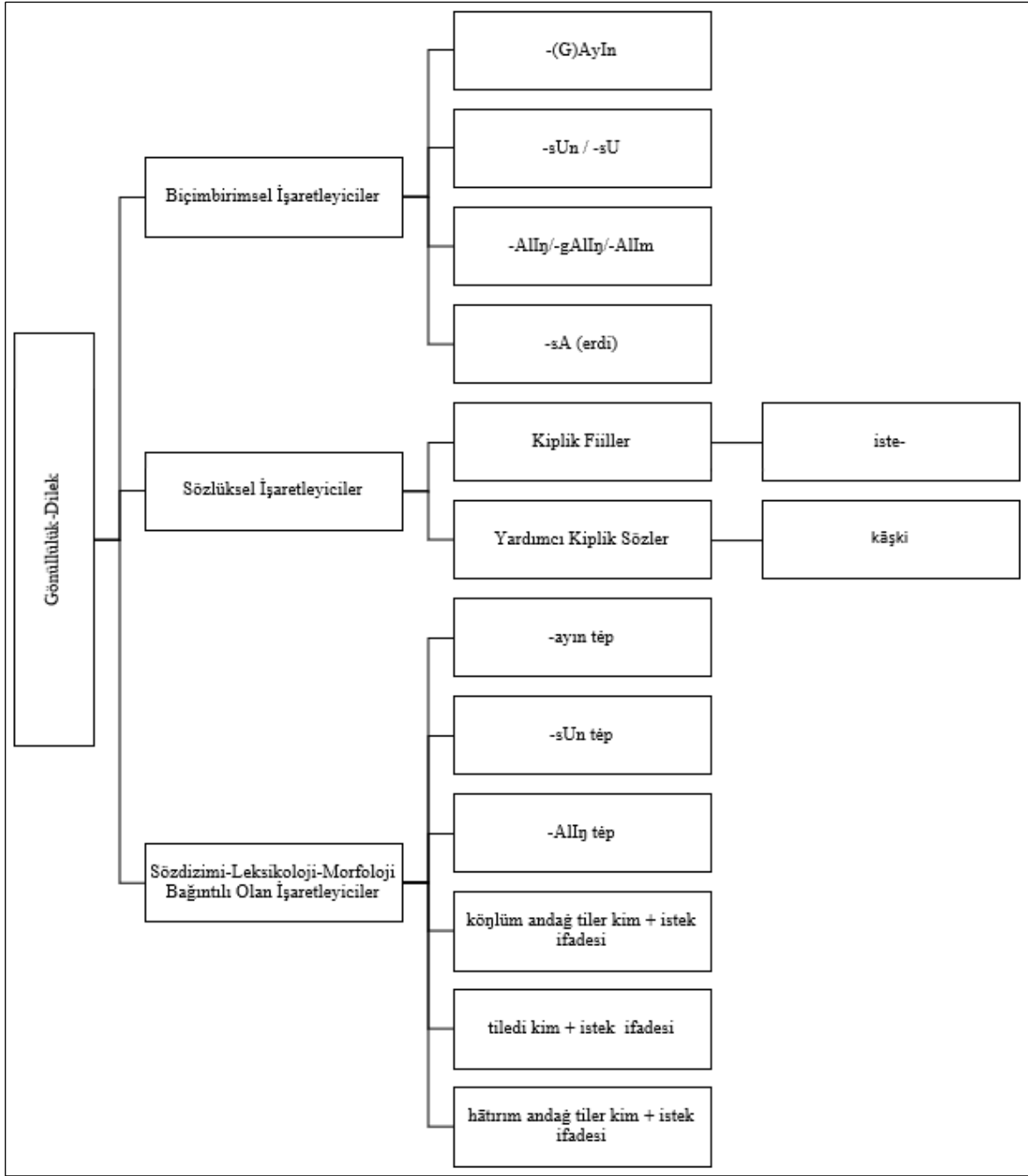
(35) “qāzi *tiledi kim ol köşkke kirse*. Ol köşk qapuğında ol qapuğ saqlağuçı feriştelər qāziğa men’ qıldılar erse, qāzi aydı: Maña nişe men’ qıldınız?” (Kadı *istedi ki o köşke girse*. O köşk kapısında o kapıyı koruyan melekler kadıya yasak koyunca kadı dedi ki: “Bana niçin yasak koydunuz?”) (NF-252/5,7)

(36) “Ĥaq te’ālānıñ velileridin ermiş. Ĥaq te’ālā birle meşğül ermiş. Men taqı anıñ ĥıdmatına barıp oturayın taqı bu yigitlerniñ oq atqanlarına teferrüc qılayın, tēp bardım taqı ol dervişke salām qıldım erse, ol derviş taqı cevāb qaytardı. *Men tiledim kim derviş birle kelimāt qılsam*.” (Hak tealanın velilerindenmiş. Hak teala ile meşgulmüş. Ben de onun yanına gidip oturayım da bu yigitlerin ok atanlarına bakayım diye gittim ve o dervişe selam verince o derviş de cevap verdi. *Ben istedim ki derviş ile sohbet etsem*.) (NF-432/9)

(37) “İbni’l-İrābi aytur rahmhi: Bir kūn ĥatırım andağ tiledi kim, qapuğları bağlasam, taqı ewde ĥalvat qılsam, Rebbüm birle munācāt qılsam, tēp.” (İbnü’l- Arabi rahmhi dedi ki: “Bir gün gönlüm öyle istedi ki kapıları kapatsam ve evde yalnız kalsam, Rabbimle görüşsem.”) (NF-268/11,12)

(38) “Hārūne’r-Reşid vezirlerine aydı: Ĥatırım andağ tiler kim bu kūn şahrāqa çıqsaq taqı bir bāğiça içinde oturup teferrüc ve tenezzüh qılsaq, tēdi erse, derhāl āmādalıq qıldılar.” (Harun Reşit vezirlerine dedi ki: “Gönlüm öyle istiyor ki bugün açık alana çıksak ve bir bahçe içinde oturup seyir ve gezinti yapsak.” deyince hemen hazırlık yaptılar.) (NF-310/6)

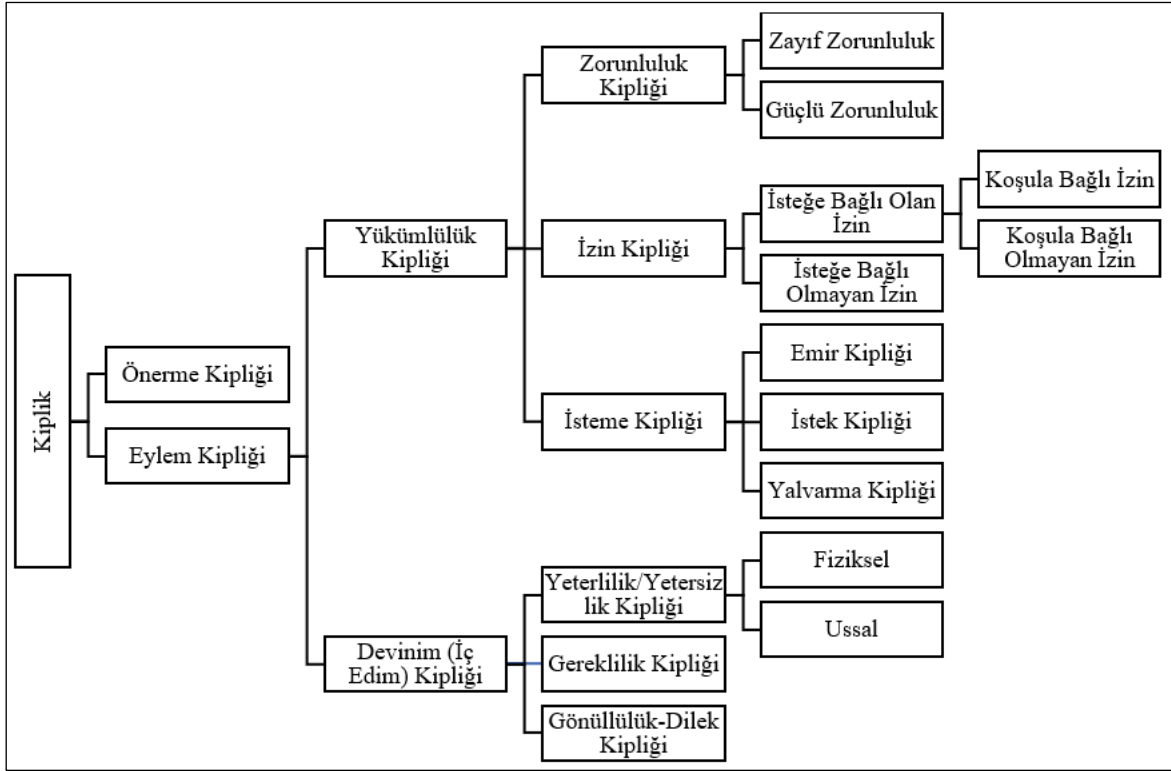
Tablo 20: Harezmi Türkçesinde Gönüllülük-Dilek Kipliği İşaretleyicileri

SONUÇ ve ÖNERİLER

Türkçe üzerine *sistemli* kiplik çalışmalarının tarihi son on yılla sınırlandırılabilir. Ancak yakın zamanda özellikle makale ve tez düzeyindeki çalışmalarda önemli bir artış görülmektedir. Art-zamanlı bir bakışa sahip olan bu çalışma da Harezmi Türkçesinde eylem kipliği üzerinedir. Çalışmada alanyazında kipliğe dair görüşler derlenmiş, kip-kiplik, zaman-kiplik, görünüş-kiplik kavramları arasındaki ilişkiler incelenerek kipliğin sınırları çizilmeye çalışılmıştır. Sonrasında Palmer'ın (2001) tasnifindeki eylem kipliği kategorisi, Aslan Demir (2008)'in isteme kipliği, Bybee vd. (1994)'nin zorunluluk ve yeterlilik kipliği tasnifleriyle birleştirilerek genişletilmiş, böylece yeni bir tasnif oluşturulmuştur. HT metinlerinden elde edilen örnekler neticesinde Palmer'ın tasnifindeki yükümlülük kipliği üst başlığında bulunan zorunluluk kipliği; zayıf ve güçlü zorunluluk olarak ikiye ayrılmıştır. İzin kipliği, isteğe bağlı olan ve isteğe bağlı olmayan izin kipliği olarak başlıklandırılmıştır. Palmer'ın tasnifinde yükümlülük kipliğinde bulunan emir kipliği, istek kipliği ve yalvarma kipliği ile birlikte isteme kipliği üst başlığında toplanmıştır. Palmer'ın devinim kipliği üst başlığında ele aldığı yeterlilik kipliği; Bybee vd.'nin işaret ettiği üzere fiziksel ve ussal olmak üzere iki alt başlığa ayrılmış, metinlerin rehberliğinde yeterlilik yanında yetersizliğin de ele alınması gerektiği değerlendirilmiştir. Gereklilik kipliği, zorunluluktan ayrı bir kategori olarak düşünülmüş, gerekliliği belirleyen dinamik, kişinin deneyimleri ve kendi karar mekanizması olduğu için bu kiplik devinim kipliğine dâhil edilmiştir. Son olarak gönüllülük kipliği, gönüllülük-dilek kipliği olarak ele alınmış, kapsamı genişletilmiştir. Nihayetinde bu çalışmada esas alınan kiplik tasnifi aşağıda gösterildiği gibi şekillenmiştir:

Tablo 21: Palmer (2001)'ın Kiplik Tasnifinin Yeniden Düzenlenmiş Biçimi

Bu tasnif doğrultusunda her bir kiplik türü biçimbirimsel, sözlüksel, biçimsel-sözdizimsel ve sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı işaretleyiciler yönünden incelenmiş ve HT metnindeki örnekler değerlendirilmiştir. HT'deki eylem kipliği işaretleyicilerinin türleri aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir:

Tablo 22: Harezmi Türkçesindeki Eylem Kipliği İşaretleyicilerin Türleri

İşaretleyiciler			Biçimbirimsel İşaretleyiciler	Sözlüksel İşaretleyiciler			Biçimsel-Sözdizimsel İşaretleyiciler	Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı İşaretleyiciler
				Kiplik Filler	Kiplik İsimler	Yardımcı Kiplik Sözcükler		
Zorunluluk Kipliği	Zayıf Zorunluluk		X	X			X	X
	Güçlü Zorunluluk		X	X	X		X	X
İzin Kipliği	İsteğe Bağlı Olan İzin	Koşula Bağlı Olan İzin	X	X	X			
		Koşula Bağlı Olmayan İzin	X	X				X
	İsteğe Bağlı Olmayan İzin		X	X	X			

Tablo 22: (Devamı)

İsteme Kipliği	Emir Kipliği	X	X	X	X		
	İstek Kipliği	X	X		X		X
	Yalvarma Kipliği	X					
Yeterlilik/ Yetersizlik Kipliği	Fiziksel	X	X				X
	Ussal	X					
Gereklilik Kipliği						X	X
Gönüllülük-Dilek Kipliği		X	X		X		X

Yukarıdaki tabloda HT’de kipliklerin hangi tür işaretleyicilerle kodlandığı gösterilmiştir. Alt başlıklarla birlikte toplam 12 kiplik türü vardır. Biçimbirimsel işaretleyiciler 11, kiplik fiiller 9, kiplik isimler 4, kiplik zarflar 1, yardımcı kiplik sözler 3, biçimsel-sözdizimsel işaretleyiciler 3, sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı işaretleyiciler 7 kiplik türünü kodlamıştır. Kiplik türleri içerisinde sadece gereklilik kipliği, biçimbirimsel işaretleyici ile kodlanmamıştır.

Tablo 23: Harezmi Türkçesinde Kiplik İşaretleyen Biçimbirimler

İşaretleyiciler	Zorunluluk		İzin			İsteme Kipliği			Yeterlilik/Yetersizlik	Gereklilik	Gönüllülük-Dilek
	Zayıf Zorunluluk	Güçlü Zorunluluk	İsteğe Bağlı Olan İzin		İsteğe Bağlı Olmayan İzin	Emir	İstek	Yalvarma			
			Koşula Bağlı İzin	Koşula Bağlı Olmayan İzin							
-AyIn / -GAyIn / -yIn / -AyIm											X
-Ø (-GIİ / -GUI / -kıl / -gün / -ğıla)	X		X	X		X	X	X			
-sXn / -sXnlAr			X	X		X	X	X			X
-Allη / -gAllη / -Allm / -Allk / -All						X					X
-(X)η / -(X)ηXz / -(X)ηlAr			X		X	X	X	X			
-sXnlAr / -sXlAr						X	X				
-A/-U bil-									X		
-A u-									X		
-A al-									X		
-GAy		X				X	X				
-GA			X	X							
-sA							X				X
-ğU	X	X			X						
-(X/A)r			X	X							

Yukarıdaki tabloda HT’de kiplik işaretleyen biçimbirimlerin hangi kiplik türünü kodladığı gösterilmiştir. -AyIn / -GAyIn / -yIn / -AyIm biçimbirimi yalnızca gönüllülük-dilek kipliğini ve -A/-U bil- biçimbirimi sadece yeterlilik/yetersizlik kipliğini işaretlemek için kullanılmıştır, onun dışındaki tüm işaretleyiciler birden fazla kipliği kodlamıştır. Aynı işaretleyicinin birden çok kipliği işaretlemek için kullanılması ekin çok işlevliliğindendir ve ekin hangi kipliği işaretlediği bağlamdan hareketle tespit edilmiştir.

Çalışmada yükümlülük kipliğinin ilk başlığı olan *zorunluluk kipliği*, *zayıf zorunluluk* ve *güçlü zorunluluk* olmak üzere iki alt başlıkta değerlendirilmiştir. HT metinlerinde “-ğU, -Ø” biçimbirimsel işaretleyicilerinin, “kerek-” sözlüksel işaretleyicisinin, “ğU kerek, -ğII kerek, -mAğ kerek, -sA kerek” biçimsel-sözdizimsel işaretleyicilerinin, “fiil-mAk-dIn çara yoq” sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı işaretleyicinin zayıf zorunluluk kipliğini kodlayabildiği tespit edilmiştir. “-ğU, -GAy” biçimbirimsel işaretleyicileri, “kerek-, farz qıl-, fariza bol- ve fariza, vacib” sözlüksel işaretleyicileri, “-ğU kerek, -mAğ kerek” biçimsel-sözdizimsel işaretleyicileri, “andağ kerek kim” sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı işaretleyici güçlü zorunluluk kipliğini kodlamıştır. Bu ulamlardaki ortak işaretleyicilerin işlevleri, birey/bireylere uygulanacak yaptırım yönünün ve gücünün farklılığına göre belirlenmiştir. İşaretleyiciler, ifadede bürokratik, hukuki ya da dinen bir yaptırım varsa güçlü zorunluluk; toplumsal bir yaptırım (dışlama, tepki çekme, uyarma, kınama gibi) varsa zayıf zorunluluk başlığına dâhil edilmiştir.

İzin kipliği, yükümlülük kipliğinin ikinci başlığını oluşturmaktadır. Çalışmada *isteğe bağlı olan izin kipliği* (koşula bağlı olan izin kipliği, koşula bağlı olmayan izin kipliği) ve *isteğe bağlı olmayan izin kipliği* olmak üzere iki alt başlığa ayrılmıştır. HT metinlerinde otorite, “-Ø (-gıl), -η/-ηIz/-(I)ηlAr, -sXn, -(X/A)r, -gA” biçimbirimleri, “destür bër-, helâl” sözlüksel işaretleyicileri ile koşula bağlı izin işaretlemiştir. Otorite koşula bağlı olmayan izin kipliğini kodlarken “-Ø (-gıl), -sXn/-sXnlAr” biçimbirimlerini; “destür bër-, destür bol-, icâzat bër, rıza bër-, yarar” sözlüksel işaretleyicilerini; “niteg kim könlüñ tilese eyle bolsun” sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı işaretleyiciyi kullanmıştır. İsteğe bağlı olmayan izin kipliği kodlanırken ise otorite “-ğu, -η” biçimbirimlerinden; “destür bër-/ destür bol-, icâzat bër-, revâ bol-, reva, mazur” sözlüksel işaretleyicilerinden faydalanmıştır. Bu kategorilerin temel ayırım noktası ilk aşamada talep olup olmaması, ikinci aşamada koşul olup olmamasıdır.

Yükümlülük kipliğinin son başlığı emir, istek ve yalvarma kipliklerini kapsayan *isteme kipliği*dir. HT metinlerinde *emir kipliği*, “-Ø (-GIl/-GUl), -sUn/ -sU, AlIη/ -gAlIη, -(X)η/(X)ηXz/-(X)ηlAr, -sUnlAr/-sUlAr, -GAy” biçimbirimleri, “buyur-, yok, fermân, buyruk, hüküm, berât, hâli, terk, terkin, zinhâr” sözlüksel işaretleyicileri ile kodlanmıştır. Ayrıca “fermânla-, fermân bol-, fermân kel-, yarlıg bol-, yarlıg kel-” kiplik fiilleri ise emri nakletmek için kullanılmıştır. “-Ø (-GIl), -sUn/ -sU, -(X)η/-(X)ηXz/-(X)ηlAr, -sUnlAr, -sA, -GAy” biçimbirimleri, “tile-, derhöst qıl-, bol-mu?” sözlüksel işaretleyicileri ve “derhöst ol turur kim, köñül den keçer (erdi) kim, tilek ol turur kim, hâcet ol turur kim” sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı işaretleyiciler, HT metinlerinde bağlamına göre *istek kipliğini* işaretlemiştir. “-Ø (-GIl), -sXn, -(X)η” biçimbirimlerinin tek başlarına yalvarma kipliğini karşılama da kiplik sözlerle birlikte *yalvarma kipliğini* kodladıkları görülmüştür.

Devinim (iç edim) kipliğinin ilk alt başlığını oluşturan *yeterlilik/yetersizlik kipliği*, fiziksel ve ussal olmak üzere ikiye ayrılmıştır. HT metinlerinde yeterlilikten ziyade yetersizlik örnekleri tespit edilmiştir. Fiziksel yeterlilik/yetersizlik kipliği, “-A/-U bil-” biçimbirimsel işaretleyicisi, “küçi yet-, küçi qal-, yarağı qal-, yarağı bol-, qudratı bol-, yarağı yoq, kuvveti yoq” sözlüksel işaretleyicileri ile işaretlenmiştir. Ussal yeterlilik/yetersizlik kipliği, “-A/-U bil-, -A u-, -A al-” biçimbirimsel işaretleyicileri ile kodlanmıştır.

Devinim kipliğinin ikinci başlığı olan *gereklilik kipliği*, HT metinlerinde “-mAk kerek” biçimsel-söz dizimsel işaretleyici ve “kerek kim, andağ kerek kim” sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı işaretleyici ile kodlanmıştır. Bahsi geçen işaretleyicilerin zorunluluk kipliğini işaretlediği de görülür. Bu işaretleyicilerin gerekliliği kodlamasını sağlayan bağlam, kişinin gerekliliği karar süreci ve deneyimlerinin etkisiyle belirlemesidir.

Devinim kipliğinin son başlığı olan *gönüllülük-dilek kipliği*, “-(G)AyIn, sUn/-sU, -AlIn/-gAlIn/-AlIm, - sA (erdi)” biçimbirimleri, “iste-” sözlüksel işaretleyicisi, “könlüm andağ tileyür, hâtırım andağ tiler/tiledi, tiledi kim” sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı olan işaretleyicileri ile kodlanmıştır. “kâşki” ise *gönüllülük-dilek kipliği*ni pekiştiren bir unsur olarak çalışmıştır. Gönüllülük-dilek kipliğini istek kipliği ile bazı ortak biçimbirimlerin işaretlediği görülür. Burada ayrımı sağlayan istek kipliğinde dış otoritenin, gönüllülük-dilek kipliğinde ise eyleyicinin kendi gönüllülüğü veya arzularının etkili olmasıdır.

Temelleri Aristo’ya kadar uzanan kipliğin dilbilimde sistemli bir şekilde ele alınışı 20. yüzyılı bulmuştur. Türkçe üzerine olan kiplik incelemeleri ise çok yakın bir zamana tarihlenir. Kiplik, önerme karşısında konuşurun tutumunu belirler ve bu tutumlar, sosyal ilişkileri, dolayısıyla toplumsal yaşamı düzenler. Dilde konuşurun tutumunu kodlayabilmesi için çeşitli işaretleyiciler bulunmaktadır. İşaretleyicilerin kiplik tutumu kodlayabilme özelliği kazanmaları, uzun bir sürecin sonucudur. Bu süreci, art-zamanlı olarak takip etmek, Türkçenin semantik haritasını ortaya koymak açısından gereklidir. Harezmi Türkçesinde eylem kipliği üzerine olan bu çalışmanın işaretleyicilerin kiplik değerleri açısından veri sağlayarak Türkçenin semantik haritasını belirlemede katkı vereceği beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Acara, Tacettin (1948), **Mi'rac-name**, Yayınlanmamış Lisans Bitirme Tezi, Ankara Üniversitesi - Dil Tarih Coğrafya Fakültesi.
- Acarlar, Kevser (1968), “Türkçede Geniş Zaman (Muzari)”, **Türk Dili Dergisi**, (203), 509-513.
- Adalı, Oya (1979), **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**, TDK Yayınları, Ankara.
- Adamoviç, Milan (1985), **Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache**, E. J. Brill, Leiden.
- Ağca, Esin (2020), **Türk Dilinin Tarihsel Diyalektolojisi -Harezm Altın Ordu Sahasına Ait Türkçe Metinler Üzerine Bir İnceleme**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ak, Ayhan (2007), **İbn Rüşd'e Kadar İslam Hukuku'nda Farz ve Vacip Kavramlarının Gelişimi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aka, Fatma Nur (2020), **Halide Edip Adıvar'ın "Handan" Romanında Kiplikler Üzerine Bir Metin Analizi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akalın, Şükrü Haluk vd. (Ed.) (2011), **Türkçe Sözlük**, 11. Baskı, TDK Yayınları, Ankara.
- Akar, Ali (2018), **Türk Dili Tarihi**, 13. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Akarsu, Bedia (1975), **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara.
- Akerson, Fatma Erkman (2000), **Dile Genel Bir Bakış**, Multilingual, İstanbul.
- Aksu Koç, Ayhan ve Slobin, Dan Isaac (1986), “Psychological Account of the Development and Use of Evidentials in Turkish”, Wallace Chafe, Johanna Nichols (Ed.), **Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology Volume XX**, 159-167, Praeger.
- Aksu Koç, Ayhan (1988), **The Acquisition of Aspect and Modality: The Case of Past Reference in Turkish**, Cambridge University Press, New York.
- Akşehirli, Soner (2010), “Türkçe'de Konuşma Zamanı, Olay Zamanı ve Referans Zamanı”, **Turkish Studies**, 5(4), 15-73.
- Aktan, Bilal (2012), “Mu'inü'l-Mürid'de Oğuzca Ses ve Şekil Özellikleri”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 32(II), 1-8.

- Aktaş, Zeki (2022), “John Stuart Mill’in Faydacılık Teorisinde ‘Ahlaki Yaptırım’ Problemi”, **Liberal Düşünce Dergisi**, (107), 1-18.
- Alfred, Jules Ayer (1998), **Dil, Doğruluk ve Mantık**, (Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu), 2. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul.
- Ali, Mahmud bin (2014), **Nehcü'l-Ferâdîs**, J. Eckmann vd. (Dü.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Altuntaş, Halil ve Şahin, Muzaffer (Ed.) (2011), **Kur'ân-ı Kerim Meali**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara.
- Argunşah, Mustafa (2019), “Harezmi Türkçesiyle Yapılan Kur'ân Çevirisinin Beş Nüshası”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 8(2), 654-698.
- _____ (2023), **Karahanlı-Harezmi Türkçesi Kuran Çevirileri Üzerine Notlar**, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Argunşah, Mustafa ve Yüksekaya, Gülden Sağol (2014), **Karahanlıca, Harezmi, Kıpçakça Dersleri**, 3. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Aristoteles (2001), **Fizik**, (Çev. Saffet Babür), 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, Ankara.
- Arslan, Meryem (2020), **Klasik Türkçe Tıp Metinlerinde Gerekliklik ve Yükümlülük Kipliği**, Sonçağ Akademi, Ankara.
- Aslan Demir, Sema (2007a), **Türkiye Türkçesinde İsteme Anlam Birimi: Dilbilgisel ve Toplum Dilbilimsel Bir İnceleme**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2007b), “Türkiye Türkçesi İstek Kategorisine Semantik-Pragmatik Bir Yaklaşım”. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, (435-450). Ankara.
- _____ (2008), **Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme**, Grafiker Yayınları, Ankara.
- _____ (2014), **Görünüş Kategorisi: Türkmence Örneği**, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Aşkın Balcı, Hülya vd. (2005), “İşlevleri Bakımından Kısasü'l-Enbiyâ ve Nehcü'l- Ferâdîs'te Soru Cümleleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 11(27), 77-101.
- Ata, Aysu (1997), **Nasîrü'd-din bin Burhanü'd-din Rabguzî, Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları): Giriş-Metin-Tıpkıbasım, Dizin, I-II**, TDK Yayınları, Ankara.
- _____ (1999), “Recep Toparlı, Mu'inü'l-Mürîd, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 15, Erzurum, 1988, LXXII+287s”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, (10), 389-406.

- _____ (2008), “Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sında Nazmın Gücü”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 5(2), 117-125.
- _____ (2016), **Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi-Altın Ordu Türkçesi**, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara.
- _____ (2019), **Kısasü'l-Enbiyâ: Giriş, Metin, Dizin**, TDK Yayınları, Ankara.
- Atalay, Besim (1945), **Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye**, TDK Yayınları, İstanbul.
- Auwers, Johan van der ve Aguilar, Alfonso Aguilar (2016), “The History of Modality and Mood”, Jan Nuyts ve Johan van der Auwers (Ed.), **The Oxford Handbook of Modality and Mood** (9-27), Oxford University Press, Oxford.
- Auwers, Johan van der ve Plungian, Vladimir (1998), “Modality's Semantic Map”, **Linguistic Typology** 2, (79-124), Mouton de Gruyter.
- Aydemir, İbrahim Ahmet (2010), **Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi**, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Aydın, Hasane (2012), “Dilde Sıfır Birim ve Sıfır Biçimbirimin Kullanımı”, **Turkish Studies**, 7(2), 169-181.
- _____ (2018), “İki Sözcüklü Yüklemelerde Kiplik İşleviyle Kullanılan Eylemler Üzerine”, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Çalışmaları**, (277-284), Çizgi Kitabevi, Konya.
- Aygümüş, Şengül (2018), **Kazak Türkçesinde Emir Kipinin Yapı-İşlev Bakımından İncelenmesi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bacanlı, Eyüp (2010), “Altay Türkçesindeki -atan Ekinin Görünüş-Zamansal ve Kiplik Anlamları”, **Bilig**, (55), 71-92.
- Bakkal, Ali (2021), “Kur’ân’da Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman’a Atfedilen Olayların Mucizeliği Problemi”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan Ve Toplum Bilimleri Dergisi**, (18), 417-450.
- Balcı, Onur (2014), **Kazak ve Kırgız Türkçelerinde Yapı ve İşlev Bakımından Fiil Çekimleri**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baloğlu, Zeynep Gençer (2020), **Japonca ve Türkçede Görünüş (Aspect): Eski Türkçe ve Hakaşa ile Mukayeseli**, TDK Yayınları, Ankara.
- Banguoğlu, Tahsin (2011), **Türkçenin Grameri**, 9. Baskı, TDK Yayınları, Ankara.
- Baran, Burhan (2017), “Yanıt İfade Eden Evet, Hayır ve Benzeri Sözcükler Üzerine”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 6(3), 1306-1315.

- Barbiers, Sjef (2002), "Current Issues in Modality: An Introduction to Modality and Its Interaction with the Verbal System", Sjef Barbiers vd. (Ed), **Modality and Its Interaction with the Verbal System** (1-18), John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- Barış, Ebru (2021), **Hanefî Fıkıh Düşüncesinde Farz-Vâcip Ayırımı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Barthold, Wilhem (1926), "Eine Zamahsari Handschrift mit alttürkischen Glossen", **Islamica** (2), 1-4.
- Bayat, Fuzuli (2020), **Orta Türkçe Sözlük: 11-16. Yüzyıllar**, 2. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Bayezit, Hakan ve Özdemir, Zeliha (2010), **Biniciliğe İlk Adım**, Boyut Yayın Grubu, İstanbul.
- Bayram, Enver (2013), "Kur'ân'da Cebraîl (a.s)", **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (21), 30-57.
- Benzer, Ahmet (2010), "-sA Ekinin İşlevleri ve Dilek-Şart Ayırımı", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, (28), 131-140.
- _____ (2012), **Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Benzing, Johannes (1968), **Das Chwaresmische Sprachmaterial der Muqaddimat al-Adab von Zamaxsari**, Wiesbaden.
- Bergson, Henri (2019), **Metafizik Dersleri**, 4. Baskı, (Çev. Garen Beşiktaşlıyan), Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- Bilecik, Sümeyra (2014), "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4. ve 5. Sınıf Ders Kitaplarındaki Ayet Çevirilerinin Öğrenci Algı Düzeylerine Uygunluğu Üzerine Bir İnceleme", **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (2), 105-129.
- Bilgegil, Mehmet Kaya (1984), **Türkçe Dilbilgisi**, 3. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Bingöl, Halis Emrah (2019), **Maytrisimit Örneğinde Eski Uygurcada Fiillerde Kılınış**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi - Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Bolinger, Dwight (1977), **Meaning and Form**, Longman, London.
- Brewster, David (1832), "Grammar", **The Edinburgh Encyclopaedia içinde** 10, (1-51), Joseph and Edward Parker, Evanston.
- Brinkmann, Hennig (1962), **Die deutsche Sprache; Gestalt und Leistung**, Düsseldorf Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf.
- Budu, Mariana (2020), "Türkçe Kısasü'l-Enbiyâ Tercümeleri ve Ebû İshâk İbrâhîm B. El-Mansûr B. Halefi'l-Müzekkir En-Nisâbü'rî'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının Türkçe Tercümesi", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 60(1), 71-95.
- Bulak, Şahap (2017), **Karşılaştırmalı Tarihi Türk Yazı Dilleri Grameri -Fiil Çekimi-**, Kesit Yayınları, İstanbul.

- Bulut, Gülşah (2015), “Türkiye Türkçesinde Birleşik Çekimli Fiil Yapılarında Kiplik Olgusu”, **X. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, Bilkent Üniversitesi Yayınları, Ankara, 587-596.
- Bulut, Zübeyir (2015), “Peygamberleri Tasdik Aracı Olarak Mucizeler”, **AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 3(5), 1-31.
- Burslan, Kıvımettin (1934), “Nehc-ül-Feradis'ten Derlenen Türkçe Sözler”, **Türkiyat Mecmuası**, IV, 169-250.
- Bussmann, Hadumod (1996), **Routledge Dictionary of Language and Linguistics**, (Çev. Gregory Trauth ve Kerstin Kazzazi), Routledge, London-New York.
- Bybee, Joan ve Fleischman, Suzanne (1995), **Modality in Grammar and Discourse**, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- Bybee, Joan vd. (1994), **The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World**, The University of Chicago Press, Chicago.
- Caferoğlu, Ahmet (1971), “Türkçemizdeki -ğıl ve -gil Emir Eki”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 19(1), 1-10.
- _____ (2019), **Türk Dili Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Celal, Vahit (2018), **Harezmi Me'mun Akademisi**, Araştırma Yayınları, Ankara.
- Cevizci, Ahmet (1999), **Paradigma Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Chung, Sandra ve Timberlake, Alan (1985), “Tense, Mood and Aspect”, Timothy Shopen (Ed.), **Language Typology and Syntactic Description**, (202-258), Cambridge University Press, Cambridge.
- Cihan, Serkan (2021a), **Mukaddimetü'l-Edeb (Yozgat Nüshası)-(Giriş, Metin, Notlar, Sözlük-Dizin)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2021b), “Mukaddimetü'l-Edeb'in Yozgat Nüshasında İkilemeler”, **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, 24, 431-441.
- Cin, Ali (2010), “Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâsının Tahran Nüshası”, **Turkish Studies**, 5(1), 237-245.
- Clauson, Sir Gerard (1959), “Nehçü'l-Feradis”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, XXII, 153-154.
- _____ (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford University Press, London.
- Coates, Jennifer (1983), **The Semantics of the Modal Auxiliaries**, Croom Helm, London.

- Comrie, Bernard (1976), **Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems**, Cambridge University Press, Cambridge.
- _____ (1985), **Tense**, Cambridge University Press, Cambridge.
- Condoravdi, Cleo ve Lauer, Sven (2012), “Imperatives: Meaning and Illocutionary Force”, Christopher Piñón (Ed.), **Empirical Issues in Syntax and Semantics 9**, (37-58).
- Corcu Gül, Demet (2008), “Gereklilik/Zorunluluk Kipliği Kodlayıcılarının Anlam Yapısı Üzerine”, **XX. Dilbilim Kurultayı Bildirileri**, (101-110), T.C. Maltepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Corcu, Demet (2003), **A Linguistic Analysis of Necessity as a Part of the Modal System in Turkish**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2005). “Zorunluluk Kipliği Belirtisi-mAll’nın Anlamsal İçyapısı”, **Dilbilim Araştırmaları**, 16, 33-45.
- Culioli, Antoine (1990), **Pour Une Linguistique de L'énonciation**, Ophrys, Paris.
- Çağatay, Saadet (1977), **Türk Lehçeleri Örnekleri: VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili**, Ankara DTCF Yayınları, Ankara.
- Çağbayır, Yaşar (2017), **Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı: Ötüken Türkçe Sözlük**, 2. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Çakmak, Serkan (2013), “‘Var’ ve ‘Yok’ Sözcüklerinin Morfolojik Kimliği”, **Turkish Studies**, 8(4), 463-471.
- Çapak, İbrahim (2004), “İlk Dönem İslâm Mantıkçılarının Modaliteye Yaklaşımı”, **Felsefe Dünyası** (39), 144-158.
- Çelik, Hasan ve Balcı, Serkan (2015), “Doğanşehir Alevilerinin Muharrem Ayındaki İbadetleri-Ne Dair Bazı Tespitler ve Ziyaretgahlarıyla İlgili Halk Efsaneleri (Şatıroba Köyü Örneği)”, **Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi**, (12), 67-98.
- Çetin, Osman Ali (2011), **Türkiye Türkçesinde Gereklilik Kipliği**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bozok Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çetinkaya, Emre (2019a), **Çağdaş Uygurcada Kiplik: Dilbilgisel Bıçimbirimler**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2019b), “Çağdaş Uygurcada Olasılık İşaretleyicileri”, **Türkbilim**, 37, 113-122.
- Çuçen, A. Kadir (2018), **Mantık**, 11. Baskı, Sentez Yayıncılık, Ankara.
- Çürük, Müzeyyen Selcen (2005), **Mu'inü'l-Mürid**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- _____ (2010), “Olumsuzluk ve Kiplik Arasındaki İlişki”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 7(2), 57-72.
- _____ (2013), **Rabguzinin Kısasü'l-Enbiyâsında Olumsuzluk**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2014), “Olumsuzluğu Kuvvetlendirme Stratejileri Üzerine: Kısasü'l-Enbiyâ Örneğinde Bir İnceleme”, **Dil Araştırmaları**, 14(14), 147-169.
- Dan I., Slobin ve Aksu, Ayhan (1982), “Tense, Aspect and, Modality in the Use of the Turkish Evidential”, Paul Hopper (Ed.), **Tense-Aspect: Between Semantics Pragmatics**, (185-200), John Benjamins, Amsterdam.
- de Haan, Ferdinand (2006), “Typological Approaches to Modality”, William Frawley (Ed.), **The Expression of Modality**, (27-70), Mouton de Gruyter, Berlin.
- de Saint Exupery, Antoine (2020), **Küçük Prens**, (Çev. Orhan Doğan), Bora Yayıncılık, İstanbul.
- Declerck, Renaat (2011), “The Definition of Modality”, Adaline Patard ve Frank Brisard (Ed.), **Cognitive Approaches to Tense, Aspect and Epistemic Modality**, (21-44), John Benjamins Publishing, Amsterdam.
- Demir, Nurettin ve Yılmaz, Emine (2003), **Türkçe El Kitabı**, Grafiker Yayınevi, Ankara.
- Demirel, Mehmet Volkan ve Kerimoğlu, Caner (2015), “Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Kip”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 4(3), 1268-1289.
- Demirgüneş, Sercan (2007), **Türkçede Gröünüş ve Zaman Morfemleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Deniz Yılmaz, Özlem (2014), “Türkiye Türkçesinde Gerçekleşmemiş Olanak Kipi”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 1(1), 135-147.
- Deny, John (1941), **Türk Dili Grameri: Osmanlı Lehçesi**, Maarif Vekaleti, İstanbul.
- Dilaçar, Agop (1971), “Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 83-145.
- Dinar, Talat (2020), “Kiplik”, Erdoğan Boz (Ed.), **Türkçede Dilbilgisel Uamlar** (57-90), Gazi Kitabevi, Ankara.
- Doğan, Cihan (2018), “Mirâc-nâme Harezmi Türkçesiyle mi Yazılmıştır?” **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, 22(1), 52-98.
- Doğan, Talip ve Usta, Çiğdem (2015), “Türkiye Türkçesinde Sınır Öncesi Bakış Açısı ve Yaklaşma”, **Türkiyat Mecmuası**, 25/Güz, 173-198.
- Dolati Darabadi, Mina (2018), “Nehcü'l- Ferâdis'te Mental Fiiller”, **Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 3(1), 85-113.

- Downing, Angela ve Locke, Philip (2006), **English Grammar: A University Course**, 2. Baskı, Routledge, London and New York.
- Düzenli, Muhittin (2004), “İslâm Rivâyet Geleneğinde İcâzet”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 17(17), 265-300.
- Eckmann, Janos (1979), “Harezmi Türkçesi”. Mehmet Akalın (Ed.), **Tarihi Türk Şiveleri** (183-223), Sevinç Matbaası, Ankara.
- _____ (1988), “Nehcü'l Ferâdis'in Bilinmeyen Bir Yazması”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1963**, 157-159.
- _____ (1991), “Kıpçak Edebiyatı”, Halil Açıkgöz (Ed.), **Türk Dünyası Edebiyatı**, (38-72), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara.
- _____ (2011), **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, (Çev. Osman Fikri Sertkaya), 3. Baskı, TDK Yayınları, Ankara.
- _____ (2021), **Çağatayca El Kitabı**, (Çev. Günay Karaağaç), 2. Baskı, TDK Yayınları, Ankara.
- Ediskun, Haydar (1999), **Türk Dilbilgisi: Sesbilgisi, Biçimbilgisi, Cümlebilgisi**, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Ekşioğlu, Serap (2023), “Harezmi Türkçesi”, **Tarihi Türk Lehçelerinin Ses Bilgisi**, Ümit Hunutlu vd. (Ed.), (217-362), Akçağ Yayınları, Ankara.
- Elliott, Jennifer R. (2000), “Realis and Irrealis: Forms and Concepts of the Grammaticalisation of Reality”, **Linguistic Typology**, 4, 55-90.
- Emiroğlu, İbrahim (1999), **Ana Hatlarıyla Klasik Mantık**, Asa Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Erbaş, Osman (2015), **Nehcü'l-Ferâdis'te Kelime Grupları**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1984), **Kutadgu Bilig Grameri: Fiil**, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- _____ (2007), “Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine”, Ekrem Arıkoğlu (Ed.), **Makaleler** (364-370), Akçağ Yayınları, Ankara.
- _____ (2013), **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, 13. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Erdem Uçar, Filiz Meltem (2016), “Nehcü'l-Ferâdis'te İkili Kullanımlar”, **International Journal of Languages' Education and Teaching**, 4(2), 74-101.
- Erdoğan, Coşkun (2018), “Hârezmi İsmi ve Bölgenin Tarihî Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, (62), 307-322.

- Ergin, Muharrem (1959), "Eckmann, J. Nehcü'l-Ferâdis", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, IX, 129-130.
- _____ (1998), **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- _____ (2012), **Üniversiteler İçin Türk Dili**, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- Erguvanlı Taylan, Eser (1997), "Türkçede Görünüş, Zaman ve Kiplik İlişkisi: {-DI} Biçimbirimi", Deniz Zeyrek ve Şükriye Ruhi (Ed.), **XI. Dilbilim Kurultayı: Bildiriler**, (1-13), ODTÜ Eğitim Fakültesi-Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, Ankara.
- _____ (2018), "Türkçede Dilbilgisel Kiplikte Olasılık ve Gereklilik", **Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi**, 15(2), 1-22.
- Erk Emeksiz, Zeynep (2008), "Türkçede Kiplik Anlamının Belirsizliği ve Anlamsal Roller", **Dil Dergisi**, (141), 55-66.
- Fazılov, Ergeş (1973), "Kutb'un Husrev ü Şîrîn Yazmasında Bulunan Kayıtlar", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, XXI, 89-96.
- Fintel, Kai Von (2006), "Modality and Language", Donald M. Borchert (Ed.), **Encyclopedia of Philosophy**, 2. Baskı, (20-27), MacMillan Reference USA, Detroit.
- Fowler, Roger vd. (1979), **Language and Control**, Routledge, London.
- Frawley, William (2009), **Linguistic Semantics**, Routledge, New York.
- Frolov, Ivan (1991), **Felsefe Sözlüğü**, (Çev. Aziz Çalışlar), Cem Yayınevi, İstanbul.
- Galima, Musine ve Corayeff, Morayeff (2001), **Turan'ın Alp Kızları**, Şa-To Türkiyat Yayınları, İstanbul.
- Gardies, Jean-Luc (1990), "Modalite", **Les Notions Philosophiques II**, PUF, Paris.
- Gencan, Tahir Nejat (1979), **Dilbilgisi**, 4. Baskı, TDK Yayınları, Ankara.
- Gertjan, Postma ve Wurff, Wim van der (2007), "How to say no and don't: Negative imperatives in Romance and Germanic", Wim van der Wurff (Ed.), **Imperative Clauses in Generative Grammar** (205-249), John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- Gök, Necdet (2001), "Osmanlı Diplomatiğinde Ferman ve Berat Arasında Benzerlik ve Farklar", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 211-226.
- Gökalp, Mehmet (1976), **Türk Dili Dilbilgisi**, Şark Matbaası, Ankara.
- Gökçe, Aziz (2009), "Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine Dudak Uyumu ve Ünsüz Uyumu", **Journal of Turkish Studies**, 4(3), 991-1012.

- Gökçe, Faruk (2007), **Oğuz Türkçesinde Fiil Birleşmeleri: Tarihsel-Karşılaştırmalı Bir İnceleme Denemesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Göksel, Aslı ve Kerslake, Celia (2005), **Turkish: A Comprehensive Grammar**, Routledge, London and New York.
- Göktaş Ayas, Büşra (2019), **Eski Uygur Türkçesinde Epistemik Kiplik: Aç Pars Hikayesi Örneği**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gronbech, Kaare (1948), **Rabguzi, Narrationes de Prophetis**. Kopenhagen.
- Gülüm, Emrah (2014), “Türk Edebiyatında Mirâcnâmeler Üzerine Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bibliografya Denemesi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 7(35), 105-111.
- Günay, Veli Doğan (2018), **Söylem Çözümlemesi**, Papatya Yayıncılık, İstanbul.
- Gündüz, Fikriye (2021), “Türkiye Türkçesinde Görünüş Kategorisi İncelemelerinde Kullanılan Üç Yaklaşım”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 12(1), 42-49.
- Güner, Galip (2013), “Yarlıg “Buyruk, Emir, Ferman” ve Yarlıka- “(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek” Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler”, **Turkish Studies**, 8(1), 1553-1560.
- Gürbüz, Meryem (2014), **Harizmşahlar: Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Gürgendereli, Rıfat (2001), **Kerderli Mahmud'un Nehcü'l- Ferâdîs Adlı Eseri Üzerinde Cümle Bilgisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güven, Mine (2015), “Kıbrıs Ağzında Gereklik Üzerine”, **Dilbilim Araştırmaları Dergisi**, 2, 1-24.
- Güvenç, Lütfiye (2019), “Kutb'un Hüsrev ü Şirin'inin Yayınlanmamış İki Metni ve Tarihî Metinlerin Okunması Üzerine”, **Uluslararası Dil, Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar Dergisi**, 1(2), 185-198.
- Güzel, Hasan (2019), “Telhab Halaççası Kiplik Yapıları Üzerine Notlar”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 30, 45-53.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1971), **Türk Dilinde Edatlar**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- _____ (1997), **Harezmi Türkçesi ve Grameri**. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- _____ (2000), **Kutb'un Husrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri**, TDK Yayınları, Ankara.
- Hamevi, Yakut (1995), **Mu'cem el-Buldan**, Dar-ı Sadr, Beyrut.

- Hançerlioğlu, Orhan (1977), **Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar**, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Hengirmen, Mehmet (2009), **Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, 3. Baskı, Engin Yayınevi, Ankara.
- Herkmen, Dilek (2021), “Kutb'un Hüsrev ü Şirin'inde Oğuzca Özellikler”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, (52), 11-32.
- Hilpinen, Risto (2017), “Deontic Logic”, Lou Goble (Ed.), **The Blackwell Guide to Philosophical Logic**, (159-182), Blackwell Publishers.
- Hirik, Seçil (2013), “Türkçede Kip-Kiplik Terimleri ve Tanımları Üzerine”, Bülent Gül (Ed.), **Bengü Belak Ahmet Bican Ercilasun Armağanı** (243-252), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Hüseyn, Şemsüddin (1881), **Kıyas-ı Rabguzi**, Kazan.
- İlhan, Rabia Şeyma (2021), **Nehcü'l-Ferâdis'te Görünüş Değeri**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İlminskiy, Nikolay İvanoviç (1859), **Kıyas-ı Rabguzi**, Kazan.
- İmer, Kamile vd. (2013), **Dilbilim Sözlüğü**, 2. Baskı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- İnan, Abdülkadir (1953), “XIII-XIV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve “Halis Türkçe””, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 53-71.
- _____ (1961), **Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İstanbullu Dinçer, Fusun ve Erkol Bayram, Gül (2017), “İslami Bakış Açısıyla Helâl Turizm”, **Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi**, 2(1), 26-42.
- İz, Fahir (1938), **Mirâc-nâme**, Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi.
- _____ (1958), “On Dokuzuncu Yüzyıl Başında Yazılmış Bir Türkçe Piyas: Vakayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Kefşger Ahmed”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 8, 44-72.
- Jang, Juyeong (2020a), **Eski Uyгурca Zaman Kategorisinin Metindilbilim Açısından İncelenmesi: İyi ve Kötü Prens Öyküsü Örneği**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi - Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı.
- _____ (2020b), “Eski Uyғurcada Gelecek Zaman Belirteci -GAy ve -DAçI Ekleri Hakkında Bir İnceleme”, **Türkbilg**, (40), 95-105.
- Jespersen, Otto (1924), **The Philosophy of Grammar**, George Allen and Unwin, London.

- Johanson, Lars (1994), "Türkeitürkische Aspektotempora", Rolff Thieroff ve Joachim Ballweg (Ed.), **Tense Systems in European Languages**, (247-266), Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- _____ (2016), **Türkçede Görünüş**, (Çev. Nurettin Demir), Grafiker Yayınları, Ankara.
- Kalsın, Şirvan (1998), "Harezmi Türkçesi ve Sözlükleri", **Kebikeç**, (6), 131-136.
- Kamacı Gencer, Duygu (2018a), **Anlamsal Bir Fenomen Olarak Kiplik: Dede Korkut Örneği**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Osmangazi Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2018b), "Dede Korkut Kitabı'nda -(y)A Biçimbiriminin Kiplik İşlevleri", **X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı**, (929-940), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- _____ (2022), "Toplum Dilbilimsel Kategoriler Olarak Türkçede Gerekliklik ve Zorunluluk", **Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 796-806.
- Kanık, Mehmet (2015), "The Turkish Aorist and Progressive: Present Tense, Future Tense, or What?" **Journal of Language and Linguistic Studies**, 11(1), 103-115.
- Karaağaç, Günay (2013), **Türkçenin Dil Bilgisi**, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Karabağ, İmran (2000), "Türkçede Kip ve Kiplik Olgusu", **Türk Dili**, (585), 275-278.
- Karabulut, Ferhat ve Kazanlar Ürkmez, Elanur (2020), "Türkçede Yükümlülük Kipliğinde "İstek" Unsuru: Palmer Modeli Temelinde Bir Analiz", **Kesit Akademi Dergisi**, 6(23), 73-84.
- Karabük, Nida Nur (2021), "Nehcü'l-Ferâdis Metninde Kadınla İlgili Söz Varlığı", **Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 6(1), 27-39.
- Karaca, Ali (2021), **Harezmşahlar Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Olan İlişkileri**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karademir, Fevzi (2012), "Türkiye Türkçesinde Emir Kip(lik)i Üzerine", **Turkish Studies**, 7(4), 2091-2138.
- Karadoğan, Ahmet (2009), **Türkiye Türkçesinde Kılınıp**, Divan Kitap, Ankara.
- Karahan, Abdülkadir (1954), **İslam-Türk Edebiyatında Kırk Hadis Toplama, Tercüme ve Şerhleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Karahan, Leyla (2023), "'Bir ü Bar" Kalıp Sözü Üzerine", Leyla Karahan ve Hüseyin Yıldız (Ed.), **Doğumunun 80. Yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı**, (679-690), TDK Yayınları, Ankara.
- Karamanlioğlu, Ali Fehmi (1968), "Nehcü'l-Ferâdis'in Dil Hususiyetleri I", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, XVI, 55-72.

- _____ (1969), “Nehcü'l-Ferâdîs'in Dil Hususiyetleri II”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, XVII, 33-56.
- _____ (1970), “Nehcü'l-Ferâdîs'in Dil Hususiyetleri III”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, XVIII, 145-170.
- _____ (1971), “Nehcü'l-Ferâdîs'in Dil Hususiyetleri IV”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, XIX, 145-170.
- _____ (1995), “Nehcü'l-Ferâdîs'e Dair”, **Türk Dili**, IV, 556-558.
- _____ (2006), **Şeyh Şeref Hâce, Mu'inü'l-Mürîd: Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım**, Beşir Kitabevi, İstanbul.
- Kayalık Şahin, Duygu (2022), “Gencü'l-Esrâr İsimli Manzum Nasihatnamede Cehennem Tasvirleri”, **Amasya İlahiyat Dergisi**, 18, 79-112.
- Kaynak, Filiz (2022), “Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi Meşhed Nüshası'nda [293 No.] İkili Kullanımlar”, **Dil Araştırmaları**, (30), 225-246.
- Kazanlar Ürkmez, Elanur (2019), **Kazak Türkçesinde Kiplik: Morfo-Sentaktik Semantik Bir Analiz**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kerimoğlu, Caner (2011), **Kiplik İncelemeleri ve Türkçe**, Dinozor Kitabevi, İzmir.
- _____ (2018), **Kiplik ve Kip**, Pegem Akademi, Ankara.
- Kiefer, Ferenc (1984), “Focus and Modality”, **GAGL: Groninger Arbeiten zur Germanistischen**, (24), 55-81.
- _____ (1987), “On Defining Modality”, **Folia Linguistica**, 21(1), 67-93.
- _____ (1997), “Modality and Pragmatics”, **Folia Linguistica**, (31), 241-253.
- Kılıç, Filiz (2004), **Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kipliklerinin İlişkisi**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2005), “Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2(1), 68-113.
- Kıral, Bilgen (2020), “Nitel Bir Veri Analiz Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, **Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (15), 170-189.
- Koç, Nuri (1992), **Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Kononov, Andrey Nikolayevich (1956), **Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıkı (Çağdaş Türk Edebi Dilinin Grameri)**, (Çev. Sabit Paylı), Moskova.
- Kopan, Yekta (2016), **Sakin Oraya Gitme**, Can Yayınları, İstanbul.

- Korkmaz, Zeynep (1959), “Türkiye Türkçesinde ‘İktidar’ ve ‘İmkân’ Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, 7, 107-124.
- _____ (1995), “-sa/-se Dilek - Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var Mıdır?”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**, (160-167), TDK Yayınları, Ankara.
- _____ (2014), **Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi**, 4. Baskı, TDK Yayınları, Ankara.
- Kök, Abdullah (2004), **Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'ân Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köprülü, Fuat (1980), **Türk Edebiyatı Tarihi**, 2. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kratzer, Angelika (1981), “The Notional Category of Modality”, Hans J. Eikmeyer (Ed.), **Words, Worlds and Contexts: New Approaches in Word Semantics** (38-74), Mouton, Berlin-New York.
- Kurt, Ali Osman (2010), **Tâlût**, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/talut> (11.07.2023)
- Kuyuma, Erol (2015), “Harezmi Dönemi Türkçesi ve Eserlerine Genel Bir Bakış”, **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 8(1), 367-383.
- Küçük, Abdurrahman (1993), **Câlût**, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/calut> (12.12.2023)
- Larrea, Paul (2009), “Towards a Typology of Modality in Language” Raphael Salkie (Ed.), **Modality in English, Theory and Description**, (9-30), Mouton de Gruyter, Berlin.
- Lyons, John (1977), **Semantics I-II**, Cambridge University Press, Cambridge.
- Mahdum, Abid Nazar (2006), “Mu'inü'l-Mürîd Yazmasının Metin Dışı Türkçe, Arapça ve Farsça Kayıtları Üzerine”, **İlmi Araştırmalar**, (21), 153-165.
- Manap, Pelin (2013), **Eski Türkiye Türkçesinde Kiplik**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mansuroğlu, Mecdud (1953), “Türkçede "-ğu" Ekinin Fonksiyonları”, **Journal of Turkology**, 10, 341-348.
- Mehmet, Gülsün (2012), “Delile Dayalılık ve Salar Türkçesinde Öge Cümlelerle Delillendirilmiş Dolaylılık”, **Dil Araştırmaları**, (11), 67-80.
- Mystridou, Kyriaki (2015), **Türkiye Türkçesinde Bilgisellik Kipliği ve Kesinlik Dereceleri**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Nadjip, E. N. (1977), “Nehcü'l-Ferâdis ve Dili Üzerine”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 29-44.

- Nakipoğlu Demiralp, Mine (2001), “The Referential Properties of the Implicit Arguments of Impersonal Passive Constructions”, Eser Erguvanlı Taylan (Ed.), **The Verb in Turkish** (129-150), John Benjamins, Amsterdam.
- Nalbant, Vefa ve Demirel, Ezgi (2015), “Nehcü’l-Ferâdîs’teki Ayet Tercümeleri ve Bunların Harezmi Türkçesi Kur’ân Tercümeleriyle Karşılaştırılması Üzerine”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 12(2), 131-173.
- Narrog, Heiko (2005), “On Defining Modality Again”, **Language Sciences**, 27, 165-192.
- _____ (2009), **Modality in Japanese: The Layered Structure of the Clause and Hierarchies of Functional Categories**, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- Nesin, Aziz (2018), **Sporcu Milletiz Vesselam**, Nesin Yayınevi, İstanbul.
- Nordström, Jackie (2010), **Modality and Subordinators**, John Benjamins, Amsterdam.
- Nuyts, Jan (2001), **Epistemic Modality, Language and Conceptualization: a Cognitive-Pragmatic Perspective**, John Benjamins, Amsterdam.
- _____ (2005), “The Modal Confusion: On Terminology and the Concepts behind It”, **Modality: Studies in Form and Function** (1-26), Mouton de Gruyter, Berlin.
- _____ (2006), “Modality: Overview and Linguistic Issues”, William Frawley (Ed.), **The Expression of Modality**, (1-26), Mouton de Gruyter, Berlin.
- _____ (2016), “Analyses of the Modal Meanings”, JanNuyts ve Johan van der Auwera (Ed.), **The Oxford Handbook of Modality and Mood**, (31-49), Oxford University Press, Oxford.
- Okçu, Cemal (2019), “Türkçede Gelecek Zaman Eki ile İstek Kipi Arasındaki Biçimsel Paralellik”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, 6(43), 620-626.
- Oktar, Lütfiye ve Cem Değer, Ayşen (1999), “Gazete Söyleminde Kiplik ve İşlevleri”, **Dil Araştırmaları**, 45-53.
- Onursal Ayırır, İrem (2020), “Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler: Nezaket Kuramı Açısından Edimbilimsel Bir Değerlendirme”, **Milli Folklor**, 126, 86-98.
- Oruç Aslan, Birsal (2011), “Türkçede Gerekliklik Kipi”, **Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi Bildirileri**, III, 1245-1261, Ankara.
- Öner, Mustafa (2004), “Yarlık Sözü Hakkında”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**, 117-122.
- Özavşar, Resul (2012), “Kıyasü'l-Enbiyâ Üzerine Düzeltmeler”, **Turkish Studies**, 7(4), 2457-2472.
- Özaydın, Abdülkerim (1997), “Hârizm”, **Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, (217-220), TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul.

- Özcaner, Gökhan (2023), **Eski Anadolu Türkçesinde Olay Kipliği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özcamkan Ayaz, Gülşen (2020), **Mukaddimetü'l-Edeb Paris ve Yozgat Nüshaları (Giriş-Metin-Dizin)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkan, Mustafa (2003), "Tarihi Türkiye Türkçesi Metinlerinde İstek Eki -a/-e'nin Kullanılışı Üzerine", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 30, 359-385.
- Öztürk, Abdulkadir (2021), "Harezmi Türkçesi Bir Geçiş Dönemi Türkçesi Midir?" Yaşar Şimşek (Ed.), **Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Önerileriyle Harezmi Türkçesi**, (167-176), Akçağ Yayınları, Ankara.
- Öztürk, Mustafa (2005), "İblis'in Trajik Hikayesi -Allah, Şeytan, İnsan ve Kötülüğe Dair-", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 5(1), 39-65.
- Özyurt Ulutaş, Selcen (2020), "Türkmenlerin İslamiyet'i Kabulüne Dair Bir Kesit: Ersarı Bay ve Muinü'l-Mürid", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, (94), 117-130.
- Paçacıoğlu, Burhan (1995), **Orta Türkçe**, Dilek Ofset Matbaacılık, Sivas.
- Palmer, Frank (1986), **Mood and Modality**, Cambridge University Press, Cambridge.
- _____ (2001), **Mood and Modality**, 2. Baskı, Cambridge University Press, Cambridge.
- Papafragou, Anna (2000), **Modality: Issues in the Semantics-Pragmatics Interface**, Elsevier Publishing Company, Amsterdam-New York.
- Penrice, John (2020), **Kur'ân Sözlüğü: Dictionary and Glossary of the Holy Qur'an**, 2. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul.
- "Peygamberler Qissaları: Harut ve Marut Qissası", (1999), **Günsel Dergisi**, Noyabr-Dekabr.
- Plungian, Vladimir A. (1999), "A Typology of Phasal Meanings", Werner Abraham ve Michael Noonan (Ed.), **Tense-Aspect, Transitivity and Causativity**, (311-321), Benjamins, Philadelphia PA.
- Portner, Paul (2009), **Modality**, Oxford University Press, Oxford.
- Reichenbach, Hans (2005), "The Tenses of Verbs", Inderjeet Mani vd. (Ed.), **The Language of Time: A Reader**, (71-78), Oxford University Press, New York.
- Reichenbach, Hans ve Schernus, Wilhelm (2011), "The Tenses of Verbs", Jan Christoph Meister (Ed.), **Time: From Concept to Narrative Construct: A Reader**, (1-12), Walter de Gruyter, Göttingen.
- Rentzsch, Julian (2011), "Modality in the Baburnama", **Turkic Languages**, 15, 78-123.

- _____ (2013), “Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası”, **bilig**, (67), 129-168.
- _____ (2015), **Modality in Turkic Languages: Form and Meaning from a Historical and Comparative Perspective**, Klaus Schwarz Verlag, Berlin.
- Rezaei, Mehdi (2022), “Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının Çağatayca Bir Nüshası”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 9(1), 87-111.
- Rieu, Chearles (1988), **Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum**. London.
- Rzazade, Vafa (2022), **Azerbaycan Türkçesinde Kiplik**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Saat, Hatice (2022), **Türkçede Bilgi Kipliği Alanı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sağol, Gülden (1993), **Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'ân Tercümesi Giriş-Metin-Sözlük**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi - Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- _____ (2004), “Nehcü'l Ferâdis Üzerine”, **Zeynep Korkmaz Armağanı** (312-342), TDK Yayınları, Ankara
- _____ (2014), “Harezm Türkçesi ve Harezm Türkçesi ile Yazılan Eserler”, Hasan Celal Güzel vd. (Ed.), **Türkler**, (804-813), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Salkie, Raphael (2009), “Degrees of Modality”, **Modality in English Theory and Description**, (79-103), Mouton de Gruyter, Berlin.
- Sapir, Edward (1930), “Southern Paiute”, **Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences**, 65, 1-296.
- Sarı, Mustafa (2014), “Tarihsel Süreç Bakımından Farsça ki ve Türkçe kim Sözleri Arasındaki İlişki”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, 21(1), 113-130.
- Sarıkaya Aksoy, Tuğba (2014), **Tatar Türkçesinde Gereklik/Zorunluluk Kipliği**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sıtkı Koçman Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Schamiloglu, Uli (2022), “The Mu'in'ül-Mürid in the Context of the Golden Horde”, Aleyna Malkoç (Ed.), **Timur Kocaoğlu Armağanı** (769-782), Kutlu Yayınevi, İstanbul.
- Schinkewitsch, Jakob (1926), “Rabguzi's Syntax I”, **Zweite Abteilung (MSOS II)**, 29, 130-172.
- _____ (1927), “Rabguzi's Syntax II”, **Zweite Abteilung (MSOS II)**, 30, 1-57.
- Sebzecioğlu, Turgay (2016), **Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi**, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Seçkin, Pelin (2014), “Anlama ve Anlatma Sürecinde Kip ve Kiplik”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi**, (7), 7-17.

Sertkaya, Osman Fikri (1968), **Mirâc-nâme**, Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi.

_____ (1989), “-An/-En Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 37, 335-352.

_____ (1996), “Nehcü'l-Ferâdis'te ve Ahmed-i Yesevî Hikmetlerinde Selmân-ı Fârisî (Arslan Baba) Menkıbeleri”, **İlmi Araştırmalar**, (3), 101-112.

_____ (2018), “Horezm Türkçesi ile Yazılan Kur'ân Tercümesinin Meşhed Nüshasında Hz. Süleyman'ın Atları”, **JOTS**, 2(2), 50-78.

_____ (2019), “Horezm Türkçesi ile Yazılan Kur'ân Tercümesinin Meşhed Nüshasında Hz. Musa ve Deccal Hikayeleri”, **JOTS**, 3(1), 91-138.

_____ (2021), “Hôrezm veya Hârizm Kelimesi Üzerine”, Yaşar Şimşek (Ed.), **Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Önerileriyle Harezmi Türkçesi**, (1-2). Akçağ Yayınları, Ankara.

Servi, Hanzade (2017), **Hortlaklar Geçidi**, Tudem Yayınları, İzmir.

Sönmez, Selami (2009), “Ebu'l-Kasım Mahmud Zemahşeri ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 40, 147-169.

Stendhal (2021), **Parma Manastırı**, (Çev. Yakup Orhan), Ötüken Yayınları, İstanbul.

Sulak, Salih (2011), **Kaynaklardan Ders Kitaplarına Aktarma Kutb'un Husrev ü Şîrîn'inin Metin Çeviri ve Sözlüğü**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi - Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Şçerbak, Aleksandr Mihayloviç (2020), **Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Şenol, Hadi ve Ata, Aysu (2018), “Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâsından Hareketle Kimi Kavramların Yeniden Gündeme Taşınması”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, 22(2), 171-186.

Şimşek, Yaşar (2017), “Meşhed Nüshası Türkçe Kur'ân Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, (42), 97-111.

_____ (2019), **Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş-Metin-Dizin**, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.

Şimşek, Yaşar ve Sertkaya, Osman Fikri (2015), “Horezm Türkçesi ile Yapılan Kur'ân Tercümelerinden Meşhed Nüshası Üzerine İlk Bilgiler I”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 4(4), 1382-1412.

- Tansel, Fevziye Abdullah (1989), **Ziya Gökalp Külliyyatı-II Limni ve Malta Mektupları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Talat (2003), **Orhon Türkçesi Grameri**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul.
- Temürcü, Ceyhan (2011), “Grounding in Terms of Anchoring Relations Epistemic Associations of 'Present Continuous' Marking in Turkish”, Adaline Patard ve Frank Brisard (Ed.), **Cognitive Approaches to Tense, Aspect and Epistemic Modality**, (109-133), John Benjamin Publishing Company, Amsterdam.
- Tezel, Ayşe (2017), **Aristoteles'te Zaman Kavramı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Timuçin, Afşar (2004), **Felsefe Sözlüğü**, 5. Baskı, Bulut Yayınları, İstanbul.
- Togan, Zeki Velidi (1928), “Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler”, **Türkiyat Mecmuası II**, 331-345.
- _____ (1965), “Zimahi'nin Doğu Türkçesi ile "Mukaddimetü'l-Edeb"i”, **Türkiyat Mecmuası**, 14, 81-92.
- Toparlı, Recep (1992), **Harezmi Türkçesi**, Fen-Edebiyat Fakültesi Ofset Tesisleri, Erzurum.
- Toparlı, Recep ve Argunşah, Mustafa (2018), **Mu'inü'l-Mürid: İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım**, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Topçu, Çiğdem (2012), “Eski Türkçeden Günümüz Standart Türkiye Türkçesine -(A/I)G+II> - (A/I)GII(G) Eki”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 1(3), 23-39.
- Toprak, Funda (2005), “Harezmi Türkçesi ve Fiillerin Özellikleri”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 7(13), 105-118.
- Torun, Yeter (2013), **Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri**, Karahan Kitabevi, Adana.
- Tuğluk, Mehmet Emin (2021), “Harezmi Türkçesinden Türkiye Türkçesine Anlam Değişimleri: "Nehcü'l-Ferâdis" Örneği”, **Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi**, 5(4), 2662-2703.
- Tuna, Osman Nedim (1968), **Studies on Nahju'l-Faradis: A Method for Turkic Historical Dialectology**, Ph. D. Thesis, University of Washington.
- Turan, Fikret (1998), “Modern Türkçede Fiil Tabanlarıyla Sesteş İsim Soylular ve Bir Terim Teklifi : Fiil-İsimler”, **İlmi Araştırmalar**, (6), 245-261.
- Turşak, Musa (2022), “Kur'ân'da İtaat Kavramı ve Ulû'l-Emre İtaatın Mahiyeti”, **İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi**, 8(1), 325-347.
- Türk, Şerife (2019), **Türkçede Yalvarma Kipliği ve İşaretleyicileri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uğurlu, Mustafa (2003), “Türkiye Türkçesinde "Bakış" (Aspektotempora)”, **Türkbilig**, 5, 124-133.

- Usta, Çiğdem (2013), **Türkiye Türkçesinde Emir Kipliği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2019), “Nehcü'l-Ferâdîs'te "Emir Kipi" ve "Emir Kipliği"”, **Yeni Türkiye**, (106), 415-421.
- Uzun, Nadir Engin (2004), **Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları: Türkçe Üzerine Tartışmalar**, Pandora, İstanbul.
- _____ (1998), “Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü”, **Dil Dergisi**, 68, 5-22.
- Ünlü, Suat (2012), **Harezm-Altınordu Türkçesi Sözlüğü**, Eğitim Kitabevi, Konya.
- Üstünoğlu, Kerime (2005), “Türkçede Zaman Kavramı ve İşleniş”, **Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 187-201.
- Üzüm, Melike (2018), “Zaman, Görünüş ve Kiplik İlişkisine Genel Bir Bakış”, **Turkic Linguistics and Philology**, 1(1), 53-66.
- _____ (2019), **Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik: Kısas-ı Enbiyâ Örneği**, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Wittgenstein, Ludwig (1999), **Tractatus Logico-Philosophicus**, Routledge, London-New York.
- Wright, Georg Henrik Von (1951), **An Essay in Modal Logic**, North-Holland Publishing Company, Amsterdam.
- Yangın, Muhammet Taha (2020), **Türkçede Belirteçlerin Yansıttığı İşlevsel Başlar ve Kip-Görünüş-Zaman İlişkisi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yarar, Emine (2001), “Bilimsel Söylemde Olasılık Kipi”, **XV. Dilbilim Kurultayı-Bildiriler**, (89-98), Yıldız Teknik Üniversitesi Matbaası, İstanbul.
- Yavaş, Feryal (1979), “The Turkish Aorist”, **Kansas Working Papers in Linguistics**, 4, 41-50.
- _____ (1980), “The Turkish Future Marker”, **Kansas Working Papers in Linguistic**, 5(1), 139-150.
- Yazıcı Ersoy, Habibe (2015), “Türk Yazı Dillerinde İyelik İşaretleyicilerinin Kiplik Anlamları”, **Dil Araştırmaları**, (17), 51-72.
- Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan (2018), **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, 11. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Yıldız, Mustafa (2016), “Yeni Uygur Türkçesinde" al-" Fiilinin Yardımcı Fiil Olarak Kullanımı ve Fonksiyonları”, **SUTAD**, 39, 199-211.
- Yıldız, Muharrem (2021), **Sözdizimsel İşlevleriyle Harezm Türkçesinde Sözcük Öbekleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bartın Üniversitesi - Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

- _____ (2022), **Sözdizimsel İşlevleriyle Harezmi Türkçesinde Sözcük Öbekleri**, Gece Kitaplığı, Ankara.
- Yılmaz, Muhammet Furkan (2021), “Eski Uygur Türkçesinde Nezaket İncelemesi: Aç Bars Hikâyesi”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, 14(88), 75-88.
- Yüce, Nuri (2002), “Harizm Türkçesi”. **Türkler**, Cilt V, (1514-1536),Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- _____ (2014), **Mukaddimetü'l-Edeb: Hvarizm Türkçesi ile Tercümelî Şuher Nüshası**, 3. Baskı, TDK Yayınları, Ankara.
- Yücel Çetin, Derya (2016), **Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Gelecek Zaman**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zaefferer, Dietmar (2005), “A General Typology of Modal Categories”, **Tidsskrift for Sprogforskning**, 3(2), 19-49.
- Zengin, Cengiz (2020), **Harezmsahlr ve Celâleddin Harezmsah**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.
- Zweig, Stefan (2020), **Ayışığı Sokağı**, Aferatif Yayınları, İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

Muhammet Yasin Çakır, 2002 yılında Çorum Kale İlköğretim Okulunu; 2005 yılında Çorlu Unilever-İş İlköğretim Okulunu; 2009 yılında Çorlu Cemile Yeşil Anadolu Lisesini; 2014 yılında Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü bitirdi. Aynı yıl Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ana bilim dalında yüksek lisansa başladı. *Uygur Atasözlerinin Sentaksı* adlı tezi ile 2017 yılında yüksek lisansını tamamladı. 2018 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ana bilim dalında doktora eğitimine başladı.

Bir süre Havza Çamlıca Özel Öğretim Kursunda Türk Dili ve Edebiyatı öğretmenliği yaptıktan sonra 2016 yılında Avrasya Üniversitesinde Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya başladı ve üç yıl görev yaptı. 2019 yılında Kilis 7 Aralık Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı ve hâlen görevine devam etmektedir.